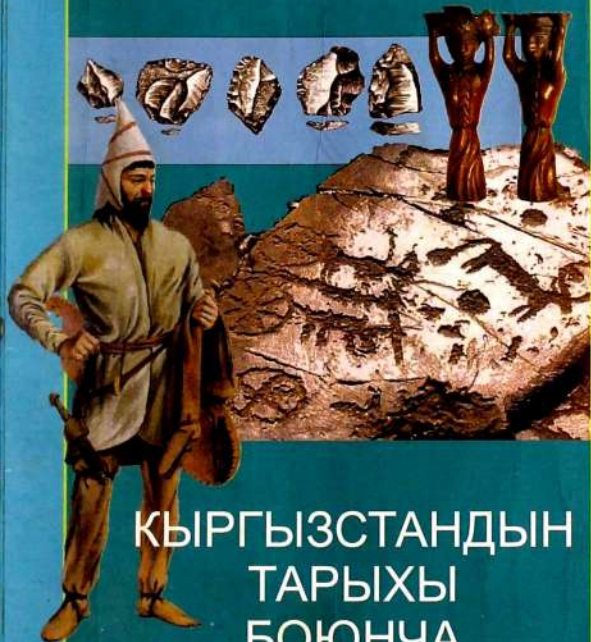

А. К. Доталиев

КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТАРЫХЫ
БОЮНЧА
КЫСКАЧА
5 АҢГЕМЕЛЕР

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики

Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

А. ДОТАЛИЕВ

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ
БОЮНЧА
КЫСКАЧА АҢГЕМЕЛЕР**

Орто мектептин 5-класстары үчүн
окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги тарабынан сунушталган*

Бишкек - 2009

Кыргыз Республикасы
Билим берүү жана илим
министрлиги
Ош облусу Алай району
Жумгалев Токомат
атын орто мектеби
Кыргызстан Республикасы
Министерство образования
и культуры
Ошская обл. Алай р-н
Средняя школа им. Т.
ЖУМАБАЕРА Токомат
ИНН 41605200010150
200 г.
№ 9695

ББК 373. 167.1

УДК 63.3(2Ки) я 721

Д 70

Бул окуу китеби Бүткүл дүйнөлүк Банктын каржылоосу менен ишке ашырылып жаткан КР Билим берүү жана илим министрлигинин «Айылдык билим берүү» долбоорунун алкагында басылып чыгарылды.

Рецензенттери:

Иманкулов М.К. – педагогика илимдеринин кандидаты;

Белекова Н.М. – КРнын Билим берүүсүнүн отличниги,
№ 2 орто мектептин тарых мугалими,
Бишкек ш.

Сабитова М.Ж. – КРнын Билим берүүсүнүн отличниги,
№ 39 орто мектептин тарых мугалими.

Доталиев Асылбек.

Д –70 **Кыргызстандын тарыхы боюнча кыскача аңгемелер: Орто**

мектептин 5-кл. үчүн окуу китеби. – Бишкек:

Билим-компьютер, 2009. – 160 б. илл.

ISBN 978-9967-426-99-3

Окуу китеби «КРнын мектептерде тарыхый билим берүү боюнча мамлекеттик стандартынын» негизинде жана Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген (2006-ж., төртүнчү жана 2008-ж., бешинчи басылыштагы) программаларына ылайык жазылды.

Окуу китебинин методикалык аппараты жана иллюстрациялары инсанга багыттап окутуу технологиясына багытталган. Окуу китебинин негизинде мугалимдер үчүн колдонмо, окуучулар үчүн колдонмо дептер жана мугалимдерге окуу процессинде пайдалануучу электрондук диск (CD) даярдалды. Натыйжада комплекстүү окуу куралы түзүлдү.

Окуу китебине төмөнкү булактардан иллюстрациялар жана карталар пайдаланылды:

- «Историко-культурный атлас Кыргызстана» (2001);
- «Биздин Кыргызстан» популярдуу тарыхый энциклопедия (2004);
- Археолог, тарых илиминин кандидаты, профессор К. Табалдиевдин өздүк архивдеринин материалдары.

ББК 373. 167.1

УДК 63.3(2Ки) я 721

Д 4306020600-09

© Доталиев А. К., 2009
© Билим-компьютер, 2009
© КР ББЖИМ, 2009

ISBN 978-9967-426-99-3

КИРИШ СӨЗ

*Адамдын тарыхы – өзү
туулуп-өскөн Ата Журту-
нан башталат.*

АТА МЕКЕНИБИЗ – КЫРГЫЗСТАН

Ата Мекен деген эмне?

Ата Мекен – ата-бабабыздын өчпөс тарыхы.

Ата Мекен – ар бир жарандын туулуп-өскөн ыйык жери.

Бир акылман айткан экен: «Ата Мекеним менсиз жашаса жашаар, бирок, мен Ата Мекенсиз жашай албайм», – деп.

Ата Мекен – бул ыйык, касиеттүү Ата Журт.

Адамзат биргелешип кандайдыр бир жерге байыр алып, ал жерде өсүп-өнүгүп, ал жерди ыйык тутуп, аздектеп сактап келишет. Ал жерде укум-тукуму өсүп, тиричилик кылып, салт-санаа күтүп, жашоосун улантышкан. Улам кийинки муундар туулуп-өскөн турагын ыйык сактап, ата-бабабыздын жери, ыйык жер деп, башка жерлерден айырмалап, ал аймакты Ата Мекенибиз, Ата Журтубуз деп атай башташкан. «Туулган жердин топурагы алтын» дегендей ар бир адамдын төрөлгөн жери – анын Мекени. Ар бир атуулдун милдети ошол Мекенди ыйык сактап, өсүп-өнүгүшүнө салымын кошуу. Ата Журт, Ата Мекен деген сөздөр ар бирибизге ыйык болуп, жүрөгүбүздөн түнөк алат.

Менин Мекеним – Кыргызстан. Биз Кыргызстан деген күнөстүү өлкөдө жашайбыз. Биздин ата-бабаларыбыз ушул жерде жашап, Манас бабабыз мекенибизге көз арткан душ-

Ала-Тоонун бермети Ысык-Көл.

мандардан калкалап, бизге таберик кылып мураска калтырды. Кыргызстан – биздин Ата Мекенибиз! Бүгүнкү күндө жергебизде жеке эле кыргыздар эмес, ар улуттун өкүлдөрү жашайт, алар үчүн да Кыргызстан – ыйык Мекен. Биз бардыгыбыз биргелешип Мекенибизди ыйык тутсак, анын өнүгүшүнө өбөлгө боло алабыз. Эгер ар ким өзүнө тагылган милдетти туура, так аткарса, аталарыбыз иш кызматтарын мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн жүргүзсө, агаларыбыз Мекенибизди ыйык сактаса, эне-эжелерибиз ыйык мээримин төксө, жаш муундар жакшы билимге эгедер болсо – Мекен эч убакта жок болбойт.

Кыргызстандын аймагы, жаратылышы, тарыхый-маданий эстеликтери. Кыргызстан – өз алдынча эгемендүү мамлекет. Кыргызстан Борбордук Азиянын ортоңку бөлүгүнөн орун алып, негизинен Тенир-Тоонун аймагында жайгашкан. Кыргызстан түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан Казакстан, чыгышынан жана түндүк-чыгышынан Кытай, түштүгүнөн жана түштүк-батышынан Тажикстан, батышынан Өзбекстан менен чектешет. Жалпы аянты 198,5 миң чарчы километрди түзүп, анын 93% тоолор түзөт. Калкынын саны 5 миллиондон ашык. Администрациялык аймактык жактан Баткен, Жалал-Абад, Нарын, Ош, Талас, Чүй, Ысык-Көл облустарына бөлүнөт. Республикабызда 40 район 22 шаар бар. Борбор шаарыбыз – Бишкек.

Кыргызстан бийик тоолуу, жаратылышы кооз өлкө. Көз жоосун алган Кыргызстандын бермети аталган Ысык-Көл, андан кем калышпаган Чатыр-Көл, Сары-Челек, Сон-Көл деген көлдөрдү көрөсүң. Сууга бай ири дарыяларыбыз: Нарын, Кара-Дарыя, Сары-Жаз, Чаткал, Чүй болуп эсептелет. Көк тиреген тоолорубузда түрдүү кен байлыктарыбыз бар.

Улуу Жибек жолунда орун алган Кыргызстандын аймагында ири шаарлар – Суяб, Баласагын, Өзгөн, Ош чоң тарыхый мааниге ээ болуп, бүгүнкү күндө тарыхый эстеликтердин

курамын түзөт. Кошой-Коргон, Шырдакбектин чеби, Бурана жана Өзгөн мунаралары ж.б. эстеликтер ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолунан кабар берип турат.

Биздин ата-бабаларыбыз конуш алган жерибиздеги ар бир эстеликтер өткөндөн зор кабар берип, жазуу даректеринде же, эл оозунда уламыш катары айтылып тарыхыбыздын толуктап келет. Ар кимибиз Ата Мекенибиздин тарыхын, тарыхый курулуштар, окуялар жөнүндө маалыматтарды, уламыштарды жакшы билип, аларды сактоого жасаган аракетин, ата-бабабыздын тарыхына болгон урматтообуз болуп эсептелет.

Муну билүү кызыктуу

Бурана мунарасы жөнүндө уламыш

Урматтуу достор! Эгер силер Токмок шаарынын жанындагы байыркы шаар Баласагынга экскурсияга барып калсаңар, XI кылымга тиешелүү мунара менен таанышасыңар. Орто кылымдын мыкты чеберлеринин колунан жаралган Бурана мунарасы жөнүндө эл оозунда төмөндөгүдөй уламыш сакталып калган.

«Илгери-илгери Карахан деген хан жашаптыр. Анын ай десе аркы, күн десе көркү келишкен кызы бар экен. Кызы жалгыз болгондуктан хан менен ханыша, көздүн карегиндей бөлөлөп багышат. Күндөрдүн бир күнүндө хан сарайына келген көзү ачык касиеттүү адам ханга кызынын тагдыры жөнүндө жүрөк түшүргөн кеп айтат. Анын сөзү боюнча хан кызы бойго жеткенде аны кара курт чагып өлтүрөт экен.

Бул кабарды уккан Карахан кызын өлүмдөн алып калуу жолун ойлойт. Кызга арнап бийик мунара салдырып, сейилдөөгө, кимдир бирөө менен жолугууга, жерге түшүүгө тыюу салып, күзөтчүлөрдү коёт.

Кыз мунарага бекитилип, жашоосун улантат. Бирок кыз бой жетип, жашоого болгон кумары арта баштаганда, капысынан дүйнөдөн кайтат. Кызга алынып келинген жүзүмдүн арасына кирип алган кара курт хандын кызын чагып, өлүмүнө себепкер болгон экен.

(Мындан башка да тарыхый эстеликтер жөнүндө легендаларды билесиңерби?).

⑦ Суроолор жана тапшырмалар;

1. Ата Мекен деген эмне, аны кандай түшүндүң?
2. Бийик Мекенибизге кандай мамиле кылышыбыз керек экен?
3. Кыргызстанда кандай тарыхый эстеликтер бар экен, алар жөнүндө эмне билесин?
4. Кыргызстандагы тарыхый эстеликтер жөнүндө эссе жазгыла.

I БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КИРИШҮҮ

I ГЛАВА. ТАРЫХТЫ ИЗИЛДӨӨНҮН БАШАТТАРЫ

§ 1. Тарых сабагы эмнени окутат?

✓ Түшүнүктөр: тарых, тарыхый булактар.

Тарых деген эмне? Урматтуу окуучулар, силер ата-бабалар мурас калтырган көптөгөн макал-лакаптарды билесинер. Төмөндөгү макалга көңүл бөлсөңөр: «Тарыхы болбой эл болбойт, тамыры болбой жер болбойт».

Ар бир элдин өзүнө тиешелүү тарыхы болот, ошол тарыхты окуп биздин ата-бабабыз ким болгон, кандай жолдорду басып өткөн, кандай окуяларга туш болушканын билебиз. Демек, биз бул окуу куралы аркылуу Кыргызстандын аймагында болгон тарыхый окуяларды, ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолун окуп-үйрөнө алабыз.

Тарых дегенибиз – бул адамзаттын, ата-бабаларыбыздын өткөндөгүсү жөнүндөгү илим. Биз мындан ары, ар бир сабакта жашап жаткан аймагыбызда болгон турмуш-тиричилик, элибиздин басып өткөн жолундагы ар кандай окуялар менен таанышып, билимибизди тереңдетебиз.

Адамдар жашап өткөн досрун кантип билишет. Бүгүнкү күндөргө чейин адамзат миндеген жылдарды басып өттү, бизге чейинки ар бир күн, ар бир жыл, ар бир кылым, ар бир миң жылдык өзүнчө зор тарыхты ичине камтыйт. Алардын сырын ачып, кантиккенде тарыхыбызды тактап үйрөнөбүз? Силер өзүнөр жадаган жердеги тарых музейине барып көргөнсүңөрбү? Анда адамзаттын турмушуна байланыштуу, алардын иш-аракеттеринен улам жаралган буюмдарды көрүүгө болот.

Бул адамзаттын тарыхын чагылдырган жана адамдын иш-аракетине байланышкан, өткөндөн калган мурастарды тарыхый булактар деп атайбыз.

Тарыхый булактар үч чоң топко бөлүнөт.

Биринчиси – заттык буюмдар (эмгек куралдары, турмуш-тиричилик буюмдары, архитектуралык курулуштар).

Экинчиси – жазуу булактары (кагаз бетиндеги, таш бетиндеги жазуулар, сүрөттөр, мөөр, монета бети, акт, жылнаамалар).

Үчүнчүсү – оозеки булактар (санжыра, уламыштар ж.б.).

Буларды да тереңдеп ачууга, тарыхка көмөктөш илимдер жардам берет.

Алар: археология, антропология, хронология, эпиграфика, генеалогия ж.б.

Археология – тарых илиминин бир тармагы. Грек сөзү «Архиос» – байыркы, ал эми «логос» илим дегенди түшүндүрөт. Окумуштуулар байыркы адамдардын турак жайын, көрүстөндөрдү, шаар калдыктарын, андан тышкары аска, үңкүр бетиндеги сүрөттөрдү, архитектуралык курулуштарды, салык-кеңчтерди, тыйындарды казып изилдешет. Бул буюм эстеликтери өткөн тарыхты ачып берүүгө өбөлгө түзөт. Демек, археология – адамзаттын өткөн жашоосун буюм эстеликтери аркылуу изилдөөчү илим, ансыз тарыхты тактоого мүмкүн эмес.

Антропология (грекче адам жөнүндө илим дегенди түшүндүрөт) – адамдын келип чыгышын анын өнүгүшүн жана расаларын изилдейт. Алгачкы адамдардын өнү-түсүн, кандай топторго кирерин аныктоого чоң жардам берет.

Хронология (грекче «хронос» – убакыт жана «логос» илим дегенди түшүндүрөт) – бул илим убакыт бирдигинин системасын жана анын өнүгүшүн изилдейт. Тарыхый окуялардын жана документтердин убактысын так аныктоого өбөлгө түзөт.

Эпиграфика (грекче «эпиграфо» – жазуу дегенди түшүндүрөт) – катуу заттарга жазылган жазуу, белгилердин эволюциясын изилдейт. Таш, металл, сөөк, чополорго жазылган жазууларды аныктайт.

Генеалогия (грекче – ата-тегин үйрөтүүчү илим) – уруулардын тарыхын, жеке адамдын тек-жайын, тууганчылык

байланыштарын изилдеп, укум-тукум тарыхын түзөт. Мына ушундай көмөкчү илимдер аркылуу бүгүнкү күндө кыргыз элинин тарыхы изилденип, такталып жатат.

Тарых эмнени үйрөтөт? Тарыхты билүүнүн кандай мааниси бар? Тарыхты билүү – өтө кызыктуу. Биздин кантип ушул аймакта жашап калганыбызды, ата-тегибиз ким, кандай окуяларды басып өтүп, бизге эмне мурас калганын тарых гана чечмелеп берет. Тарых бизге өткөн доор тууралуу жөн гана маалымат бербестен, ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолун аңдап түшүнүүгө, келечекте кандайча өнүгүүбүздү талдап алууга мүмкүндүк берет. «Тарых – бул күзгү, ал келечекке жол көрсөтөт» – деген учкул сөздү дайыма унутпашыбыз керек.

Биздин ата-бабаларыбыз тарыхтын маанилүүлүгүн аңдап түшүнүп, аны кийинки муундарга калтыруу үчүн жети атаны билүү ыкмасын колдонуп келишкен. Ар бир адам ата-бабаларынын ким экенин унутпай эсине тутуп, укумдан-тукумга берүүлөрү зарыл болгон. Жети атаны билбегенди «кул» дешкен, демек тарыхты билүү ар бир коомдун мүчөсү үчүн милдеттүү болгон. Элибиздин дастандарында, санжыраларында эл тарыхы баяндалат. Санжыра кыйла убакыт кыргыздардын тарыхын сактап келди. Дүйнөнүн башка элдериндей эле тарыхыбызды тактап жазып, урпактарга калтыруу жолуна өтө баштадык. Гректердин тарых атасы деп аталган Геродот, улуу кытай тарыхчысы Сыма Цянь сыяктуу эле, Осмонаалы Сыдык уулу ХХ кылымдын башында тарыхыбызды жазууга жол салган. «Жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарыхты билүү керек, ал маанилүү илим» – деп тарыхтын маанилүүлүгүн алгачкы тарыхчыбыз 1913-жылы Уфа шаарында чыккан «Кыскача кыргыз тарыхы» деген эмгегинде жазып кеткен. Муну ар кимибиз эске сактоого милдеттүүбүз. «Өз тарыхын билбеген, элин сүйүп жарытпайт» – деген учкул сөз бекеринен чыккан эмес.

Жазып алып, эске тут:

Тарых – адамзат коомунун өткөн жолун изилдөөчү илим.

Тарыхый булактар – адамзат коомунун тарыхын чагылдырган жана адамдардын иш-аракетинен калган мурастар.

Инсан жөнүндө билип ал!

Осмонаалы Сыдык уулу – кыргыздын алгачкы тарыхчысы, агартуучусу. Ата-энесинен эрте жетим калып, аталаш агасы Канат болуштун көзөмөлүндө чоңоюп, жергиликтүү молдодон баштапкы билим алган.

1895-жылдан баштап өз айылындагы балдарды окутуп, топтогон каражаты менен 1899-жылы Үч-Турпандагы медреседен окуусун улантат. Кийин Бухарада диний жогорку окуу жайынан билим алган. 1895-жылдан баштап биринчилерден болуп кыргыз элинин тарыхын жыйнап, аны жазуу ишин колго ала баштайт. Осмонаалы Сыдык уулу тарыхый эмгектерин топтоп, 1913-жылы «Кыргыздардын кыскача тарыхы» деген ат менен Уфа шаарында араб арибинде бастырып чыгарат. Көп узабай 1914-жылы «Шабданга багышталган кыргыз тарыхы» аттуу экинчи китебин жарыкка чыгарган. Анын бул эмгектери кыргыз элинин тарыхындагы алгачкы тарыхый чыгармалар болуп эсептелет. 1919-жылдан Бишкектеги түрк окуу жайынын жетекчиси, андан соң «Кошчу» союзунун мектебинде мугалим, 1925-жылдан тартып мектепте эне тил мугалими болуп эмгектенген. 1930-жылы «эл душманы» деген жалаа менен түрмөгө камалган. Андан чыккандан кийин Кытайга кетет. Өмүрүнүн акырына чейин Текесте, Кулжада мугалим болуп иштеген.

О.Сыдык
уулу.

② **Суруолор жана тапшырмалар:**

1. Тарых деген эмне жана эмне үчүн тарыхты билүүгө тийишпиз?
2. Тарыхый булактар деген эмне, ал тарыхты үйрөнүүгө кандайча жардам берет?
3. Тарыхты үйрөнүүгө кандай илимдер көмөктү экенин билдинер?
4. Тарыхты билүүнүн кандай мааниси бар деп ойлойсунар?
5. Кыргыз элинин алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулу жөнүндө эссе жазгыла.

§ 2–3. Жазуу булактарынын жаралышы жана алардын тарыхтагы ролу

① **Негизги даталар:**

- Б.з.ч. 3–4-мин жылдыктарда – Шумер жазуусу пайда болгон.
- Б.з.ч. 3300–3100 жылдары – Египетте жазуу пайда болгон.
- Б.з.ч. XVI кылымдарда – Кытай жазуусу жаралган.
- Б.з.ч. XVIII–XVII кылымдарда – Финикияда алфавит жаралган.
- Б.з. V кылымда – Орхон-Эне-Сай жазуусу пайда болгон.
- Б.з. IX кылымда – кириллица тамгасы түзүлгөн.

- ✓ **Түшүнүктөр:** жазуу булактары, палеография, пиктограмма, клинопись, иероглиф.

Биз өткөн темабызда тарых эмне экенин билдик. Кандай деп ойлойсунар, бул билим жетиштүүбү? Тарыхты толук

окуп-үйрөнүүгө дагы эмне керек? Ооба, силер туура ойлонуп жатасыңар, жазма булактар керек, анткени, ал тарыхый булактардын эң маанилүүсү.

Демек, биз тарыхты так билүүгө өтө чоң салым кошкон жазма булак жөнүндө билишибиз керек.

Жазма булак деген эмне? Ар бир эл өзүнүн тарыхын, ата-бабасынын басып өткөн жолун билүүгө кызыгат жана өз элинин тарыхын түзүүгө аракет кылат. Кыргыздар айтышат: «Тарыхы болбой, эл болбойт» – деп. Демек, дүйнө элинин бүгүнкү күнгө чейинки жеткен тарыхын окуп-үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берген булак, бул албетте, жазуу. Адамзат жазууну өздөштүргөндөн баштап, болуп өткөн окуяларды, эң маанилүү иш кагаздарды, мамлекет аралык кат алышууларды жазып калтырышкан жана сакташкан. Бизге чейин келип жеткен ар түрдүү окуяларды, баалуу иш кагаздарды чагылдырган, адамзаттын тарыхын баяндаган эң баалуу материалдарды – жазуу булактары дейбиз. Мына ушул тарыхый жазма булактардын топтомун үйрөтүүчү жана аны чечмелөөчү илим – палеография. **Палеография** – жазма булактарды жана анын өнүгүшүн изилдейт. Палеография термини грекче «палайос» – байыркы жана «графо» – жазам дегенди түшүндүрөт.

Жазуунун жаралышы жана анын өнүгүшү. Адамзаттын жашоосундагы жетишкендиктердин бири – жазуунун ойлонуп табылышы болуп калды. Жазуу адамдарга өткөндөрдү билүүгө жана өздөрүнүн тарыхын калтырууга өбөлгө түздү. Эң алгач б.з.ч. 4–3-миң жылдыктарда Эки Дарыя аралыгындагы байыркы Шумерлерде жазуу жолго коюлган. Себеби, шаарлардын тездик менен өсүшү жана көптөгөн маалыматтарды камтуу жазуунун зарылчылыгын пайда кылган. Алар алгач кандайдыр бир сөздөрдү сүрөт түрүндө түшүн-

Шынаа түрүндөгү
жазуунун өнүгүшү

Пиктограммалар

Иероглифти солдон оңго карай окуу.

Иероглифти оңдон солго карай окуу.

дүрүүгө аракет кылышкан. Окумуштуулар бул сүрөт жазууларын **пиктограмма** деп аташат.

Кийинчерээк пиктографиялык жазуу системасы пайда болгон ал термин (лат. *pictus* – сүрөт, *графия* – жазуу), пиктографияда тыбыш, сөз белгиленбестен кыйыр элес берүү жолу менен кептин мазмуну гана чагылат. Бул белгилер адамдын тулку боюнун бөлүктөрүн, эмгек куралдарын, жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, тоо, жылдыз, ж.б. чагылдырган. Алгач пиктограмма тигинен жазылган, кийин туурасынан жазууга өтүп, жазма өнөрү тездеген. Бул жазуу ыкмасы өнүктүрүлүп, анын негизинде шынаа түрүндөгү жазуу (клинопись) пайда болгон. **Клинопись** – шарттуу белгилерден (сүрөтчөлөрдөн) турган байыркы жазманын бир түрү. Шынаа түрүндөгү жазманы Алдыңкы Азия, Ассирия, Вавилон, Байыркы Персия ж.б. мамлекеттер колдонгон.

Жазуунун андан аркы өнүгүшү байыркы Египеттиктерге тиешелүү. Аларда алгачкы жазуу б.з.ч. 3300–3100-жылдары пайда болгон. Египеттик жазуу иероглиф деген ат менен белгилүү. **Иероглиф** деген термин (грек. *hieros* – ыйык жана *glupbe* – оюлган нерсе дегенди) түшүндүрөт. Иероглиф – б.з.ч. IV к. колдонулган Египет жазуусунун образдуу сүрөт белгилери. Египеттиктер бул жазууну «кудай сөзү» десе гректер «ыйык жазуу» деп аташкан. Байыркы Египет жазуусу 700дөн ашык белгиден турган, көпчүлүгү ар кандай нерселердин жана жаныбарлардын сүрөттөрү менен белгиленген. Иероглиф солдон оң жакка же оңдон сол жакка, жогорудан төмөн карай окула берген. Эгер жаныбар же адам белгиси солго багытталып турса, демек ал солдон оңду карай окулган, а эгер оңго багытталып турса солду карай оку дегенди түшүндүргөн. Б.з.ч. XVI к. Кытайда иероглифтик жазуу пайда болгон жана ал 2 миңден ашуун белгиден турган.

Пиктограмма, клинопись жана иероглифтик жазуулар өтө татаал болуп, аны атайы даярдыгы бар гана адамдар жаза алышкан.

Биз колдонгон жазуунун пайда болушу. Жер Ортолук деңиздин чыгыш жээгинде б.з.ч. 3-миң жылдыкта Финикия мамлекети түзүлгөн. Финикия шаар мамлекеттери кеме куруп, деңиз кезишкен, бул аларда соода-сатыктын өнүгүшүнө түрткү берген. Көпчүлүк калк соода менен алектенгендиктен, алар үчүн жөнөкөй, жалпыга жеткиликтүү жазуу зарылдыгы келип чыккан. Көп түйшүк тартуулардан кийин б.з.ч. XVIII–XVII кк. египеттик иероглифтердин негизинде алгачкы алфавиттик жазууну ойлоп табышкан. Алар жазуу-

га жана эске тутууга ылайыкташкан 22 белгиден турган тамганы жаратышкан. Бул адамзаттын ойлоп табуусундагы баалуу ойлоп табуу эле. Ал тамгалар үнсүз тыбыштардан туруп, кийин ушул Финикия алфавитинин негизинде грек алфавити пайда болду. Алар үндүү жана үнсүз тыбыштардан турган. Грек тамгалары Финикия тамгалары менен үндөшүп турат: Финикия тамгасы «алеф» — грек тамгасында «альфа» (а), Финикия тамгасындагы «бет» — гректерде «бета» (б). Финикия жана грек алфавиттери бүт дүйнөлүк алфавиттердин жаралышына негиз салган.

Грек тамгасынын негизинде Улуу Моравияда б.з. IX к. славян агартуучусу Кирилл кириллица тамгасын түзүп чыккан. Биз бүгүнкү күндө бир аз өзгөртүү менен бул алфавитти колдонуп жатабыз.

Кыргыздар жөнүндө маалымат. Түрк тилдүү тайпалардын ичинен кыргыздар жөнүндө дарек баарынан мурда учурайт. Орто Азия менен Борбордук Азиянын орто кылымдагы тарыхын изилдеген көрүнүктүү орус окумуштуусу академик В. В. Бартольд: «Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек» — деп жазган. Кыргыздар жөнүндөгү маалымат кытай элинин Улуу тарыхчысы Сыма Цяндын (б.з.ч. 145–86-жж.) «Ши-цзи» (Тарых жазмалары) жылнаамасында б.з.ч. 201-ж. хунндардын кыргыздарды (гянь-гунь) басып алганын жазган. Бул маалыматта кыргыздар өзүнчө ээлиги бар, эл болуп б.з.ч. III к. жашаганы белгилүү. Кыргыздар жөнүндө маалыматты IX–XIV кылымдардагы перс, араб жазма булактарынан көп да учуратууга болот. 982-жылы жазылган «Дүйнө чегинде» («Худуд алам») деген китепте түрк элдери, анын ичинде кыргыздар жөнүндө жазылган. Бул китепте дүйнөнүн ар аймагында жа-

Кыргыздар	Грек	Латин	Араб	А	Б
К	ϰ	Α Α	Ⲁ	Α	Ⲁ
Г	ϰ	Β Β	Ⲃ	Β	Ⲃ
Γ	ϰ	Γ Γ	Ⲃ	Γ	Ⲃ
Δ	ϰ	Δ Δ	Ⲃ	Δ	Ⲃ
Э	ϰ	Ε Ε	Ⲃ	Ε	Ⲃ
Υ	ϰ	Υ Υ	Ⲃ	Υ	Ⲃ
Ζ	ϰ	Ζ Ζ	Ⲃ	Ζ	Ⲃ
Н	ϰ	Η Η	Ⲃ	Η	Ⲃ

Финикия, грек, латын алфавиттери.

шаган 52 элдин кесиптери, дини, үрүп-адаттары, соода иштери боюнча маалыматтар бар. Китепте кыргыздар жөнүндө мындай деп жазылган:

«Алардын байлыгынын негизин хырхыз буюмдары, койлор, уйлар жана жылкылар түзгөн. Алар суулуу, кургак чөптүү, аба ырайы (ыңгайлуу) жана жашыл шалбалуу жерлерди издеп көчүп жүрүшөт. Кыргыздар отко сыйынышат да каза болгондорун өрттөшөт. Алар боз үйлөрдө жана чатыр алачыктарда жашашат, анчылык жана уучулук менен кесип кылышат».

Кыргыз тарыхын толуктап турган мындай жазма булактар ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолунан так кабар алууга мүмкүндүк түзөт.

Кыргыздардын байыркы жазуусу. Кыргыздардын байыркы жазуусу болгонун же болбогондугун көптөгөн окумуштуулар изилдешкен. Алар VII–XII кылымдарга таандык Орхон жана Эне-Сай дарыяларынын боюнда табылган ташка чегилген жазууларга таянышкан.

Кытайлык окумуштуу мындай деп жазган: «Кытай жана чет элдеги байыркы жазма даректерди окуганда, кыргыздар түрк улуттарынын ичинде эң алгачкы жазуу жараткан эл экендигин көрүүгө болот». Кытайдагы Кыргыз окумуштуусу Анвар Байтур: «Кыргыздар V кылымдын баш ченинде 40 тамгалуу жазууну пайдаланган», — деп белгилеген. Демек, кыргыздар түрк элдеринин ичинен алгачкы жолу жазууну жараткан эл экендигин V кылымдан баштап Орхон-Эне-Сай жазмасын колдонгондугунан билсек болот. Алар колдонгон Эне-Сай жазууларында 39 тамга болгон (анын бешөө үндүү). Бул байыркы кыргыз жазуусу Эне-Сай жазуусу деп аталган.

Эне-Сай кыргыздары өз жазуусуна (руна сымал жазуу) ээ болгондон баштап бир нече жазуу жүзүндөгү мурастарды калтырган. Мисалы, Эне-Сайдан табылган «Йаглакар хан таш жазуу эстелиги», «Барсбекке арналган эстелик» ж.б. Кийинки мезгилдеги Талас, Кочкор, Алай өрөөндөрүндө табылган байыркы таш бетиндеги жазмалар кыргыздардын жазуусу болгондугун ырастап турат.

Муну билүү кызыктуу

Орхон-Эне-Сай түрк алфавити

Орхон-Эне-Сай түрк алфавити VI–VII кылымдарда пайда болуп, X–XII кылымдарга чейин колдонулган. Бул байыркы рун жазуулары негизинен чоң-чоң таштарга, асканын жылмакай беттерине жана кой таштарга чегилген. Рун жазмалары Хакассия, Тыва, Алтай, Моңголия, Или жана Кыргызстандын аймактарынан табылган. Байыркы рун жа-

зууларын Борбордук жана Орто Азияда жашаган түрк элдери пайдаланышкан. 1889-жылы Н.М. Ядринцев биринчи жолу Орхон өрөөнүнөн (Моңголия) чоң таштарга чегилген көп рун жазма эстеликтерин тапкан.

Бул эстеликтер табылган жердин атынан Орхон-Эне-Сайлык же байыркы түрк жазуулары деп аталган. 1898-жылы Талас өрөөнүнөн байыркы түрк жазуулары табылып изилдөөгө алынган. 1893-жылы даниялык окумуштуу Б. Томсен жана орус түркологу В. Радлов Орхон-Эне-Сай эстеликтеринин табышмактуу тамгаларын биринчи жолу окушкан.

Көрүнүктүү түркологдордун пикири боюнча Эне-Сай жазуу эстеликтери кыргыздарга таандык болгон.

Жазып алып, эске тут:

Жазуу булактары – бизге чейин келип жеткен ар түрдүү окуяларды эң маанилүү документтерди чагылдырган, адамзат тарыхын баяндаган баа жеткис материалдар.

Палеография – тарыхый жазма булактардын топтомун үйрөтүүчү жана аны чечмелөөчү илим.

Пиктограмма – сөздөрдү сүрөт түрүндө түшүндүрүүгө аракет кылынган жазуу.

Клинопись – шарттуу белгилерден (сүрөтчөлөр) турган байыркы жазуулардын бир түрү.

Иероглиф – байыркы египеттиктердин жазуу белгилери.

?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Жазуу даректери деген эмне жана тарыхта ал кандай ролду ойнойт?
2. Жазуунун пайда болушу жана анын өнүгүү этаптары кандай жүргөн?
3. Финикия тамгасынын тарыхый мааниси эмнеде?
4. Жазма булактар кыргыздар жөнүндө кандай кабар беришет?
5. Биз үчүн байыркы кыргыз жазуусунун мааниси кандай?

§ 4. Археология жана нумизматика илимдеринин тарыхтагы орду

1

Негизги даталар:

XIX к. 2-жар. – Кыргызстандагы археологиялык изилдөөлөрдүн башталышы.

3-мин жылдыктарда. – Кытай тыйындарынын пайда болушу.

VIII к. – Түргөш тыйындарынын чыгарылышы.

XI к. – Карахандар тыйынынын чегилиши.

✓ **Түшүнүктөр:** археология, маданий катмар, нумизматика.

Археологиялык булактар жана изилдөөлөр. Тарыхты изилдөөдө жазма даректер өтө чоң жардам берерине күбө болдук. Демек, ошол жазмалардагы болгон окуялар кайсыл жерде кандай шаарларда болгондугун адамдардын жашоо-тиричилигинде эмнелер пайдаланылганын, алар калтырган эстеликтерден табууга болот. Мындай эстеликтерди археология илими изилдөө жүргүзөрүн мурунку темалардан билебиз. Кыргызстанда алгачкы археологиялык изилдөө иштери XIX кылымдын 2-жарымынан жүргүзүлө баштаган.

Алгачкы адамдардын турак-жайлары, шаар чалдыбарлары, эмгек куралдары, көрүстөндөр, аска-бетиндеги сүрөттөр, жазуулар ж.б. археологиялык булактар болуп саналат. Алар аркылуу байыркы элдердин турмуш-тиричилиги, каада-салты боюнча маалымат алабыз. Бул үчүн археологдор дыкаттык менен изилдөөлөрдү жүргүзүшөт. Жазма, оозеки булактарга таянып археологдор изилдей турган жерлерди аныкташып, картага түшүрүп эстеликтерди казып, табылган буюмдарды изилдешет. Табигый илимдердин жетишкендиктерин пайдаланышып табылга буюмдардын доорлорун так аныкташат.

Археологдор табылган эмгек куралдарына жараша адам баласынын басып өткөн жолун тарыхый үч доорго бөлүшөт. Таш, коло жана темир доорлору. Бул мезгилдерге тиешелүү эмгек куралдары Кыргызстандын бардык аймактарынан табылган.

Археологиялык табылгалар. Кыргызстандын аймагында табылган археологиялык эстеликтер аркылуу бул аймактарда адамдар байыртадан эле мекендеп, келишкенин билебиз. Адам баласынын алгачкы турак-жайынан баштап, алар орун-очок алган кыштак, шаар калдыктары, өз мезгилине

Коло доорундагы
чопо идиш.

Байыркы адамдар
жашаган үнкүрдөр.

Сулайман тоо.
Бабурдун үйү.

жараша эмгек куралдары, согуштук куралдары жана турмуш-тиричиликке пайдалануучу буюмдарын колдонуп, аларды өнүктүрүп отурган. Үнкүр бетиндеги сүрөттөрдөн баштап, ар кандай кооздук буюмдарга түшүрүлгөн сүрөт-оюулар, көркөм өнөрдүн өнүккөнүн билдирет. Андан тышкары ташка, жыгачка, металлга түшүрүлгөн жазуулар алардын маданиятынын өнүккөнүнүн күбөсү. Адамдарды акыркы сапарга узатуу, аны кастарлап көмүү жана ага арнап ырым-жырым кылып, эстелик орнотуу салтка айлангандыгын көрүстөндөр, күмбөздөр жана балбалдар аныктап турат. Тарыхый-маданий эстеликтердин көпчүлүгү археологиялык маданий катмарларда сакталган.

Маданий катмар дегенибиз – адамзаттын турмушун, чыгармачылыгын чагылдырган археологиялык калдыктардын катмары. Адам жашаган жерде калган буюмдар, эмгек куралдары, тамак-аш калдыктары маданий катмарды түзөт. Археологиялык казууларда маданий катмарлар табылып, алардын ар биринин доору аныкталат. Табылган буюмдар аркылуу ошол доор, ал мезгилдеги калктын маданияты тууралуу маалымат алынат. Маданий катмарлардын жалпы калыңдыгы бир канча миллиметрден ондогон метрге чейин жеткен учурлар кездешет. Археологдордун тынбаган эмгегинин натыйжасында тарыхта улуу ачылыштар жасалып келет.

Алсак, 2000-жылы октябрь айында Ош шаарынын 3000-жылдыгын белгиледик. Ош турак жайын изилдеген профессор, археолог Заднепровский Юрий Александрович андагы эң эски маданий катмардагы буюмдарды химиялык талдоодон өткөрүп, анын негизинде табылган буюмдар мындан 3000 жыл мурун колдонулганын далилдеген. Ошентип, Ош шаары Орто Азиядагы эң байыркы шаар экендиги аныкталды.

Акча-тыйындардын келип чыгышы. Нумизматика деген эмне? Байыркы замандан бери адамдар жашоо-тиричилигине керектелүүчү нерселерди айры баштоо жолу менен өзүндө

Карахандар мезгилиндеги тыйын.

«Мырза Арслан Бильгекаган Фан тыйыны.

жок нерселерди толуктап келген. Мал баккан уруулар отурукташкан уруулардан өздөрүнө керектүүлөрдү айры баштап алып турушкан. Барган сайын буюмдардын баалуулугу артып, ага тең келген буюмдар талап кылына баштайт. Бул акчанын пайда болуусун шарттаган. Жүгүртүү жана тейлөө каражаты катары колдонулуучу металлдан жасалган акча бирдиги — тыйын келип чыккан. Алгачкы тыйындар мындан 3 миң жыл мурда Кытайда пайда болуп, андан кийин башка өлкөлөргө тараган. Табылган тыйындарды изилдөөчү илим *нумизматика*. **Нумизматика** (лат. Numisma — тыйын) — тыйын жана акча-товар мамилелерин үйрөтүүчү тарых илиминин көмөкчү тармагы. Нумизматика илиминде атайы кабыл алынган түшүнүктөр колдонулат. Тыйындын бет маңдай жагы — аверс деп аталат. Анда мамлекеттин герби же мамлекет башчысынын сүрөтү түшүрүлөт. Тыйындын кыры — гурт деп аталган. Анда сүрөт же жазуу түшүрүлгөн. Кыргызстандын аймагынан көптөгөн тыйындар табылган. Себеби б.з.ч. II кылымдан баштап Батыш менен Чыгышты бириктирген Улуу Жибек жолу Борбордук Теңир-Тоо аймагынан өтүп, соода-сатык дүркүрөп өнүккөн. Соода жолдорун жандай чоң-чоң шаарлар курулуп, мамлекеттер тыйын чыгарып, кеңири соода жүргүзүүгө өбөлгө түзүшкөн. Биздин аймакта мындан 2 миң жыл мурда Кытайда чегилген тыйындар табылган. Тан династиясынын тыйындары VIII к. баштап Суябда түргөш тыйындары чыгарылган. Жети-Суунун башка шаарларында кытай тыйындарына окшоштурулган тыйындар чыгарылган. Мисалы карлуктардын «Мырза Арслан Бильге-каган Фан» тыйыны чыккан. XI к. карахандар да тыйындарын чыгара башташкан. XV к. таандык Ош шаарынын базарларында Тимур тукумдарына тийиштүү жез тыйындар жүгүртүлө баштаган. Демек бул тыйындар бизге Улуу Жибек жолунун өнүгүшүн, карлук, карахан мамлекеттеринин тарыхын тактоого да чоң жардамын тийгизди. Кыргызстандын аймагында монгол-татар баскынчылыгынан кийин тыйын чыгаруу токтотулган. XVIII кылымда Кокон хандыгынын негизделиши жана Кыргызстанды басып алгандан кийин бул аймактарда Кокондо чегилген тыйындар пайда болгон. XIX кылымдын 50-жылдарынан кийин Кыргыз жергесин кыдырган Казак окумуштуусу Чокан Валиханов кыргыздар акча бирдиги катары аң-терилерди, малды, кытай жамбысын пайдаланганын жазат. Кыргызстан Россия империясына каратылгандан кийин орус акчалары пайдаланыла баштаган.

Муну билүү кызыктуу

Археологиялык табылга жөнүндө маалымат. Ош турак жайы.

Коло дооруна таандык археологиялык эстелик Сулайман тоосунда орун алган. Таш жана коло доорлоруна тиешелүү куралдардын калдыктары, аска бетине түшүрүлгөн сүрөттөр жана көрүстөндөр изилденген. 1947-жылы окуу түшүрүлгөн чопо идиштин калдыгы табылып, ал дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен кесиптенген коло доорундагы урууларга тиешелүү экени аныкталган. 1976-жылы тоонун боорундагы музейге жол салууда карапа идиши табылган. Казуу учурунда жер бетинен эки метр тереңдикте шагыл менен жабылып жаткан, бир кезде адам жашаган, аянттагы чарбачылыкка пайдалануучу үч тегерек ороосу бар сокмо топурактуу жер ачылган. Бул жердеги маданий катмар үстүнөн шагыл менен жабылып, калыңдыгы 1 м жеткен. Казылып жатканда көптөгөн ар түрдүү кооздуктагы карапа буюмдары табылган. Археолог Ю. А. Заднепровский жетектеген окумуштуулар тоонун этегинен төмөн карай кеткен тектирчелерде турак жайлар жайгашканын байкашкан. Бул аймактарды изилдөөдө ар кандай түстөгү боек менен кооздолгон идиштер, чопо идиштердин 5000 миңден ашуун сыныктары, акак таш шурулар, 140 таш куралдары жана тешиктери бар чүкөлөр табылган. Көптөгөн табылгалар Сулайман тоосунун боорунда жайгашкан музейде бүгүнкү күнгө чейин сакталууда.

Жазып алып, эске тут:

Археология – адам баласынын байыркы тарыхын зат түрүндөгү булактар боюнча таанып, изилдөөчү илим.

Маданий катмарлар – адамзаттын турмушун, чыгармачылыгын чагылдырган археологиялык калдыктардын катмары.

Нумизматика – тыйын жана акча-товар мамилелерин изилдөөчү илим.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Археология деген эмне жана ал тарыхты изилдөөдө кандай мааниге ээ?
2. Кыргызстандын аймагында табылган археологиялык эстеликтерге мүнөздөмө бергиле.
3. Тыйындар жөнүндө изилдеген илим эмне деп аталат?
4. Кыргызстанда тыйындар кайсыл мезгилдерде кенири пайдаланылган экен?
5. Ош турак жайын изилдөө кыргыз тарыхына кандай салым кошту.
6. Кыргызстандын аймагынан табылган кандайдыр бир эстелик жөнүндө чакан аңгеме жазгыла.

§ 5. Тарыхый убакыттын чен-өлчөмү (Хронология илими)

1 Негизги даталар:

Б.з.ч. 4–3-миң жылдыктарда – эн алгачкы ай календарынын пайда болушу.

Б.з.ч. 4-миң жылдык – Египетте күн календары чыккан.

Б.з.ч. 46-жылы – Римде Юлиан календарынын жаралышы.

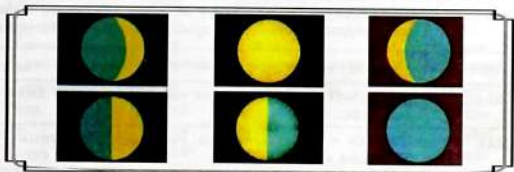
Б.з.ч. 1582-жылы – Григориан календарынын түзүлүшү.

✓ Түшүнүктөр: хронология, календарь.

Тарыхты окуп үйрөнүүдө, тиги же бул окуя качан болуп өткөн, кайсыл окуя эрте же кайсынысы кеч болгонун билүү керек. Биз убакыт чен-өлчөмдөрү төмөндөгүдөй бөлүнөөрүн билебиз, он эки ай – жылды, жүз жыл – кылымды, ал эми он кылым – миң жылдыкты түзөт. Убакыттын чен-өлчөмүсүз адам баласынын тарыхын, андагы маанилүү окуяларды билүүгө болбойт. Тарых дал ушул убакыт чен-өлчөмдөрдөн турат.

Убакыттын чен-өлчөмдөрүн изилдеп үйрөтө турган илим, бул – Хронология. **Хронология** (грекче «хронос» – мезгил – «логос» – илим) – убакыт чен-өлчөмүн жана анын тарыхый өнүгүшүн окутат.

Убакыт чен бирдиктери. Алгачкы адамдардын убакыт чен-өлчөмдөрүн эсептөөгө мүмкүнчүлүгү жеткен эмес. Барган сайын жашоонун татаалдашы, турмуштук керектөөнүн өсүшү ошол эле убакта адамдын акыл-эсинин бир кыйла деңгээлде өрчүшү менен айлана-чөйрөгө байкоо салуу, убакытты андап билүү, аларды ажыратып бөлүү өркүндөп отурган. Мындан бир нече миң жылдар мурун адамдар күн менен түндүн айырмасын, убакытты күн саноо (сутка) менен эсептөөнү үйрөнүшкөн. Алар мындай деп айтышкан: «беш күн мурун катуу жаан жааган» же «жети күндөн кийин уруулар аңчылыкка чыгат». Бирок убакыттын чоң бөлүгүн күн саноо менен өлчөө жетиштүү болгон эмес. Алар түнкүсүн айдын формасынын өзгөрүшүн байкашкан. Алар айдын кээде орок түрүндө, кээде жарымы толук, ал эми кээ бир учурда

толук болгонун карап, айдын өзгөрүшүнө жараша ай эсебин чыгарышкан. Ошентип алгачкы ай эсеби жаралган. Эми алар убакытты күн гана эмес, ай менен эсептей башташкан. Бара-бара дыйканчылыктын өнүгүшү, жер айдоо, түшүм жыюу мезгилдерин аныктоо менен убакытты жыл менен эсептөө өздөштүрүлгөн. Жыл узактыгы, же анын өлчөмүн 365 күн экендигин адамзаттын тарыхында биринчи жолу Байыркы Египеттиктер эсептеп чыгышкан. Ошентип байыркы мезгилде адамдар алгач күн менен түндү, күндү, андан соң айды, жуманы, жылды ажыратышкан. Жазуунун өздөштүрүлүшү менен календар түзүүнү үйрөнүшкөн.

Календардын пайда болушу. Календарь убакыт өлчөмүн аныктоочу система. Бул сөз латын сөзүнөн келип чыккан «календарь» – ар бир айдын биринчи күнү дегенди түшүндүрөт. Эң алгачкы календарь б.з.ч. 4–3-миң жылдыктарда пайда болуп, ал ай календары деп аталып, ар бир ай 29 жана 30 күндөн турган. Анда 12 ай же 354 күн эсептелген.

Б.з.ч. 4-миң жылдыкта Египетте күн календары чыккан. Египеттик жыл 365 күнгө барабар болгон. Анда 12 ай болуп, ар бир ай 30 күндөн турган.

Байыркы Римде б.з.ч. VIII кылымда ай-күн календары колдонулуп, ал 355 күндөн туруп, 12 айга бөлүнгөн. Ар бир ай 29–31 күндөн туруп жаны жыл 1-марттан башталган. Кийин календарды тактоо максатында б.з.ч. 46-жылы Рим императору Юлий Цезарь реформа жүргүзүүгө буйрук берген. Жаны календарды түзүп чыгуу үчүн Александрия шаарынан белгилүү астроном Созиген чакыртылган. Алар египеттик календардын негизинде жаны календарды иштеп чыгышып, ал Юлиан календары деп аталган жана б.з. XVI кылымына чейин эч өзгөртүүсүз пайдаланылып келген. Жаны Юлиан календары боюнча айлар төмөндөгүдөй аталган.

	Айлар	Аталыштары жана түшүндүрмөлөрү
1	Январь	«Януариус» – Рим империясындагы убакыттын кудайы Януска арналган.
2	Февраль	«Фебруариус» – тазалануу айы деп римдиктер жаман жоруктардан, күнөөлөрдөн арылуу майрамын өткөрүшкөн.
3	Март	«Мартиус» – согуштун кудайы Марска арналган.
4	Апрель	«Апрелис» – күн ысып, көк чыккан, гүлдөгөн деген мааниде.
5	Май	«Майус» – жаздын, тоонун, түшүмдүн кудайынын урматына арналган.

6	Июнь	«Юниус» – асмандын кудайы Юпитердин жубайы Юнон кудайына арналган.
7	Июль	«Юлиус» – Рим императору Юлий Цезарга арналган.
8	Август	«Аугустус» – Рим императору Октавиан Августтун урматына арналган.
9	Сентябрь	«Септембер» – латынча «жетинчи», мурда Римдиктер жаңы жылды марттан башташчу, ошондуктан сентябрь жетинчи ай болгон.
10	Октябрь	«Окtober» – латынча «сегизинчи».
11	Ноябрь	«Новембер» – латынча «тогузунчу».
12	Декабрь	«Децембер» – латынча «онунчу» дегенди билдирген.

Акыркы үч ай мурдагы жаңы жылды март айынан баштап саноодон алынган.

Бүгүнкү биз колдонуп жаткан календарь 1582-жылы Рим папасы Григорий XIII тарабынан негизделип Григориан календары деп аталат. Бул календарды түзүүдө италиялык окумуштуу, врач, математик жана астроном Алоизий Лилионун эмгеги зор.

Григориан календары боюнча жылдын узактыгы 365 күн, 5 саат, 49 минут, 12 секундадан турат. Бул календарь алгач Италия, Франция, Испания, Португалия, Польша ж.б. мамлекеттерде колдонулуп, Россияда 1918-жылдан баштап колдонула баштаган.

Кыргыздар колдонгон жыл эсеби. Кыргыздар Чыгыш элдерине киргендиктен ар бир жыл жаныбардын атынан коюлган. 12 жаныбардын аты менен жылды айырмалашкан. 12

Жылдардын кыргызча аталышы	Айлар	Айлардын кыргызча аталышы	Айлардын орусча аталышы
Чычкан	1-ай	Жалган куран	Февраль
Уй	2-ай	Чын куран	Март
Барс	3-ай	Бугу	Апрель
Коён	4-ай	Кулжа	Май
Улуу	5-ай	Теке	Июнь
Жылан	6-ай	Баш оона	Июль
Жылкы	7-ай	Аяк оона	Август
Кой	8-ай	Тогуздун айы	Сентябрь
Мечин	9-ай	Жетинин айы	Октябрь
Тоок	10-ай	Бештин айы	Ноябрь
Ит	11-ай	Үчтүн айы	Декабрь
Донуз	12-ай	Бирдин айы	Январь

жыл өткөндөн кийин 13-жыл адамдын бир мүчөлү деп эсептеген. Мүчөлдү, жылдарды сүрүштүрүү менен адамдын жашын, окуянын болгон жылын такташчу. Бир жылда 360 күн бар деп, аны 12 айга бөлүшкөн. Кыргыздарда ай эсеби көчмөн турмуштун тажрыйбасында байыркы заманда эле пайда болгон.

Демек, кыргыздар дүйнөдөгү башка элдердей эле байыртадан бери эле жыл, ай, күн эсебин жүргүзүп келишкен.

Кыргыздар күн саноону фарс тилинен алып колдонушкан.

Күндөр	Фарс тилинен алынып кыргызча аталышы	Орусча аталышы
1-күн	Дүйшөмбү	Понедельник
2-күн	Шейшемби	Вторник
3-күн	Шаршемби	Среда
4-күн	Бейшемби	Четверг
5-күн	Жума	Пятница
6-күн	Ишемби	Суббота
7-күн	Жекшемби	Воскресенье

Муну билүү кызыктуу

Чыгыш календары

Нарын облусунун борборунда төрт чарчы көзөнөгү бар, адаттан тыш кытай коло «тыйыны» табылган. Анда жаныбарлардын – жыландын, короздун, аядаардын, жылкынын сүрөттөрү түшүрүлгөн. Бул орто кылымдагы чыгыш календары болгон. Мында бизге бүгүнкү күндө көнүмүш болгон күндөр менен айлардын ордуна жылдар белгиленген. Он эки жылдык циклдүү чыгыш календарын Борбордук Азиянын көчмөндөрү түзгөн деп эсептелет.

Ар бир боз үй өз алдынча «планетарий» болгон. Байыркы астрономдор Юпитер күндүн айланасында 12 жылда толук айлана турганын аныкташкан. Айлананы Юпитердин жолунун он эки барабар бөлүгүнө бөлүп, алар ал бөлүктөрдүн ар бирине белгилүү жаныбардын атын беришкен.

Календарь ушундайча түзүлгөн, ал эми бирин-бири алмаштырган жаныбарлардын ыраатын унутуп калбаш үчүн байыркы кытайлыктар ушундай анча чоң эмес «чөнтөк календарларын» чыгарышкан.

Жазып алып, эске тут:

Хронология – убакыттын чен-өлчөм системасын жана анын тарыхый өнүгүүсүн окутат.

Календарь – ар бир айдын биринчи күнү дегенди түшүндүрөт.

② Суроолор жана тапшырмалар:

1. Тарыхый окуялардын убактысын тактоого кайсыл илим көмөктөшөт?
2. Убакыт чен-бирдиги кандайча аныкталган?
3. Календардын өнүгүү этаптары кандай жүргөн?
4. Кыргыздар жыл эсебин кандайча жүргүзүшкөн?
5. Убакыттын чен-өлчөмүн аныктап чыгуу адамзаттын өнүгүшүндө кандай роль ойногон?

§ 6. Тарыхты окутуудагы картанын орду

✓ **Түшүнүктөр:** карта, тарыхый карта.

Тарыхты окуудагы картанын орду. Тарыхты изилдеп тактоодо дагы бир өтө маанилүү нерсе, бизге чейинки ошол окуялар кайда, кайсы жерде болгондугун айгинелөөчү карта болуп эсептелет. Дүйнө тарыхында анын ичинде кыргыз тарыхында да адамдар отурукташкан жерлер, шаарлар, соода жолдору, ири согуштук салгылашуулар, архитектуралык эстеликтер, дегеле тарыхый окуялар карта бетине түшүрүлүүсү менен гана чыныгы тарыхты далилдешет. Карта (нем. Karte; түп нуска; гр. Chartes – жазуу үчүн пайдаланылуучу папирус барагы) – жер бетинин, жылдыздардын же алардын айрым бөлүктөрүнүн кичирейтилип, жалпыланып берилиши. Картанын түрлөрү болот, мисалы: географиялык карта, тарыхый карта, контур карта ж.б. Тарыхый картанын негизги мааниси кандайдыр бир тарыхый окуяларды, мамлекеттердин жайгашкан жерлерин, жаратылыш шарттарын, ири мамлекет аралык жана соода жолдорун аныктоого жардам бергендигинде. **Тарыхта колдонулуучу негизги карта – тарыхый карта деп аталат.** Тарыхый карта чон өзгөчөлүктөргө ээ, анда байыркы мамлекеттер жана алардын чек аралары, шаарлар жана алардын мурдагы аталыштары, согуштук окуялар болгон жерлер шарттуу белгилер менен көрсөтүлөт. Мына ушунусу менен ал географиялык картадан толук айырмаланып турат.

Тарыхый картада мамлекеттердин келип чыгышын, анын ордунун өзгөрүүсүн, аскерлердин жүрүштөрүн, соода жолдорун ж.б. оңой эле билүүгө болот. Анткени, картада көрсөтүлгөн атайын белгилер менен символдор чоң жардам берет.

Тарыхый картадагы шарттуу белгилер жана анын түшүндүрмөлөрү:

Шарттуу белгилер	Сүрөт	Мааниси
Түстүү аралдар		Мамлекеттердин аймактары ж.б.
Сызыктар (үзгүлтүксүз, пунктирлүү)		Өлкөлөрдүн аймактары, кандайдыр бир окуялардын жалпылыгы
Жебечелер (үзгүлтүктүү)	---	Адамдардын жер которуулары
Жебелердин кендиги		Аскердик соккулар, жүрүштөр
Тегерекчелер (пунсон)		Шаарлар
Кайчылашкан кыска куралдар		Салгылашуу орду
Штрихтер		Мамлекеттин аймагындагы негизги окуялар, бөтөн жерлер
Ичинде тишчелери бар тегерекчелер		Камалоого алынган шаар

Тарыхый карталарды түзүүдө төмөнкү эрежелер сакталууга тийиш.

1. Картага түшүрүлгөн аймак сөзсүз тарыхый бир доорду чагылдырат.
2. Картага түшкөн мамлекеттин негизги аймагы жана ал басып алган чөлкөмдөр ар кандай түстөр менен белгиленет.
3. Шарттуу белгилер менен кошуундардын бир жерден экинчи жерге жылуусу, ири согуш болуп өткөн аймактар менен каратылган чөлкөмдөр, окуялардын даталары көрсөтүлөт.
4. Мамлекеттер менен шаарлардын жана жер-суулардын аталышы ошол мезгилдеги аттары менен берилет.

Кыргыздар дүйнө картасында. Байыркы мезгилдерде эле грек аалымдары, саякатчылары өздөрү билген көптөгөн мамлекеттерди, алардын чек араларын, өлкө ичиндеги дарыяларды, шаарларды картага түшүрүүгө аракет жасап келиш-

Махмуд Кашгари түзгөн дүйнөнүн түстүү картасы.

кен. Алсак байыркы грек астроному, математик, карта түзүүчү Птолемей дүйнөнүн жана ири мамлекеттердин 53 картасын тартып кеткен. Көптөгөн кылымдар бою бул дүйнөнүн картасы тарыхта чоң роль ойноп келди. Европада бул карта XVI к. чейин негизги карта катары пайдаланылган. Бирок кийин көптөгөн мамлекеттер өз карталарын түзүп, аны дүйнө картасына тенөө күч алган. Эң кызыгы, ал карталарда кыргыз жерлери да көрсөтүлө баштаган. Мисалы: 1526-жылы түзүлгөн «Москва мамлекетинин картасында» кыргыз (Kirges) азыркы аймагы боюнча көрсөтүлгөн.

Дүйнө картасын түзүү аракети орто кылымда Борбордук Азияда да башталган. Окумуштуу бабабыз, жердешибиз Махмуд Кашгари XI кылымда Дүйнөнүн түстүү картасын түзгөн. Ал карта аркылуу биз X–XI кылымдардагы Кыргызстандын аймагын жана ага коңшу мамлекеттер тууралуу билдик. Махмуд Кашгаринин картасы өз мезгилиндеги карталардан толук айырмаланып турат. Карта тегерек формада жасалып түстүү болгон. Эмне үчүн тегерек формасында берилген? – деген суроо туулушу мүмкүн. Балким Махмуд Кашгари дүйнөнү, ааламды тегерек шар формасында элестетүү менен аны картага түшүрсө керек. Картада дүйнөнүн борбору катары ыйык Ысык-Көл, Борбордук Теңир-Тоо аймагы жана өзү туулуп өскөн Барскан шаары көрсөтүлгөн. Ал эми орто кылымдагы Европа картасында дүйнөнүн борбору Рим, андан кийин Иерусалим шаарлары болгон. Мусулман карталарында дүйнө борбору катары Мекке шаары берилген. Кыргыз аймагы болгон Өтүкөн, Өзгөн шаарлары киргизилип, андан сырткары батышта Венгрияга чейинки, ал эми чыгышта Япония жерлери картадан өз орундарын табышкан. Ар бир аймак, ээлик шарттуу түрдө чек аралар менен белгиленип, тоолор, дарыялар түшүрүлгөн. Албетте, бул карта кыргыз тарыхын окууда өзгөчө маалымат булагы болуп калды.

 Жазып алып, эске тут:

Карта – жер бетинин, жылдыздардын же алардын айрым бөлүктөрүнүн кичирейтилип, жалпыланып берилиши.

Тарыхта колдонулуучу негизги карта – тарыхый карта деп аталат.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Карта деген эмне, анын тарыхты окутуудагы мааниси кандай?
2. Шарттуу белгилер эмнени түшүндүрөт? Мисал келтиргиле.
3. Картаны түзүүдө кандай эрежелер сакталып керек?
4. Махмуд Кашгаринин Дүйнө картасынын өзгөчөлүгү кандай?

II БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАН БАЙЫРКЫ ДООРДОН БҮГҮНКҮ КҮНГӨ ЧЕЙИН

II ГЛАВА. БИЗДИН МЕКЕН БАЙЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ

§ 7. Кыргызстандын аймагындагы алгачкы жамааттык коом

1

Негизги даталар:

3 миллион жыл мурда – Адам баласы пайда болгон.

800–100 миң жыл мурда – Кыргызстанда таш дооруна таандык алгачкы адамдардын издери табылган.

Б.з.ч. 5–3 миң жылдыктар – малчылык жана дыйканчылык чарбасы келип чыккан.

Б.з.ч. 3 миң жылдыкта – коло доору башталган.

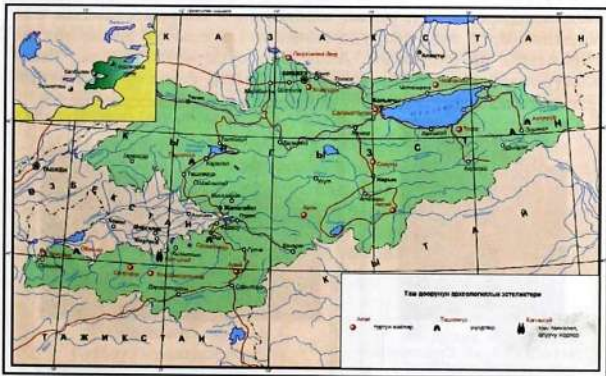
✓ **Түшүнүктөр:** таш доору, жамааттык коом, уруулук коом.

Таш доору. Теңир-Тоодогу алгачкы адамдар. Жер жүзүндө мындан 3 миллион жыл илгери адам баласы жаралган. Алгач алар түз басууну, кийин эмгек куралдарын жасоону жана отту пайдаланууну өздөштүрүшкөн. Кийинчерээк алар сүйлөгөндү үйрөнүп, карым-катнашка өткөндөн баштап, адамзаттын тарыхый өнүгүү доору башталат. Адам изи эң алгач Чыгыш Африкада жана Ява аралында табылган. Мындан

миллион жыл мурун алар Европа, андан кийин Азия чөлкөмүнө, анын ичинде азыркы Кыргызстандын аймагына тараган. Алгачкы адамдын изи бизге алардын таштан жасалган эмгек куралдары аркылуу белгилүү болду. «Таш доору» деген аталыш ошол мезгилдеги адамдар пайдаланган куралдардан улам аталган. Ал куралдар кырдуу таштар жана жер казуучу союлдар эле. Алгачкы адамзаттын тарыхый өнүгүүсү таш кылымы деп аталды. Адамдар акырындык менен эмгек куралдарын өнүктүрүп отурган. Алардын жасаган таш куралдарынын өнүгүшүнө карата таш доору үч мезгилге бөлүнөт: байыркы таш кылымы (*палеолит*), орто таш кылымы (*мезолит*) жана жаңы таш кылымы (*неолит*). Азыркы Кыргызстандын аймагындагы алгачкы адамдардын издери байыркы таш кылымына (800–100 миң жыл илгерки) тиешелүү.

Эң байыркы эмгек куралы Борбордук Теңир-Тоодо, Он-Арча суусунун боюнда, Кожо-Бакырган-Сайда, Саламат-Булакка жакын Ак-Өлөң жергесинен табылган. Арпа жергесиндеги үнкүрдөн табылган таш куралдары мезолит жана неолит мезгилине туура келет. Жергиликтүү эл бул үнкүрдү Семетей үнкүрү деп аташкан. Байыркы мезгилде адамдар бекем таш куралдарын жасоо үчүн бекем таш тектерин издешкен. Баткен аймагында Капчыгай, Үй-Таш жергелери мыкты таш тектерине бай болуп, таш куралдары ушул жерлерде көбүрөөк табылган. Алар өтө жөнөкөй болгон. Бул куралдарды алгачкы адамдар анчылыкка, башка иштерге колдонушкан. Мындай куралдар менен жашоо өтө оор болгондук-

тан, алар биргелешип жашоого аргасыз болушкан. Ошондуктан адамдар «үйүр-үйүр» болуп, топтошуп жашап, биргелешип аңчылык кылышып, жырткычтардан сактанышкан. «Үйүрдөгү» адамдардын саны 25–50гө чейин жеткен.

Миндеген жылдар ичинде эмгек куралдары акырындык менен жакшыртыла баштаган. Адамдын жашоосунда отту пайдалануу чоң жетишкендик болгон. От адамды жылытып, алар жашаган үнкүрдү жарык кылып, жырткыч айбанаттардан коргогон.

Алгачкы адамдардын аң уулоосу жана чарбачылыгы. Байыркы адамдардын алгачкы чарбачылыгы чогултуучулук болгон. Алгачкы адамдар жаратылыш азыктарын даяр түрүндө гана колдонгон. «Үйүрдөгү» эркектер аң уулоого кеткенде, аялдар жана жаш балдар үнкүрлөрдөн анча алыс эмес жерлерден жер-жемиштерди чогултушкан. 40–30 миң жыл мурун *гомо сапиенс* (акыл-эстүү адам) жаралган. Алардын сырткы көрүнүшү азыркы адамдардан аз эле айырмаланган. Алар ой жүгүртүшүп, өз ойлорун бири-бирине сөз менен түшүндүрүүгө жетишишкен. Өлгөн адамдар жерге коюла баштаган. Болжол менен 40 миң жыл мурда Кыргызстан менен Өзбекстандын чек арасындагы Тешик-Таш үнкүрүнөн археологдор 8–9 жаштагы баланын сөөгүн табышкан. Анын жанына тоо эчкинин мүйүздөрү коюлган. Мүрзөнүн үстүн таш менен корумдашкан. 30 миң жыл илгери алгачкы адамдар «үйүрү» уруулук жамаатка өткөн. Уруулук жамаат кандаш бир туугандардан турган, алар биргелешип жашап, тапкан ташыгандарына тең ээлик кылышкан. Кыргызстандын аймагынан орто таш дооруна (мезолит) тиешелүү аңчылардын турактары да табылган. Алар Сох суусунун боюнда, Таш-Көмүр шаарында бийик тоолуу Ак-Сайда, Арпа өрөөндөрүндө

Тешик-Таш үнкүрүнөн табылган бала. Герасимовдун реконструкциясы.

Алгачкы жер иштетүү.
(Д.Акматовдун сүрөтү.)

жана Чатыр-Көлдүн айланасында болгон. Бул мезгилдеги адамдар жаа менен жебени пайдаланышкан. Эмгек куралдары бир топ жакшырган, адамдардын аркар, элик, тоо теке ж.б. жаныбарларга аңчылык кылуусу жеңилдеген. Турак жайларга болгон мамиле өзгөргөн, жаныбарлардын сөөктөрү өзүнчө казылган аңдарга ыргытылган, тазалык өздөштүрүлгөн. Адамзаттын жашоосунда б.з.ч. 5–3-миң жылдыктарда чоң өзгөрүш болгон. Адамдар жерди иштете баштап, өсүмдүктөрдү өстүрө баштаган. Ошол эле мезгилде жапайы айбанаттар колго үйрөтүлүп, багылган.

Жаңы таш доорунда (неолит): дыйканчылык жана мал чарбачылыгы пайда болду. Ала-Тоо жана Алай аймактарында жаңы таш кылым адамдары малчылык менен күн көрүшкөн. Кой, эчки, жылкы багып, андан эт, сүт, жүн алышкан. Ал эми түздүктөрдө дыйканчылык өздөштүрүлүп, арпа, таруу, буудай эгилген. Азыркы Бишкек шаарынан, Аламүдүн суусунун боюнан, Токмок шаарынан Борбордук Тенир-Тоонун ж.б. аймактарынан өзгөчө дыйканчылыкка ылайыкташтырылган эмгек куралдары жана карапа идиштердин сыныктары табылган.

Неолит мезгилинде куралдар бир кыйла жакшырган. Таштарга миз чыгарышкан. Алардан таш балта, кетмен жасашкан. Алгачкы адамдардын турмуш-тиричилигин чагылдырган эң таң калыштуу табылга бул Ак-Чункур үнкүрүндөгү сүрөттөр болуп калды. Ысык-Көлдөгү Сары-Жаз өрөөнүндөгү бийик тоодо орун алган Ак-Чункур үнкүрүнөн алгачкы адамдын колунан жаралган жаныбарлардын сүрөттөрү, ошондой эле адамдардын аңчылыгын жана бийин чагылдырган сүрөттөр табылган. Бул үнкүрдөгү тартылган сүрөттөр мындан 10 миң жыл илгери тартылган экен. Ал сүрөттөр — бизге ата-бабаларыбыздын өткөнүнөн, жашоо турмушунан кабар берген эстелик болуп калды.

Металл доорунун өзгөчөлүгү. Коомдун жашоосундагы эң чоң өзгөрүш жез кенинин ачылышы менен башталган. Кенди эритүү менен андан алгачкы металл куралдарын жасашты. Жез кендери азыркы Ош областындагы Ноокат айылында, Чаткал жана Кетмен-Төбө өрөөндөрүндө табылган. Бирок алгачкы жез куралдары аз пайдаланылган, себеби ал

Найзанын башы. Коло доору.

Коло балта.

жумшак жана морт болгон. Металлдын өнүгүү мезгили жез менен калайдын кошулмасы, колого ээ болгондон башталды. Ошентип б.з.ч. 3-миң жылдыкта жаңы мезгил – коло доору башталат. Калай кенин Ысык-Көлдүн Сары-Жаз суусунун боюнан казып алышкан. Алар кендерди устаканаларга дөңгөлөктүү араба менен ташып келишкен. Ал жезге караганда бир кыйла катуу келип иштеткенге пайдалуу болгон. Коло доорунда өлгөн адамдарды жерге коюу салты кеңири таралган. Мүрзөлөргө тамак-аш, коло бычактар, ийнелер, сөйкөлөр жана билериктер, ошондой эле эркектердин жанына согуштук курал-жарактар коюлган.

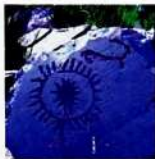
Коло мезгилинде дыйканчылык бир кыйла жакшы деңгээлде өнүккөн. Жерди кетмендеп иштетүү күч алган. Ошол эле мезгилде адамдардын маданий деңгээли да кыйла өнүккөн. Буга Тогуз-Тородогу Саймалуу-Таш байыркы сүрөт топтому жана Чолпон-Ата шаарындагы таш бетиндеги сүрөттөр күбө боло алат. Малчылыктын дыйканчылыктын өнүгүшү, азыктын көбөйүшү коомдогу теңсиздикти пайда кылды. Болжол менен б.з.ч. 1-миң жылдыкта колонун ордун темир баскан. Натыйжада эмгек өндүрүмдүүлүгү күч алат. Аны менен бирге эле коомдогу теңсиздик күчөп, алгачкы жамааттык коом бузула баштаган. Коом таптарга бөлүнүп, адамзаттын жашоо доору жаны баскычка көтөрүлгөн. Борбордук Азиянын тоолуу жана талаалуу аймактарында уруу бирикмелери түзүлө баштаган.

Муну билүү кызыктуу

Саймалуу-Таш – аска бетиндеги сүрөт галерея

«Деңиз деңгээлинен үч миң метрден ашык бийик тоодогу Саймалуу-Таш капчыгайында көп сандаган аска бетиндеги сүрөттөр бар. Бул – байыркы мезгилдин эң зор сүрөт галереясы. Миңдеген жылдар ичинде таштарга «сүрөт тартуу менен» адамдар бул тоолорго өздөрүнүн иш-аракеттеринин, өздөрүнүн ушул жерде болгондугунун издерин калтырышкан. Бардыгы, болуп жүз миңден ашык сүрөт тартылган. Эң байыркылары б.з.ч. 2 миңинчи жылдарда тартылган – булар коло доорунун эстеликтери.

Топоз чегилген арабалар жана соколор сүрөттөлгөн көрүнүштөр, өзгөчө кийимчен жана канаттардан жасалган баш кийимчен адам фигуралары – кыйла байыркы сүрөттөр.

Жазып алып, эске тут:

Таш доору – адамзат тарыхындагы узакка созулган доор, ал адам бөлүнүп чыгышынан тартып башталган.

Адамзат коомунун алгачкы баскычы – алгачкы жамааттык коом.

Уруулук коом – эне тарабынан кандаштыкка негизделген адамдардын жамааты.

? Суроолор жана тапшырмалар:

1. Алгачкы адамдар куралдарды эмнеден жасашкан жана жашоо-тиричилиги кандай болгон?
2. Таш доору кандай бөлүнөт, аны эмне үчүн бөлөбүз?
3. Чарбачылыктагы өзгөрүүлөр адамдардын жашоосуна кандай таасир тийгизген деп ойлойсун?
4. Картадан таш доорунун эстеликтери кайсы жерден табылганын көрсөткүлө.

§ 8. Сак уруу союздары

1 Негизги даталар:

Б.з.ч. I миң жылдыкта – Орто Азияда сактар жашаган.

Б.з.ч. VI–V кылымдар – сактар эки чоң уруу союзуна биригишкен.

Б.з.ч. 530-жылы – перс падышасы Кир II сактарга кол салган.

Б.з.ч. 519-жылы – сактар баскынчы Дарий Iге каршы согушкан.

✓ **Түшүнүктөр:** көчмөн жамааттар, коомдогу тенсиздик, династия.

Сактар жайгашкан аймактар. Б. з. ч. I миң жылдыктын ортосунда Орто Азиянын аймактарында көчмөн элдер жашаган. Орто Азиядагы бул элдер байыркы перс тилинде – *сактар*, байыркы грек тилинде *скифтер* деп аталган. Сак термини «күчтүү эркек» (жоокер) дегенди түшүндүргөн. Сактар Кыргызстандын азыркы аймагын мекендеген негизги калк болгон. Б. з. ч. VI–V кылымдарда алар эки уруу союзуна бириккен. Алардын бири Каспий денизинен Борбордук Тенир-Тоого чейинки аймакты ээлешкен. Байыркы перс булактарында бул союз сак-тиграхауддар деп кездешет.

Сак урууларынын башка союзу Түндүк Индиядан Алайга жана Ферганага чейинки жерлерди мекендешкен. Перстер аларды сактар-хаумаварга, башкача айтканда, «хаумду артык көргөндөр» (ыйык өсүмдүк), деп аташкан. Азыркы Кыргызстандын аймагынын түндүк тарабында сак-тиграхауддар, ал эми түштүк жактарында сак-хаумаварлар жашашкан.

Сактар чыгыш Иран тилинде сүйлөшкөн. Алай, Борбордук Тенир-Тоо жана Кетмен-Төбө өрөөндөрүндө археологдор табышкан баш сөөктөргө караганда сактар европалык түспөлдө болушкан.

Чарбачылыгы. Кыргызстан аймагындагы сактардын негизги чарбасы көчмөн мал чарбачылык болгон. Мал же мал азыктарын коңшу дыйкан урууларынын эгинине айры баштап алышкан. Грек тарыхчылары мындай деп жазган:

«Сактардын кой баккан малчылары – скиф уруулары. Алар Борбордук Азияны мекендеген көчмөндөр. Алар тирүү багынып бербейт, бири-бирине адилет мамиле жасайт. Алар атчай жүрүшөт жана сүт менен азыктанышат». Сактарда мал көп болгон. Ак сөөктөрү бир нече миң кой жана үйүр-үйүр жылкыларга ээ болгон. Мал жыл бою талаада оттогон. Сактар кылчык жүндүү кой, эки өркөчтүү төө жана өркөчтүү уй багышкан. Ушундай уйлардын скелетин археологдор Ысык-Көлдөн табышкан. Сактар өзгөчө жылкылары менен сыймыктанышкан. Жылкылары чымыр, кичине, мойну кыска жана башы чоң болгон. Алардын башкы артыкчылыгы: өздөрү тоют таап, эт, сүттү көп берип, абдан чыдамдуу келишкендигинде эле.

Сактар жайында жайлоолордо боз үй сымал, көчүп-конууга оңой турак-жайларда, кышында туруктуу салынган тамдарда жашашкан. Анда тамак жасоо үчүн очок болгон. Тамак-ашын негизинен эт, сүт азыктары, арпа нан түзгөн. Кээде тамак-ашка илбээсиндер эти пайдаланылган. Сактар чебер мергенчилер болушкан.

Сактар ар кыл кол өнөрчүлүктү билишкен. Койдун жүнүнөн кездеме токушкан, кийиз басышкан, аны сырт кийим жана килем жасоого колдонушкан. Иштетилген териден идиштер, кур, бут кийим, баш кийимдер жасалган. Сактардын Ала-Тоодогу коргондорунан чопо идиштер табылган. Алар-

Сак-тиграхауд.

Ат жабдыктары.

Жаныбар түспөлү түшүрүлгөн кооздук буюм.

дын түбү тегерек болгон, көчмөн турмуштун шарттарына жакшы ыңгайлаштырылып, бышык болгон.

Сактар жез, темир, алтын, күмүш казып алып иштетишкен, коло алууну билишкен. Темирден жана колодон курал-жарак, ошондой эле эмгек куралдарын жасашкан.

Сактардын коомдук түзүлүшү. Сак коомун тууган үй-бүлөлөрдүн чакан тобу көчмөн жамаат түзгөн. Бир нече көчмөн жамаат, уруулар союзуна бириккен. Сак коомунун башында эң жогорку бийликке ээ болгон хан же ханышалар турган. Бийлик муундан-муунга өткөн. Сак калкынын негизин эркин жамаатчылар – катардагы көчмөн-малчылар түзгөн. Аялдар сак коомунда өзгөчө орун ээлешкен. Тарыхый булактарга караганда алар «каарман болушкан жана өздөрүнүн күйөөлөрүнө согуш учурларында жардамга келишкен». Коомдун эң төмөнкү баскычын туткунга түшкөн кулдар түзгөн. Алар чарбачылыкта кара жумуштарды гана аткарышкан: отун алып, тери иштетишкен ж.б.у.с. иштерди аткарышкан.

Б.з.ч. V кылымга карай сактарда чоң байлыкка ээ болгон ак сөөк адамдар пайда болгон. Пайда болгон мүлктүк теңсиздикти сактар коюлган көрүстөндөрдөн байкоого болот. Сак падышаларынын көрүстөндөрү жалгыз жана катар тизилген көрүстөндөрдөн турат.

Сактардын жоокердик иштери. Ар бир эрезеге жеткен сак жоокер болуп эсептелген жана башкаруучунун чакыруусу боюнча бардык курал-жарагы жана өзүнүн аты менен жортуулга чыгууга милдеттүү болгон. Атта жүрүүнү жана жаа атууну алар бала кездеринен эле өздөштүрүшкөн, ошондуктан сактардын атчандары дүйнөдөгү эң мыкты чабандестер деп эсептелген. Грек тарыхчысынын айтуусу боюнча Орто Азияда: «жаа менен атуучу дүйнөдөгү бардык жаачылардын ичинен эң эле чебер, бир дагы жебесин текке кетирбеген сактар байырлашкан». Жаа атканды жоокерлер эң мыкты билишкен – кандай гана абалда болбосун – ал түгүл ат чаап баратып да, артка бурулуп атканда да бутага дал тийгизишкен. Сак жоокерлеринин курал-жарактары: кыска канжарлар, кыска кылычтар-акинактар, сабында көзөнөкчөсү бар жалбырак сымал найзалар, чырпыктардан токулган жана калың тери менен капталган калкандар, согуштук ай балталар болгон. Жаа кыска келип абдан бекем керилген. Жебени жыгачтан же камыштан үч кырлуу коло менен кээде темир менен учтап жасашкан. Сактар туулга кийип согушка киришкен.

Жоого жарактуу аттарды үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Сак армиясы атактуу болуп, ошол мезгилде жеңилбес катары эсептелүүчү.

Сактардын перс падышаларына каршы күрөшү. Б.з.ч. VI кылымда сактар күчтүү душмандарына каршы көз карандысыздык үчүн күрөш жүргүзүүгө туура келген. Себеби, перс урууларын бириктирип, улуу дөөлөт түзгөн Кир Пчи сактарды басып алууну көздөгөн. Анын күчтүү армиясынын жеңиштүү чабуулдарынын натыйжасында ири мамлекеттерди өзүнө баш ийдирди.

Б.з.ч. 530-жылы жайында Кир II 200 миң жоокери менен сактардын аймагына келген. Кол салуу үчүн шылтоо издеп, ал элчилер аркылуу Томирис жесирдин колун сураган. Сактардын ханышасы Томирис Жети-Суу, Ысык-Көл жана Теңир-Тоо аймактарындагы сак тиграхауддардан Кир Пнин армиясына тете күч жыйнаган. Андан кийин гана Кир Пнин сунушунан баш тарткан. Бул перстер менен болгон согушка алып келген. Бирок эки беттешүүдөн кийин эле сактар перстерди талкалай баштаган. Жерди жакшы билген сактар перстерди артынан ээрчитип капчыгайга камап, алардын эки жүз миң армиясын толук кыйраткан. Салгылашууда атактуу Кир II да курман болгон. Кир II өлгөндөн кийин Перс дөөлөтүнүн падышачылыгын Дарий I Гистасп башкарган.

Б.з.ч. 519-жылы Дарий I сактарды баш ийдирүү үчүн көп сандаган аскери менен кол салган. Бул мезгилде сак-тиграхаудалардын аскерлери чачкын болгондуктан, аскерлер убагында топтолгон эмес. Ушундай кыйын кезенде Ширак деген жөнөкөй койчу өмүрүн сайып, өз элин баскынчылардан сактап калган. Ал баатыр өзүнүн кулак-мурдун кесип, денесин канжар менен тилип, перс аскер башчысына келген, ал өз уруулары аны кыйнагандыгын жана алардан өч алуу үчүн алардын негизги күчү кайда жашынганын таап бермек болгонун айткан. Ширак жети күн бою баскынчылардын аскерлерин күн күйгөн, суусуз чөлгө салып, перс аскерлери чекесинен кырыла баштаган. Акыры Ширактын амалын түшүнгөн аскер башчысы аны өлүм жазасына буйруган. Ошентип өз эл-жерин сүйгөн сак уулу эли үчүн курман болгон. Дарий I сактарды эптеп өзүнө каратканы менен анын бийлиги бекем болбоду. Баскынчыларга каршы күрөшкө катышкан Теңир-Тоолук сактар көз каранды болгон эмес жана перс дөөлөтүнүн курамына кирбей, эркиндигин сактап калышкан.

Муну билүү кызыктуу**Ысык коргону**

Алматыдан анча алыс эмес жерде жайгашкан Ысык коргонунан археологдор сактарга мүнөздүү жаңы маалыматты алышты. Анда б.з.ч. V кылымда өлгөн 16–18 жашар өспүрүмдүн сөөгү жаткан, анын жанында ар түрдүү сүрөттөр түшүрүлгөн 4 миңден ашык алтын такталарды табышты. Такталар качандыр бир кезде өспүрүмдүн кийимине тигилиптир. Окумуштуулар казууда алардын бирин да ордунан жылдырбоого аракеттеништи жана алар «алтын адамдын» костюмун калыбына келтиришти. Ысык коргонундагы алтын буюмдар абдан сапаттуулугу менен айырмаланат.

Жазып алып, эске тут:

Кочмон жамааттар – кандаш бир туугандардын тобунан турган бир жерге туруктуу жашабаган малчылык жана дыйканчылык менен алектенишкен калктардын тобу.

Коомдогу теңсиздик – эмгек куралдары өнүккөн сайын эмгек өндүрүмдүүлүгү өсүп, анын натыйжасында ашыкча өндүрүлгөн продуктуларды уруу аксакалдарынын өздөрүнө ыйгарып алуусу.

Династия – бийликтин ата-тегине жараша муундан-муунга өтүшү.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Окумуштуулар сак урууларынын жашоо турмушун билүү үчүн кандай булактарды пайдаланышат?
2. Сактардын чарбачылыгы жана коомдук түзүлүшү кандай болгон?
3. Перс падышалары эмне үчүн сактарды толук баш ийдире алышкан жок, кандай ойлойсуң?
4. Койчу Ширактын өз өмүрүн кыйышына эмне түрткү берди, анын эрдигин кандай баалайсың?

§ 9. Усун мамлекети**Негизги даталар:**

Б.з.ч. 160-жылы – Усундардын Борбордук Тенир-Тоого жана Жети-Сууга келиши.

Б.з.ч. 107-жылы – Усундар менен Кытайлардын ортосунда союз түзүлгөн.

Түшүнүктөр: күнбаг, мурас, кутум.

Усун мамлекетинин түзүлүшү. Тенир-Тоодогу усун эли түзгөн мамлекет, кытай жазмаларында «усунь го» (усундар

мамлекети) деп аталган. Алгач усундар Улуу Кытай дубалынын батыш жагында көчүп конуп жүрүшкөн. Б.з.ч. 160-жылы алар сактарды талкалап Теңир-Тоо жана Жети-Сууга келишкен. Алардын күч-кубаттуу уруу бирикмесине Борбордук Теңир-Тоо, Алай, Жети-Суу, Иле дарыясы андан ары Балхаш көлүнө чейинки аймактар кирген. Усун мамлекетинин падышасы күнбаг – «уруу башчысы» деген титулга ээ болгон. Анын ордо шаары Чигу же Чигучэн (кызыл өрөөндөгү шаар) болгон. Археологиялык изилдөөлөр тарабынан Чигу шаарынын урандылары азыркы кездеги Ысык-Көлдүн Түп булуңунун түбүндө калгандыгы аныкталды. Ал жерден усундарга тиешелүү чопо идиштер, коло ороктор, канжарлар, казандар табылган. Биздин доордун башталышында көлдүн суусу көтөрүлүп Чигу шаары суу алдында калган.

Күнбаг бийлиги мураска өткөн. Усундардын маанилүү иштеринин бири согуш болуп, өтө жоокер эл болушкан. Мамлекетти башкарууда күнбаг аксакалдар кенешине таянган, алар мамлекеттин маанилүү маселелерин чечишкен. Падышага мамлекетти башкарууда 16 чиновник жардам берген. Усун армиясы ошол мезгилде эң күчтүү болгон. Усун атчандары сөөк менен капталган оор жаа, темир учтуу жебе жана темир кылыч менен куралданышкан.

Чарбачылыгы. Усун мамлекетинин чарбасын малчылык, дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк түзгөн. Эң негизги чарба жарым көчмөндүү мал чарбачылыгы болуп эсептелген. Жайында бийик тоолуу жайлоолордо жана кышында өрөөндөрдө короо-короо койлорду, үйүр-үйүр жылкыларды багышкан. Негизги байлык жылкы эле. Малдын көпчүлүк бөлүгү усундардын ак сөөктөрүнө таандык болгон. Эң байларында 4–5 миң аргымактардын үйүрлөрү бар эле. Аларга эң мыкты жайыттар таандык болгон, мында жакырланган туугандары жана кулдар алардын жылкыларын жана койлорун багышкан. Күнбаг сан жеткис жылкы үйүрлөрүнө ээлик кылган. Ысык-Көл жана Чүй өрөөндөрүндө археологдор тарабынан

Ысык-Көл түбүндөгү карапа.

Усундардын чопо-аяктары.
Ысык-Көл.

усундардын турак жайлары табылган. Азыркы Кара-Балтанын түндүгүнөн, ошондой эле Аламүдүн жана Кум-Арык айылдарынын жанындагы усундардын турак жайларынан көптөгөн таш жаргылчактар, ороктор жана карапа идиштер табылган. Бул эстеликтер усундардын дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенип, жашоо-турмуш өткөргөнүнөн кабар берет.

Кытай менен союз. Б.з.ч. II кылымдын 2-жарымынан тартып усундар менен кытайлардын ортосунда өз ара байланыш түзүлөт. Кытайлар усундар менен жакшы мамиле түзүү аркылуу эзелки душманы хунндарды талкалоо жана Орто Азиядагы Улуу Жибек жолуна көзөмөлдүк кылууну максат кылган. Муну ишке ашыруу үчүн Кытай императору У-Ди падыша кыздарынын бирин күнбагга аялдыкка жөнөттү. Кытай падышасынын кызына үйлөнгөн күнбаг б.з.ч. 107-ж. Кытай менен союз түзгөн. Хунндардын өкүмдары дагы усундар мамлекетине өзүнүн таасирин жоготкусу келбей дароо эле күнбагга өзүнүн кызын берген. Убакыттын өтүшү менен чет элдик хан кыздарынын урпактары такка отурушкан же ага талапкер болушкан. Алар күнбагдын династиясында «хань» жана «хунн» деп аталган өз ара атаандашкан эки туруктуу бутакты түзүшкөн.

Хунндар менен болгон согуш. Б.з.ч. I кылымдын башталышында усундар мамлекетинин башына күнбаг Унгуями туруп, такка отурганда Фейван деген атка ээ болгон. Бул күнбаг династиянын «хань» бутагына таандык болгон. Ал дагы кытайлык хан кызына үйлөнгөн. Фейван башкарып турган учурда усундардын мамлекети күч алып, анын кадыр-баркы коңшу мамлекеттер арасында өскөн. Усун күнбагынын балдары кытайлык императордун сарайында билим алышкан. Б.з.ч. I кылымдын 70-жылдарында усундардын күчөгөнүнөн жана кытайлар менен байланышынын өнүгүшүнөн чочулаган хунндар усун ээликтеринин чек араларына бир нече жолу чабуул жасашкан. Ошондо Фейван Хань империясы менен хунндарга каршы биргелешкен аскердик аракеттер жөнүндө келишим түзөт. Б.з.ч. 71-жылы усундардын 50 миң аскери, 150 миң кытай армиясы менен бирдикте хунндарга кыйраткыч сокку урушкан.

Усун мамлекетиндеги ички чатактар. Усундардын күч алышы Хань империясын катуу тынчсыздандырган. Ага атаандаш эмес, тил алчаак союздаш керек болуучу. Көп өтпөй кытайлык ордо усундар мамлекетинин ички иштерине кийлигише баштаган.

Б.з.ч. 64-ж. күнбаг Фейван каза болгондон кийин, усундардын аксакалдар кенеши, энеси хунн кызы болгон мураскору Нимини такка отургузушат. Жаңы күнбаг такка отургандан кийин Куанван деген ысымга ээ болгон.

Күнбаг Куанван мамлекетти аз эле башкарды. Эл аны жакшы көрбөдү. Ак сөөктөрдөн бийлик алган күнбаг алардын гана кызыкчылыгын коргоп, карапайым элге көңүл бурган эмес. Куанвандын аялы – Кытай падышасынын кызы Унгуйми Куанвандын элдин арасында кадыр-баркы жок экендигин императордук сарайга билдирген. Алардын көрсөтмөсү менен күнбагга каршы кутум уюштурулган. Кытай ханынын кызы Чигудагы ак сарайында той берип, той ортолоп калганда төрдө отурган Куанванды кутумчулардын бири кылыч менен чапкан. Бирок кылыч жаза тийип Куанван жарадар гана болгон. Кутумга катышкандардын бири кол салуудан кийин тоого качып кеткен. Андан кийин капысынан Куанванга кол салып, аны өлтүргөн.

Б.з.ч. I кылымдын 60-жылдарынын ортосунан баштап б.з.ч. 45-жылдарга чейин усун күнбагдарынын династиясынын «хунн» жана «хань» бутактарынын ортосунда жогорку бийлик үчүн күрөш жүргөн. Бул күрөш мамлекеттин кыйрашына алып келген.

Тарыхый булак менен таанышуу

Байыркы Кытай тарыхында усундардын баяндалышы.

«Усундардын чоң гуньмосу Чигу шаарында жашайт, Чаньандан 8900 ли аралыкта, 120 000 түтүн, 630 000 адам, аскеринин саны 188 800, жери тегиз жана чөптүү; өлкө жаанчачындуу жана суук. Тоолорунда ийне жалбырактуу токой жана мань дарагы өсөт. Дыйканчылык кылышпайт, ал эми малы менен суулуу жана оттуу жерлерге көчүп-конуп жүрүшөт; сырткы кебетелери хунндарга окшошуп кетет. Алардын ээликтеринде жылкы көп, байлары төрттөн беш минге чейин жылкы кармашат. Алардын ээлиги эн күчтүүлөрдөн болуп эсептелет.»

Жазып алып, эске тут:

Күнбаг (гуньмо) – «уруулардын башчысы», усундардын падышасына берилген титул.

Мурас – атадан балага бийликтин мурасталып калышы, усун мамлекетинин бийлиги мураска калган.

Кутум – бир нече адамдын бийликке каршы жашыруун уюмдашуусу.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Усун мамлекетине мүнөздөмө бергиле:

2. Усундар менен хуньдардын согушу кимдерге пайдалуу болгон?
3. Эмне үчүн Куанванга каршы кутум уюштурулду?
4. Усундардын ички чатагы эмнеге алып келди, мамлекетке кандай таасир тийгизди?
5. «Чигу шаары» деген темада ангеме жазгыла.

§ 10. Даван мамлекети

1

Негизги даталар:

- Б.з.ч. I миң жылдык – Фергана өрөөнүндөгү Даван мамлекети.
Б.з.ч. 103-жылы – Ферганага кытайлыктардын биринчи жортуулу.
Б.з.ч. 101-жылы – Ферганага экинчи жортуул.

Түшүнүктөр: агрессор, аргымак, чийки кирпич.

Даван мамлекети. Фергана өрөөнүндө б.з.ч. I миң жылдыктын башталышында эле өнүккөн, күчтүү мамлекет пайда болгон. Кытай жазмаларында ал Даван деп аталган.

Мамлекетти жергиликтүү падышалардын династиясы башкарган. Алардын бийлиги ак сөөктөрдөн түзүлгөн аксакалдар кеңеши менен гана чектелген. Кеңеш падышаларды тандаган жана алмаштырган, согуш жана тынчтык маселелерин чечкен, башка өлкөлөр менен элчилик байланыштарды түзгөн жана үзгөн.

Аксакалдар кеңешинин чечими айрым шаарлардын башкаруучулары үчүн да милдеттүү болгон. Мамлекеттин таянычын эркин айылдык жамаат түзгөн. Согуш маалында алардан 60 миң адамга чейинки элдик кошуун топтолгон, алар жаа жана найзалар менен куралданган. Чарбада кулдардын эмгеги пайдаланылган, бирок кулчулук көбүнчө үй-бүлөлүк мүнөздө эле, анткени өндүрүштө айылдык жамаат негизги мааниге ээ болгон.

Чарбасы, шаарлары. Б.з.ч. II кылымда Даван чарбасы эң жогорку денгээлде өнүккөн. Мамлекеттин чарбасын дыйканчылык түзгөн, жамааттагылар күрүч, буудай, пахта, беде, жүзүм өстүрүшкөн, андан эң мыкты шарап даярдашкан. Давандын сыймыгы асыл тукум аргымактар эле, алар бүткүл Борбордук Азия боюнча атак-данктуу болгон. Бул өлкөнү «көктөн түшкөн аалам аргымактарынын өлкөсү» – деп беркенин айтышкан эмес, анткени: – «Кытай тарыхчылары давандыктарда аргымактар аябай көп. Аргымактар тердегенде кызгылт тер чыгат. Ал аргымактар жылкылардын асман тукумдарынан пайда болгон деген легендалары бар» деп тамшануу менен жазышкан.

Ферганада 70ке чейин чоң жана чакан шаарлар жайгашкан. Давандын борбору Эрши шаары болгон. Шаарды бир нече чеп айланта курчап турган, борбордук бөлүгү чийки кыштан салынган мунаралуу калың дубалдардан турган. Даван мамлекетинин ири шаарларынын бири Ош шаары болгон.

Мамлекеттин чыгыштагы чегин Ю шаары коргогон. Чыгыштан, батыштан жана түндүктөн аны бийик мунаралуу коргонуучу дубалдар курчап турган, түштүктөн бууракандаган дарыя коргогон. Чийки кыштан курулган анча чоң эмес турак үйлөрдүн үстүндө чеп дубалдары заңкайып көтөрүлүп турган.

Фергана калкы болжол менен 300 миң адамды түзгөн, тышкы көрүнүштөрү европоиддер түрүндө болгон. Кытай тарыхчылары «Давандыктардын көздөрү чункур, сакалдары коюу» деп жазышкан. Алар чыгыш иран тилдеринде сүйлөшкөн.

Ферганага кытайлыктардын биринчи жортуулу. Б.з.ч. II к. аягында Фергана калкы Кытайдагы Хань династиясынын агрессивдүү жортуулуна каршы күрөшүүгө дуушар болгон.

У-Ди б.з.ч. 105-ж. алар усундар менен союз түзгөндөн кийин Фергананы басып алууну жана Фергана аркылуу өткөн Улуу Жибек жолуна ээлик кылууну көздөгөн. У-Ди Ферганага алардын аргымактарын сатып алуу үчүн элчи жөнөткөн. Аксакалдар кенеши аргымактарды кытайлыктарга сатуудан баш тартышкан.

Император алты миң атчанды жана бир нече миң жөө аскерди аскер башчысы Ли Гуанлинин жетекчилигинде жортуулга жөнөтөт. Б.з.ч. 103-ж. кытай аскерлери оор салгылашуулар менен тоону ашып Ю шаарына жеткен, шаарды курчоого алган. Кытай аскерлери шаарга чабуул коюп, аны багынткан. Бирок андан аркы согуштук аракеттер үчүн күч жетпей, Ли Гуанли чегинүүгө буйрук берген. Ферганага жортуул ийгиликсиз аяктаган. Кытайга ар бир беш жоокердин бири гана келген.

Таш бетине чегилген жылкы.
Ош, Б.з.ч. I миң жылдык.

Жавчы жоокерлер.

Кытайлыктардын Ферганага экинчи жортуулу. Император У-Ди ферганалыктарды эстен кеткис кылып жазалоону чечкен. Б.з.ч. 101-ж. жүз миң армия экинчи жортуулга чыккан. Бардык куралдуу күчтөрдүн башында Ли Гуанли турган.

Биринчи жортуулдагыдай эле агрессорлордун жолунда Ю шаары турган. Шаардын жоокерлери талаага чыгып, Кытай армиясы менен ачык салгылашкан. Бирок шаардыктар аз болгон жана жеңилип калышкан, алардын калгандары шаардын ичине жашынып коргонууга өтүшкөн. Ли Гуанли шаардын эр жүрөк коргоочуларын курчоо үчүн аскерлеринин бир бөлүгүн калтырып, негизги күчтү мамлекеттин борбору Эршини карай алып жөнөгөн.

Фергананын падышасы Мугуа душмандын артыкчылык кылган күчүнө ачык салгылашууга чыгуу натыйжасыз экенин түшүнүп тамак-аш жана мал үчүн тоют камдап, борбор шаардын дарбазаларын жабууга буйрук берген.

Кытай армиясы Эршини 40 күн курчоого алган. Борборго кирген сууну башка жакка буруп жиберешкен. Курчоодогулар терең кудуктарды казып алып, коргонууну улантышты. Кытайлыктар шаарды курчап турган дубалды буза баштады. Ошондо падыша Мугуа коргоочуларды бекемирээк ички дубалдын ичине киргизип, каршылык көрсөтүүнү уланта берген.

Фергананын жеңилиши. Чептерден да бекемдүүлүк — бул бирдиктүүлүк эле. Мына ушул биримдүүлүк шаар коргоочуларында болбоду. Эң оор мезгилде аксакалдар кеңешинин таасирлүү адамдары баскынчылар менен тил табышуу жолун издей баштады. Эр жүрөк Мугуа чыккынчылык менен өлтүрүлдү. Анын башын элдешүүнүн белгиси катары аксакалдар Ли Гуанлиге жиберешти. Ортодо тынчтык келишими түзүлдү.

Анын шарты боюнча кытайлыктар бир нече ондогон таза кандуу аргымактарды жана 3 миң күлүктөрдү алышты. Мугуа өлтүрүлгөндөн кийин, бош калган падышанын тагына кытайлыктарга жан тарткан төрө Моцай отурду.

Ошентип баскынчылардын армиясы Эршини басып ала албай кайра артка жөнөдү. Эркиндикти сүйгөн Ю шаары Кытай менен тынчтык келишимди тааныган жок. Ли Гуанли бул жакка чоң күч жиберип, алар чабуул менен Ю шаарын алышты. Ферганалыктар кубаттуу Кытай менен күрөштө жеңилип калышты. Бирок У-Ди үчүн жеңиш онойго турган эмес. Кытайга 100 миң аскеринин ордуна 10 миң аскер гана кайтып келди, ал эми 3 миң Фергана аргымактарынын миңи гана калган.

Ли Гуанлинин армиясы кетээри менен Фергана мамлекетинде хань империясынын саясий таасири токтоду. Аксакалдар падыша Моцайды чыккынчы катары күнөөлөп, өлүм жазасына өкүм кылышты. Такка Мугуанын эң кичүү иниси Чаньфын отурду. Даван мамлекети тез эле өзүнүн көз карандысыздыгын калыбына келтирди.

Тарыхый булак менен таанышуу

Байыркы Фергана жөнүндө Кытай маалыматы.

«Калкы 60 000 үй-бүлөдөн, 300 000 адамдан турган; аскеринин саны 60 000 Даван ээлигинде бардык жерде жүзүмдөн шарап ачытышат. Байлар аны көп өлчөмдө үйлөрүндө сакташат жана алар бир нече ондогон жылдар бою бузулбай сакталып тура берет. Давандыктар шарапты жакшы көрүшөт; алардын аттары болсо му-су чөбүн (беде) жешет. Даванда 70тен ашык шаар бар. Аргымактары көп, аттары тердегенде кызгылт тер чыгат.

Алардын жылкылары асман аттарынын тукумунан пайда болгон деген уламышты айтышат... Давандыктардын көздөрү чункур, сакалдары коюу; соодага жөндөмдүү, пайда көздөөдө бири-бирине атаандашат. Аялзатын сыйлашат, аялы айткан сөздү эркектер эч качан жерде калтырышпайт.

Жазып алып, эске тут:

Агрессор – мамлекеттин экинчи бир мамлекетке аскердик күчтөр менен кол салуусу.

Чийки кирпич – ылай жана саман аралашмасынан жасалып күнгө кургатылган кирпич.

Аргымак – асыл тукум аттардын байыркы аталышы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Даван мамлекети кайсы мезгилде пайда болгон, аны кимдер башкарган?
2. Ферганалыктардын чарбасынын негизин эмне түзгөн?
3. Кытайлыктардын Ферганага согуш ачуусунун себеби эмнеде эле?
4. Биринчи жана экинчи жортуулдар кытайлыктар үчүн жана ферганалыктар үчүн кандай натыйжалар менен аяктады?
5. Ферганалыктардын баатырдыгын жана эр жүрөктүүлүгүн чагылдырган чакан эссе жазгыла.

§ 11. Байыркы кыргыздар хунндардын (гунн) тушунда

1

Негизги даталар:

Б.з.ч. 209-ж. – Маодундун өзүн хунндардын шанүйү катары жарыялашы.

Б.з.ч. 201-ж. – Маодундун Гэгун (Кыргыз) ээликтерин басып алышы.

Б.з.ч 56-ж. – Кыргыздардын хунндардан бөлүнүп, көз карандысыз мамлекет түзүшү.

✓ Түшүнүктөр: шанүй, гэгун.

Кыргыздар жөнүндө алгачкы эскерүү жана байыркы кыргыз аймактары. Кыргыздар жөнүндө бизге жеткен эң биринчи эскерүү Кытайдын тарыхый чыгармаларында жолугат жана б.з.ч. 201-жылга таандык. Дал ушул мезгилде Маодун жетектеген хунндардын кубаттуу мамлекети гэгундарды басып алганы жөнүндө маалымат бар. Гэгун деп кытайлыктар байыркы кыргыздарды аташкан. Кыргыздар жөнүндө кийинки эскерүү Кытай жылнаамасында жүз жыл өткөндөн кийин – б.з.ч. 101-жылда жолугат. Ушул мезгилдерде хунндар, кыргыздардын башкаруучу төбөлдөрүн алмаштырган. Б.з.ч. 99-ж. Кыргыз ээлигин башкарууга хунндарга туткунга түшкөн кытай аскер башчысы Ли Лин дайындалган. Б.з.ч. 90-ж. кыргыздардын жаңы башкаруучусу кытайлыктарга кол салган. Бул согушка кыргыздар активдүү катышкан, кытайлыктар оор жеңилүүгө учураган. Ли Лин б.з.ч. 74-жылы өлгөн.

Уламыш боюнча анын урпактары кыргыз жеринде мурастуу ээликтерге ээ болушкан. Кыргыздар хунндардын кол алдында кала беришкен. Б.з.ч. 56-ж. хунндардын борбордук башкаруусу начарлаган мезгилде кыргыздар аларга каршы чыгып, эркиндикке ээ болушкан. Мына ушул окуядан кийин Кытай тарыхый булактарында алгачкы Кыргыз мамлекети тууралуу эскериле баштаган. Ал Кыргыз мамлекетинин аймагы Чыгыш Тенир-Тоонун түндүк жагында Боро-Хоро тоо кыркасы менен Дзосотин-Элисун чөлүнүн ортосунда жайгашкан.

Хунндардын мамлекетинин түзүлүшү. Маодун жөнүндө уламыш. Б.з.ч. 1-миң жылдыктын чегинде Борбордук Азияда байыркы көчмөндөр хунндар жашаган. Хунндар мамлекетинин түзүлүшү Маодун шанүйгө байланыштуу. Ал акылдуу, чечкиндүү, алысты көрө билген саясатчы адам болгон.

Түрк элдери өздөрүнүн уламыштарында аны Өгүз хан деп билишкен. Анын аты менен бизге жеткен эң байыркы түрк легендасы байланышкан. Анын атасы Туман шанүйдүн эки баласы болгон. Туман жакшы көргөн эң кичүү баласына тактыны калтырыш үчүн, Маодунду коңшу урууга барымтага берген жана коңшулар өспүрүмдү тез эле өлтүрүп коёт деп эсептеген. Бирок Маодун ыңгайы келгенде эң мыкты аргымакка минип өз элине качып келет. Атасы анын эр жүрөктүүлүгүн баалап ага 10 000 үй-бүлөдөн турган чакан жерди башкарууга берет. Башкаруу аймагына ээ болгон Маодун аскер кура баштаган. Ал аскерлери үчүн «ышкырып учуучу» жебелерди жасады. Маодун өзүнүн атчандарына, өзү эмне жасаса ошону бардыгын сөзсүз аткарууга буйрук берген, ал өзүнүн зуулдаган жебесин кайсы тарапты карай атса, жоокерлери да ошол тарапка атууга тийиш болуучу. Маодунга эч нерсени ойлобой, ал каалаган бутаны таамай атуучу жоокерлер керек эле. Бир күнү ал өзүн туткундан куткарып чыккан эң жакшы көргөн атын аткан. Жүздөгөн жебе тийген ат кулап түшкөн. Атты атпагандардын башы алынган. Дагы бир жолу Маодун өз аялына жебени багыттаган. Ошол замат аялынын денеси, сайылган жебелерден көрүнбөй калган. Атпай калган аскер болгон жок, бул үчүн аскерлерин аябай сыйлады. Ал өзүнүн жоокерлери башчынын каалаган ишине даяр экенин түшүндү. Үчүнчү жолу ал бугуга аңчылыкка чыккан учурда анын жебеси атасынын далысына мээленип, көз ирмемде жүздөгөн жебелер ага сайылды. Бул окуядан кийин б.з.ч. 209-жылы Маодун өзүн хунндардын шанүйүмүн (ханымын) деп жарыялаган.

Дагы бир уламыш Маодундун башкаруучулук ишмердүүлүгү жөнүндө баяндайт. Бир жолу ага коңшу дунху элинин элчилери келет. Алар Маодундан эң мыкты аргымагын берүүнү талап кылган. Шанүйдүн кеңешчилери атты бербөөнү айтышты. Маодун акылмандарын угуп, «жакшы кошуна үчүн ат аянычтуу эмес» деп, мыкты аргымагын берип салды. Ан-

Маодун-шанүй.

Хунн жоокерлери.

дан көп өтпөй чабарман келип эми Маодун өзүнүн эң сулуу аялын берүүсүн айтты. Ачуусу келген кенешчилер дароо согуш ачууну айтышты. Бирок шанүй коңшусу менен тынчтыкта жашоо үчүн сүйүктүү аялын берип жиберди. Үчүнчү жолу дунху элинин элчиси чек арадагы жерлерди берүүнү талап кылды. Аксакалдар дароо жер берүүнү талкууга алды. Кенешчилердин маанайын байкап Маодун: «Жерди мен эч качан жана эч кимге бербейм, – деди жай гана, – жер мамлекеттин негизин түзөт». Маодун кенешчилердин баштарын алып дароо дунхуларга каршы жортуулга жөнөдү. Хунндар сел каптагандай каптап дунхуларды талкалады. Андан кийин Маодун коңшу урууларды жана элдерди каратып, күчтүү хунн державасын түздү. Б.з.ч. 200-жылы хунндар Кытайга ири чабуул жасады, ошондон баштап эки мамлекеттин ортосунда узакка созулган согуштар башталган. Узундугу 6 миң км болгон Улуу Кытай дубалы ошол мезгилдердин эстелиги. Б.з.ч. II к. Хунн державасынын аймагы түндүктөн Байкал, түштүктө Тибет, чыгышта Хинган, батышта Тенир-Тоого чейин созулуп жаткан. Маодун-шанүй б.з.ч. 174-жылы каза болгон.

Тарыхый булак менен таанышуу

Хунн державасынын жаралышы.

(Маодун жөнүндө уламыш, кытай тарыхчысы Сыма Цяндын эң байыркы жылнаамасынан).

Андан кийин Маодун жалпы аскердик чакыруу жарыяларды жана кечиккендердин башын алуу буйругун берип, капысынан дунхуларга кол салып аларды талкалады. (Кытай тарыхы бул окуяны б.з.ч. 209-жылга таандык кылат.)

Ошондон баштап Маодун ат жалынан түшкөн жок. Ал хунндардын 24 уруусун бириктирип, эң күчтүү талаа державасын түздү. Кыска мезгилдин ичинде эле 300 миң адамдан турган согуштук мүмкүнчүлүгү эң жогорку армия жаралды. Кытай аргасыздан б.з.ч. 198-ж. хунндар менен тынчтык келишимин түзгөн.

Жазып алып, эске тут:

Шанүй – хунндардын ханы.

Гэгун – байыркы кыргыздардын кытайча айтылышы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргыздар жөнүндө биринчи жолу качан эскерилет?
2. Кыргыздар менен хунндар кандай мамиледе болушкан экен?
3. Хунндар мамлекетине мүнөздөмө бергиле.
4. Маодунга байланыштуу легенданы айтып бергиле.

III ГЛАВА. КЫРГЫЗДАР ТҮРК ДООРУ МЕЗГИЛИНДЕ (VI–XII кылымдарда)

§ 12–13. Кыргызстандын аймагындагы түрк кагандыктары

1

Негизги даталар:

552-ж. – Улуу Түрк кагандыгынын түзүлүшү.

603-ж. – Улуу Түрк кагандыгынын экиге бөлүнүшү.

704–766-жж. – Түргөш кагандыгынын мезгили.

751-ж. – Таластагы Атлах салгылашуусу.

✓ **Түшүнүктөр:** этнос, каган, шаман.

Улуу Түрк кагандыгы. Борбордук Азиянын жана Кыргызстандын тарыхында VI–X кылымдар байыркы түрк доору деп аталат. «Түрк» деген Кытай летописинде биринчи жолу 546-ж. эскерилген. Бул сөз элдин аты, руна сымал жазмалар боюнча «күчтүү», «бекем» деген сөздү түшүндүргөн.

VI к. ортосунда Алтайда жашаган түрк уруу союзун ашина уруусунан чыккан бир туугандар Бумын жана Истемин башкарган. Алар уламышта айтылган карышкырдын уулу Ашинаны ата-бабабыз деп эсептешкен. Алгач алар Борбордук Азиядагы аварларга (жуан-жуандар) баш ийип турушкан. Бумын жана Истемин аскерлерин күчтөп, аварлардын бийлигинен кутулууну ал гана эмес Борбордук Азияга үстөмдүк кылууну көздөгөн. Алардын жогорулоо мезгили 546-жылы өздөрүнүн коншусу теле урууларын басып алуу менен коштолот. Ишенимдүү күчкө ээ болгон түрктөр аварларга салык төлөөдөн баш тартат, мыкты куралданган жоокерлери менен 552-жылы аварлардын аскерлерин талкалап Бумын аварлардын мамлекет башчысынын «каган» титулун алган. Ошентип, бул окуядан кийин Борбордук Азияда жаңы «Улуу түрк» кагандыгы түзүлдү. Түрк кагандыгынын негиздөөчүсү Бумын 553-жылы каза болгондон кийин анын уулу Муханкаган Манчжурия жана Түштүк Сибирдеги кыргыздарды багынтып, ошол эле мезгилде түндүк Кытай мамлекети түрктөргө салык төлөп турган. Түрктөрдүн салты боюнча кагандык башкы бийлик Бумындын иниси Истеминге өткөн. Ал батышка ири жортуулдарды жасап мурдагы басып алган жерлери Жети-Суу, Борбордук жана батыш Теңир-Тоо аймактарын, Орто Азия жана Казакстандын ири талаалары менен

кенейткен. Натыйжада Түрк мамлекети Борбордук Азиядагы ири дөөлөт болуп калган.

Кагандыктын бөлүнүшү. Түрк кагандыгы тышкы саясатында ири ийгиликтерге ээ болгону менен аны кармап турууга чамасы келбеди. Себеби, күч менен басып алган жерлердеги көтөрүлүштөр, тышкы душмандар – Кытай менен Ирандын күч алышы жана ички өз ара жаатташтык кедерги болду. 575-ж. кадыр-баркы жогору Истемин-каган дүйнөдөн кайтты, андан көп өтпөй эле Түрк кагандыгынын чыгыш тарабынын башкаруучусу Таспар-каган дүйнө салды. Бул адамдар өз убагында ар түрлүү уруулардан турган державаны катуу кармап турушкан. Эми начарлаган бийликке ээ болуш үчүн бир туугандар арасында согуш жүрдү. Узакка созулган бийлик үчүн күрөштүн натыйжасында 603-жылы Улуу Түрк кагандыгы экиге бөлүнгөн, Чыгыш-Түрк кагандыгы борбордук аймагы Монголия жана Батыш-Түрк кагандыгы борбордук аймагы Теңир-Тоо. Ошентип Улуу Түрк кагандыгы 552-жылы түзүлүп, 603-жылга чейин өкүм сүргөн.

Кыргызстандын тарыхы Батыш Түрк кагандыгы менен тыгыз байланыштуу. Батыш Түрк кагандыгы 603–704-жж. мезгилинде жашаган. Бул кагандыктын курамына Чыгыш Түркстан, Орто Азия аймактарынын дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлери, Арал боюндагы жана Түндүк Кавказдагы жерлер кирген. Борбору адегенде Талас өрөөнүндөгү Миң-Булак, кийин 618-жылдан баштап Чүй өрөөнүндөгү Суяб шаары болгон.

Батыш Түрк кагандыгы Тон жабгу кагандын башкаруу мезгилинде (618–630-жж.) өз ара согушуулардан кутулуп, өнүгүүгө жетишкен. Замандаштары ага саясий жактан да, аскердик жактан да жогору баа беришкен. «Ал эч нерседен тартынбаган баарын алдын ала билген, көрөгөч адам болгон. Анын ар кандай кармашуусу, жениш менен аяктаган», – деп жазат кытай жылнаамалары. Анын тушунда кагандыктын аймагы кеңейген, тышкы душмандар катылгыс болгон. Батыш Түрк кагандыгынын элинин негизги чарбасы малчылык болгон. Түрктөрдүн усталары курал-жабдыктарды, дыйкандардын эмгек куралдарын жасашкан. Колодон, жезден, күмүштөн жана алтындан ар түрдүү кооз буюмдар жасаган зергерлер болгон. Батыш Түрк кагандыгы Батыш жана Чыгыш мамлекеттери менен соода жана саясий байланышта болуп Түштүк Сибирдеги, Алтай жана Монголиядагы элдер менен маданий байланыштарын үзгөн эмес. Алар шаман динин тутуп, отко сыйынышкан жана өлгөн адамды байыр-

кы адат боюнча коюшкан. Өлүктү койгондо тирүү кезинде ошол адамга тиешелүү болгон буюмдарды – жаа, канжар же найза, тамак-аш салынган идиш, жасалга буюмдарды коюшкан. Атактуу башкаруучулар жана аскер башчыларын салтанаттуу көмүшкөн. Ага арнап ырым-жырым жасашып, коргончонун чыгыш же батыш тарабына балбал таштан айкелин орнотушкан.

Тон жабгу-каган маанилүү саясий-администрациялык реформа жүргүзүп, көчмөн эл менен Орто Азия жана Чыгыш Түркстанда жашаган даражалуу адамдардын укуктарын тегенген. Бул талаа ак сөөктөрүнүн артыкчылыктарын жоюлушуна алып келип, алар бир нече жеңилдиктерден ажыраган. Каган өзүнө баш ийген башкаруучулардын ишин байкоого алыш үчүн жана салыктарды жыйноо үчүн атайы акимдер-тутуктарды дайындаган. Талаа ак сөөктөрүнүн нааразылыгынын күчөшү, Тон жабгу-каганды өлтүрүү менен аяктады.

Мына ушул окуядан кийин Батыш Түрк кагандыгында бийлик үчүн күрөш башталат. Аягы Ашина династиясынын акыркы каганы түргөштөр тарабынан өлтүрүлүп, кагандыктын кулашы менен аяктады.

Түргөш кагандыгы (704–766-жж.). VIII кылымдын башталышында түрк урууларынын арасында Чүй дарыясынын түндүк-чыгышында жашаган түргөш уруусу күч алат. 704-ж. түргөштөрдүн жетекчисинин колунан акыркы Батыш Түрк каганы өлөт. Мына ушундан көп өтпөй эле Жети-Суунун аймагынын көп бөлүгүнө өзүнүн бийлигин жайылтып, түргөштөр түрк урууларынын арасында башкаруучу абалды ээлейт. Түргөш кагандыгына жыйырма уруу бириктирилип, алардын ар бири каганга 7000 адамдан турган аскер берип турган. Борбору Суяб шаары болгон.

Түргөштөрдүн эң күчтүү мезгили VIII кылымдын биринчи чейрегине – Сулук деген кагандын башкаруу жылдарына туш келет. Бул мезгилде түргөштөр коңшулаш мамлекет-

тер менен байланышты күчөтүп, өздөрүнүн үстөмдүгүн Жети-Суудан башка жерлерге да жайылтууга аракет кылган. Түргөш кагандыгынын доору Кыргызстандын аймагында экономика жана маданияттын жогорулашы менен белгиленди. Бул иште Орто Азияга арабдардын кол салышына байланыштуу Согданы таштап кетишкен согдалыктар маанилүү роль ойноду. Шаар турмушу жанданып, соода өнүгө баштайт. Ошол мезгилде каганатта түргөш жез тыйындары соодада көп колдонулган. VIII к. орто ченинде түргөш кагандыгы үчүн тышкы саясий оор абал түзүлгөн. Чыгышта Кытай империясынын кол салуу коркунучу туулган, ал эми түштүк-батыш тараптан араб басып алуучулары кирип келген. Көп узабай кытайлар түргөштөргө кол салып, аларды талкалайт. Бирок 751-ж. Жети-Сууга кирип келген кытайдын жоокерлери Таласта арабдар менен кездешет. Арабдар болсо ошол мезгилде бүтүндөй Орто Азияны женип алып, Жети-Сууга карай келе жаткан эле. Айыгышкан салгылашуу Атлах шаарынын жанында болуп өтөт. Кытайлар жеңилип калат да өзүнүн жерине чейин чегинет, ал эми арабдар болсо кайрадан Согдага кетишет. Түргөштөрдүн арабдар менен жана ич ара согуштары кагандыкты алсыраткан жана 759-ж. карлуктардын чабуулу башталганда түргөштөр аларга татыктуу каршылык көрсөтө алган эмес. Мына ушундай кырдаалда Жети-Суудагы үстөмдүк кылуу түрктөрдүн карлук уруусуна өтөт.

Карлук мамлекети. Карлуктар адегенде Алтайдын батышында жаңа Иртыш дарыясынын жээктеринде жашаган. VIII к. орто ченинде алар Иле дарыясынын жээктеринен баштап, Чүй жана Талас өрөөндөрүнө чейин жер которушкан. 766-ж. Суяб шаарын ээлеп алышкандан кийин карлуктар Кыргызстандын аймагында биротоло бекемделип алышкан. Карлуктардын башчысы «жабгу» титулун алып жүргөн. Карлук каганаты дээрлик эки жүз жыл жашаган. Ал жашаган мезгил – Кыргызстандын алгачкы орто кылымдардагы белгилүү жогорулаган доорун түзөт. Кагандыктын калкынын негизги массасын этникалык жактан, ошондой эле чарбалык жактан, маданияты жана турмуш-тиричилиги жагынан болсун бири-бирине жакын түрк тилинде сүйлөөчү уруулар түзгөн. Шаарлар өркүндөп, соода күч алган. Бирок улам баш көтөрүп келе жаткан уйгурлар карлуктарды кысымга ала баштаган. Натыйжада карлук мамлекети кулап, бытырандылык доорун башынан кечире баштады.

 Тарыхый булак менен таанышуу

Түрктөрдүн негизинен жыйылма боз үйлөрдө турушкан. Ал эми башкаруучулары боз үйдө гана эмес, чоң чатырларда да жашашкан. Истемин кагандын эң кооз ордо чатыры караган кишинин көз жоосун алып, өз убагында келишимдүүлүгү жана жасалгасы боюнча европадагы визиантиялыктардан калышкан эмес. Ал чатырдын таянычы алтын жалатылган жыгач түркүктөрдөн туруп, үстү кызыл-тазыл жибек менен жабылган эле. Көчмөндөрдүн мындай ордосу тышкы адамдарды кабыл алууда эң бир сонун кооз буюмдар, идиш-аяктар менен толтурулуп, адамды таң калтырган. Кагандын бийик тагынын эки жагында жоокер кийимчен, куралдуу сакчылар туруп, түрктөрдүн күчүнөн кабар берип турган.

 Жазып алып, эске тут:

Этнос – белгилүү бир аймакта калыптанган элдин туруктуу тобу.

Каган – байыркы түрк, кыргыз, уйгур кагандыктарындагы жогорку башкаруучунун жана аскер башчысынын наамы.

Шаманчылык – диндин эң байыркы формаларынын бири.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Түрк кагандыгынын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
2. Бумын жана Истемин кагандыгын курууда кандай роль ойногон?
3. Батыш Түрк кагандыгы боюнча Кыргызстандын аймагында кандай эстеликтер бар?
4. Тургөш кагандыгы жөнүндө эмне билдинер?
5. Карлуктар жөнүндө айтып бергиле?

§ 14. Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекети

 Негизги даталар:

Б.з.ч. I к. – Чжичжинин кыргыз жоокерлери менен Миң-Өзөн өрөөнүнө жортуулу.

Б.з. V к. – Кыргыздардын Эне-Сайга журт которуусу.

Б.з. VI к. – Эне-Сайда кыргыз мамлекетинин түзүлүшү.

 Түшүнүктөр: ажо, цигу, кыштым.

Кыргыздардын Эне-Сайга журт которуусу. Кыргыздар – Борбордук Азиядагы элдердин эң байыркыларынын бири. Алардын тарыхы хунндар менен тыгыз байланыштуу экендиги кытай жылнаамаларында чагылдырылган. Хунндар

дын кол астындагы кыргыздар б.з.ч. 56-ж. аларга каршы көтөрүлүшкө чыгып, өздөрүнүн мамлекетинин көз карандысыздыгын калыбына келтиришкен.

Бирок хунндардын ханы Чжичжи б.з.ч. 49-ж. кыргыздардын кайрадан өзүнө багындырган. Андан кийин Чжичжи өзүнүн аскерлерин эр жүрөк кыргыз жоокерлери менен толуктап, ортоңку Эне-Сайдагы Миң-Өзөн өрөөнүн ээлеген динлин урууларына кол салып, аларды басып алган. Бул кыргыздардын Эне-Сайга биринчи жолу барышы болгон. Бирок кыргыздар курамында болгон хунндар ал жакта көпкө турушкан эмес, кайтып келишип азыркы Талас аймагына жайгашкан. Бул жерде Чжичжи б.з.ч. 36-ж. Кытай аскерлеринин кыйраткыч соккусуна туш болуп, салгылашта туткунга түшүп, башы алынат.

Андан ары кыргыздар жөнүндө маалымат б.з. I-V кк. таандык, кытай жылнаамаларында кыргыздар хэгу же цигу деп аталган. V кылымда кыргыздар жуан-жуандарга көз каранды болбоо үчүн жан аябай күрөшкөн. Борбордук Азияда ээлик кылууга умтулган жуан-жуан урууларынын кысымы астында кыргыздар Тенир-Тоодон Эне-Сайга журт которууга мажбур болушкан. V к. аягында кыргыздар Эне-Сайдагы жергиликтүү урууларды өзүнө кошуп алып, ал жерлерди ээлей башташкан.

Эне-Сайда Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү. Кытай жылнаамалары жазгандай VI к. кыргыздардын жерлери Эне-Сай дарыясынын ортоңку агымындагы Миң-Өзөн ойдуңунда болгон. Булар ар кайсы элдердин тарыхый булактарында ар кандай айтылат, согда, уйгур жана байыркы түрк булактарында «кыргыз» деген ат менен белгилүү. VI к. Эне-Сай кыргыздары бүт Миң-Өзөн ойдуңун каратып алышып, өз алдын-

Кыргыздардын Эне-Сайга журт которуусу.

Эне-Сай жоокери тартылган петроглиф.

ча мамлекет түзүшкөн. Бул жерлерде жашаган жергиликтүү уруулар кыргыз урууларына аралашкан, ал эми кээ бирлери тоолуу жактарга сүрүлгөн. Алар кыргыздарга салык төлөп турушкан. Салык төлөгөн урууларды кыргыздар кыштымдар деп аташкан. Кыштымдар — Кыргыз мамлекетине көз каранды болгон калктар болуп эсептелген.

Кыргыз мамлекетинин башында жогорку башкаруучу — ажо турган. Ажо алтын жиптерден тигилген шуншугуй калпак кийип, анын ордосунда дайыма кызыл туу сайылып турган. Ажонун ордосу жакшы бекемделген, ортодо ажонун боз үйү, ал эми аны тегерете кичи боз үйлөр тигилип, аларда анын жакындары турушкан. Кытай тарыхчылары баяндагандай Эне-Сай кыргыздары намыскөй, туруктуу болушкан. Алардын мыйзамы өтө катуу болгон: «Салгылашуу алдындагы туруксуздук, элчилик милдетти аткарбагандык, ажого тескери кеңеш берүү ким экендигине карабастан башы алынган».

Кыргыздардын чарбасы жана маданияты. Кыргыздардын негизги чарбалык иштеринен кабар берген эзелки жазма даректер көп. Айрыкча кыргыздар мал чарбачылыгына өтө чоң көңүл бөлгөн. Тан доорундагы кытай жылнаамаларында кыргыздардын «жылкылары эттүү жана айбаттуу, алардын мыктылары жер чапчып, ыргыштап турат. Төөлөрү жана уйлары бар, бирок эн негизгиси уй менен кой. Байлары бир нече миң мал кармашат», — деп баяндашкан. Ал эми кыргыздар өздөрүнө таандык руна сымал жазууларында «менин алты миң жылкым», «эн салынган мал эсеп жеткис эле», деген өңдүү сөздөрдү жазышкан. Малчылык кыргыздардын чарбасында маанилүү орунда тургандыгын археологиялык табылгалар да ырастайт. Кыргыздардын жер которуп, такай көчүп конуп жүргөн турмушун төрт түлүктүн саны гана турсун, алардын конуштаган жерлери, үйлөрүнүн түзүлүш түспөтү да маалымдап турат.

Кийиз менен жабылган боз үйлөр кыргыздардын негизги турак жайы болгон. Тарыхый булактарда: «Ажонун турган жайы Кара-Тоодо. Анын өргөөсү мамылар менен курчалган. Кийиз жабылган. Калган башчылар андан чакан үйлөрдө турушат», — деп жазат.

Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аңчылык маанилүү ролду ойногон. Бул тууралуу жазма даректер жана тоо-ташка чегилген сүрөттөр баяндайт. Жапайы жандыктарга ат коюп, тайган салып, жаа тартып, жебе менен илбээсин атып мергенчилик кылышкан.

Баалуу терилер, (бугунун мүйүзү) жана жылкы сооданын негизги булагы болгон. Соода-сатык иштеринин, талоончул согуштардын аркасында чет жактардан кыргыздарга асемдүү курал-жарактар, адеми идиштер, кездеме-тукабалар, тыйындар, башка жасалгалар келип турган. Кыргыздарга содалык көпөстөр соода жүргүзгөн. Жазма даректердин маалыматына караганда 20–25 төөдөн турган кербендер Эне-Сайга эки айлык жол басып, үч жылда бир келип турган.

Кыргыздар кен байлыктарды иштете билишкен. Кыргыз кол өнөрчүлөрү жез, күмүш, алтындан, темирден согуштук курал-жарактарды жана эң кооз жасалгаларды жасашкан. Карапа вазаларды, чөйчөктөрдү жасай билишкен.

Тарыхый булак менен таанышуу Эне-Сай кыргыздарынын дини

Эне-Сайдагы кыргыздардын дини теңирчилик болгон. Башка түрк элдери сыяктуу эле Теңир менен Умай-эне жогорку кудайлар деп эсептелген. Кыргыздардын ишенимин перс тарыхчысы Гардиси төмөнкүчө баяндайт: «Кыргыздар, индустар сыяктуу эле өлгөндөрүн өрттөшөт жана от – эң таза нерсе, отко туш болгондун бардыгы тазаланат: өлгөн адамды дагы от кирден жана күнөөлөрдөн тазартат» деп айтышат. Алардын арасында шаман деп аталган адамдар бар; алар жаны жылда эмне болорун: «муктаждык жана байлык жөнүндө, жаан-чачын жана кургакчылык жөнүндө, коркунуч жана коопсуздук жөнүндө, душмандардын кол салышы жөнүндө алдын ала айтышкан жана көбүнчө ал кандай айтса ошондой болгон».

 Жазып алып, эске тут:

Цигу – кытай жылнаамаларында кыргыз деген аталыштын берилиши.

Кыштым – кыргыздарга салык төлөгөн көз каранды элдердин аталышы.

Ажо – Эне-Сайдагы кыргыздардын жогорку башкаруучусу.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Борбордук Азиядан кыргыздардын Эне-Сайга барышы жөнүндө айтып бергиле?
2. Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
3. Кыргыздардын чарбасы жана маданияты жөнүндө эмне билдинер?
4. «Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекети» деген темада эссе жазгыла.

§ 15. Барсбек — кыргыз каганы

1

Негизги даталар:

703-ж. – Экинчи Түрк кагандыгынын кыргыздарга биринчи жоргуулу.

709-ж. – Түрктөргө каршы кыргыз, кытай жана түргөш биримдигинин түзүлүшү.

710-ж. – Кыргыз элчиси Эрен Улуктун Тибетке элчиликке жиберилиши.

711-ж. – Сунгадагы салгылашуу.

✓ **Түшүнүктөр:** ажо, Ынанчу Алп Билге, эпитафия.

Барсбек-каган. Эне-Сайда калыптанган Кыргыз мамлекетинин кадыр-баркы Барсбектин данктуу ысымы менен байланышкан. Барсбек VII к. аягында Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекетинин ажосу (жогорку башкаруучусу) болгон. Бул руна сымал жазмаларында маалымдалган кыргыз башкаруучусунун биринчи ысымы. Ал жөнүндө таш мамыга кыргыздар тарабынан чегилип жасалган эпитафияда жазылган. Барсбек жаштайында эле жетим калган, төрт бир тууганы болгон. Ал үй-бүлөдөгү балдардын улуусу эмес эле, бирок өзүнүн жеке сапаты менен айырмаланып турган. Анын уруусу Умай-эненин өзгөчө колдоосунда турат деп эсептелген. Барсбектин өзү жана анын туугандары сейрек жолугуучу – Умайбек деген титулду алып жүрүшкөн. Барсбек ажо өзүнүн мамлекетинин күч-кубатын жогору баалап, Ынанчу Алп Билге каган деген жогорку титулду алган. 679-жылы түзүлүп, чек араларын калыбына келтирип, коншу элдерди басып алуу ниети күч алган Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы менен тең-

Барсбек ажо.

Барсбекке арналган таш мамы.

тайлашуу укугуна ээ болгон. Борбордук Азияда үстөмдүк кылуу үчүн умтулган түрктөргө каршы аракет Кыргыз мамлекетинин кадыр-баркын көтөргөн. Ошентип кыргыздар Экинчи Түрк кагандыгынын эң күчтүү душмандарынын бири болуп калган.

Түрк кагандыгынын жортуулу. Түрктөргө каршы биримдик түзүү аракети. Түрк башкаруучусу Капаган-каган 703-жылы аскерлерин өзү жетектеп кыргыз жерине келген. Бул түрктөрдүн жортуулу ийгиликсиз бүткөн. Анткени Билге кагандын урматына коюлган таш мамыда Барсбектин чоң ийгилиги түбөлүккө оюлуп жазылган: «Биз ошол учурда Барсбекке каган титулун ыйгардык жана менин карындашымды бердик». Демек, жортуулда ою ишке ашпаган Капаган-каган Барсбектин жаңы титулун таанып, аны менен династиялык нике аркылуу туугандашууга аргасыз болгон.

Экинчи Түрк кагандыгынын башкаруучусу менен туугандык байланыш түзүлгөнүнө карабастан, кыргыз каганы мурнкудай эле түрктөргө каршы активдүү саясат жүргүзгөн. Себеби Барсбек ажо келечекте Борбордук Азияда өзү үстөмдүк жүргүзүү максатын катуу көздөгөн. Түрктөрдүн күчүн туура баалаган Барсбек аларга каршы согуштук биримдик түзүүнү көздөп, 707–709-жж. Кытайга элчилик жөнөткөн. Чүй өрөөнүндөгү түргөш кагандыгына Эзгене төрөнүн жетекчилигинде элчилигин жиберген. 709-жылы Барсбек түрктөргө каршы кубаттуу согуштук биримдик түзүп, ага Кыргыз кагандыгы, Тан империясы (Кытай) жана Түргөш кагандыгы кирген.

Түрктөр бул биримдик бекемделе электе озунуп буларды жалгыздан талкалоону көздөдү. 709-жылы түрк каганынын буйругу менен мурасчы ханзаада Билге каган кыргыздарга каршы аттанып, алардын өнөктөшү болгон чик жана аз урууларын басып алган. Алар бул аймакка ээ болуп, кыргыздарды басып алуу үчүн катуу даярдыкка өтүшкөн.

Кыргыздар Саян кырка тоосундагы ашууларды бекемдеп, Миң-Өзөн өрөөнүнө өтүүчү Эне-Сай капчыгайын бийиктетип тосушкан. Бул табигый чеп түрктөрдүн кол салуусунан сактап, өз убагында өнөктөштөрдүн жардамга келишин камсыз кылмак.

Бирок өнөктөштөр өздөрүнүн чектерин гана коргоо менен чектелишип кыргыздарга келишкен эмес. Түрктөр менен жалгыз согушуу коркунучун сезген Барсбек кытай жана түргөштөргө душман болгон Тибетке 710-жылы күздө элчи жөнөткөн. Элчиликти күчтүү болчар (булсар) уруусунан чыккан Эрен Улук жетектеген. Бул тажрыйбалуу элчинин мил-

детине күч кубаттуу Тибетти түрктөргө каршы күрөшүүгө тартуу милдети жүктөлгөн, бирок кеч болуп калган, Эрен Улук белгисиз себептер менен чет жерде каза болгон. Тибет Барсбек менен союздаш болууну билдирген эмес. Кытай жана Түргөштөр ага жардамга келген жок. Тагдыр чечилүүчү күн жакындап калган.

Сунгадагы салгылаш. Түрк кол башчылары жан аябаган кадам жасоону: Саян кырка тоолорунан, кыргыздар коргогон ашуулардан айланып өтүп, кыш мезгилдеринде жолсуз жер боюнча өтүүнү чечишти. Максаттары кыргыздарга капысынан кол салып, талкалоо болгон. Жортуулга түрктөрдүн келечектеги кагандары бир тууган Билге каган менен Култегин, ошондой эле эң көрүнүктүү аскер башчысы Төнүкөк башчылык кылышкан.

Кышында Саян кырка тоолору аркылуу түрктөрдүн жортуулу жөнүндө Төнүкөктүн таш мамысында төмөнкүчө жазылган: «Мен карды жиреп жол салдым, өзүм башкалар менен бирге жыгач шырыкты таянып чыктым. Аябагандай кыйындык менен төмөн түштүк жана кар шилендисин айланып өтүп, он түн дегенде тоонун капталына жеттик». Түрктөрдүн аскерлери тонгон дарыя аркылуу Миң-Өзөн өрөөнүнө жетишти.

Ошентип 710–711-жылдын башында түрктөрдүн аскерлери бейгам жаткан кыргыздарга кол салышты. «Биз кыргыздарга түн ичинде, эл уйкуда жатканда кол салдык... найзалар менен жол салдык», – деп белгилеген түрктөрдүн руна сымал эстелигинде. Барсбек негизги күчүн Сунганын тоодугу токойлуу жерине чогултуп, душманга катуу каршылык көрсөттү. Айыгышкан салгылашуу болду. Күч тең эмес эле, кыргыздардын миндеген жоокерлери каармандык менен сал-

Сунга салгылашуусу.

Түрк каганына арналган таштагы жазуу.

гылашышты. Барсбек акырына чейин кармашып, курман болду.

Сунганын алдындагы салгылашууда кыргыздардын жеңилиши, алардын тагдырына кайгылуу таасирин тийгизди. Түрктөр Кыргыз мамлекетин жок кылышпады, бирок мамлекеттин башчылыгына кыргыздардан чыккан өздөрүнүн кишисин коюшту. Кыргыз мамлекети Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы кулаганга чейин көз каранды болуп калды.

Кыргыз ажосу Барсбектин Борбордук Азияга үстөмдүк кылуу үчүн жасаган аракети кайгылуу жеңилүү менен аяктаган. Ага арналып эстелик ташы орнотулуп, эрдиктери жазылган.

Инсан жөнүндө билип ал!

Эрен Улук – VII к. аягы VIII к. башындагы Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекетинин атактуу элчиси. Барсбектин ишенимдүү эр жүрөк элчиси болгон. Эрен Улук кыргыздардын атактуу болчар (булсар) уруусунан чыккан. Ал кыргыздардын башына кыйын иш түшүп турганда Тибетке элчиликке барып, белгисиз себептерден улам Ата Журтуна кайтпай калган. Бул маалымат Хакасиядагы Алтын-Көлдөгү кыргыздарга таандык таш бетиндеги руна сымал жазма эстеликте жазылган. Барсбектин өзгөчө сыйлаганы жана өзүнүн эрдиги жөнүндө таш эстеликтеринде мындай деп жазылат: «Мен элимден төрт жолу четке чыгып, төрт жолу кайра келдим. Ошол эрдигимди Ынанчу Алп аябай сыйлады».

Эрен Улук Тибетке элчилик сапар менен баруунун алдында 38 жашта болгон. Көзү тирүү мезгилинде эле өзгөчө эрдиги үчүн Ынанчу Алп титулуна, ошондой эле элчилик даражасына ээ болгону айтылат.

Жазып алып, эске тут:

Ажо – Эне-Сайдагы Кыргыз кагандыгынын бийлик ээсинин чини.

Ынанчу Алп Билге – Мамлекеттин башчысына берилүүчү түрк иерархиясындагы жогорку титул.

Эпитафия (грек. Epitaphios – мүрзө жазуусу) – бейитке коюлган эстелик-таштын бетине жазылган жазуу.

? Суроолор жана тапшырмалар:

1. Барсбек ажо жөнүндө эмне билдинер?
2. Кыргыз мамлекетинин түрктөр менен мамилеси кандай болгон?
3. Кыргыздардын тышкы байланышы жөнүндө эмне билдинер?
4. Сунга салгылашуусу жөнүндө айтып бергиле?
5. Барсбек, Эрен Улук жөнүндө эссе жазгыла.

§ 16. Уйгур кагандыгы

1

Негизги даталар:

744-ж. – Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кулашы.

745-ж. – Уйгур кагандыгынын түзүлүшү.

758-ж. – Уйгурлардын кыргыздарды басып алышы.

820-ж. – Уйгур-кыргыз ортосундагы жыйырма жылдык согуштун башталышы.

✓ **Түшүнүктөр:** бийлик кризиси, манихейчилик, учкул отряддар.

Уйгур кагандыгынын түзүлүшү. Уйгурлар – Борбордук Азиянын талааларында жашаган байыркы түрк элдеринин бири болгон. Кытайлыктар бул уйгурлардын уруу бирикмесин теле деп аташкан. Ал эми түрк жана мусулман тарыхый булактарында аларды тогуз өгүздөр деп жазышкан. VIII кылымдын ортосунда уйгурлардын уруу бирикмесин яглар уруусунун башчылары башкара баштаган. Уйгурлар күчтүү аскер топтоп, негизги душманы болгон Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгына каршы аттанышкан. Ошол мезгилде Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгында бийлик кризиси күч алып, бытырандылыкта жашап жаткан. Алар тышкы жоого каршылык көрсөтө алган эмес. 744-жылы Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгын уйгурлар талкалайт. 745-жылы Борбордук Азияда жаңы Уйгур кагандыгы негизделет. Анын борбору Ордо-Балык шаары болгон. Яглар уруусунун өкүлү Элетмиш Билге каган деп жарыяланат. Уйгурларга чыгышта Маньчжуриядан тартып батыштагы Иртыш дарыясына чейинки бардык элдер баш ийген. Уйгур кагандыгынын мамлекеттик дини манихейчилик болгон. Уйгурлардын мамлекети өтө күчтүү болуп, ага Кытай салык төлөп турууга мажбур болгон.

Уйгурлардын кыргыздарды басып алуусу. Эне-Сайдагы кыргыздар, уйгурлар тарабынан Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы кулагандан кийин көз карандысыздыкка ээ болушкан. Эркиндикке жетишкен кыргыздар мамлекетин чындай баштаган. Алар уйгурлардын басып алуу коркунучун жок кылуу максатында, өзүнө союздаштарды издей баштаган. Натыйжада уйгурларга каршы карлук жана чик уруулары менен союз түзөт. Кыргыздар жеңил куралданган шайма-шай кошуунун (учкул отряддар) өнөктөштөрү чиктерге жөнөтөт.

Бирок уйгур кагандыгынын аскер башчылары бул өнөктөштөрдүн иш-аракеттерин алдын ала билишип, аларды бириктирбей талкалоо чечимин чыгарышат. Жакшы куралданган уйгур аскерлери 751-жылы чиктерди талкалашат,

андан соң кыргыздардын шайма-шай кошууну жеңилет. Жеңилген кыргыздар уйгурларга салык төлөөгө милдеттүү болуп калышат.

Күчтөнүп алган уйгурлар кыргыздардын аймагын толук басып алууга камына башташкан. 758-жылы уйгур аскерлери Миң-Өзөн өрөөнүндөгү Кыргыз мамлекетине кол салып басып алган. Женишке ээ болгон уйгурлар кыргыз башкаруучусун каган титулунаан ажыраткан жана кыргыздардын өз алдынча тышкы саясат жүргүзүүсүнө тыюу салган. Уйгурлардын оор салыгы жана алардын талап тоноолору намыскөй кыргыздардын чыдамын түгөткөн. Алар толук көз карандысыздык үчүн күрөшүүгө камынышкан.

Кыргыздардын көтөрүлүшү. 795-жылы кыргыздар уйгурлардын үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүш чыгарышкан. Ушул мезгилдерде Уйгур кагандыгында борбордук бийлик үчүн ички карама-каршылыктар күч алган эле. Андан тышкары алардын ири аскер күчтөрү Чыгыш Түркстанда согуш аракетин жүргүзүп жатышкан. Уйгурлар менен кыргыздардын согушу узакка созулду. Акыры Уйгур тагына отурган Кутлуг каган кыргыздарга жортуул жасап, көтөрүлүштү баскан. Кыргыздардын жеңилгендиги жөнүндө Кара-Балагасундагы жазма эстелиги чагылдырып, анда кыргыз каганынын 200 миң жаа аткычы болгонун, ошого карабастан уйгурлар аларды талкалап чоң олжого ээ болгонун маалымдайт. Бирок кыргыздар согушту улантуудан тажаган эмес. 820-жылы кыргыздар уйгурлар менен болгон күрөштү кайтадан улантышкан. Согуш жыйырма жылга жакын созулган. Кыргыздарды толук талкалоого уйгурлардын күч-кубаты жетпеди. Уйгурлар ошол мезгилдерде бир тараптан тибеттиктер, экинчи тараптан кыргыздар менен согуш жүргүзгөн, бул алардын күчүн алсыраткан. Анын үстүнө тышкы согуштардагы жеңилүүлөр ички чыр-чатактарга алып келди. Ири жана күчтүү уруулар бийлик үчүн күрөш башташты. Бул уйгур кагандыгынын начарлашын тездеткен. Ал эми ошол маалда Эне-Сайдагы кыргыздар бир кыйла денгээлде күч алып, уйгурлардын негизги душманына айланган. Уйгур кагандыгынын кайгылуу тагдыры жакындап калган эле.

Муну билүү кызыктуу

Шаар жөнүндө баян

Ордо-Балык, 744–840-жж. Уйгур кагандыгынын борбору болгон. «Балык» – байыркы түрк тилинде «шаар» маанисин түшүндүргөн. Ордо-Балык азыркы Моңголиядагы Орхон дарыясынын оң жак жээгинде орун алган шаар чалдыбары. Бул шаар жөнүндө араб тарыхчысы Ибн Хордадбек мындайча жазган: «Уйгурлардын борбору

Ордо-Балык он эки темир дарбазалуу дубалдар менен курчалган. Шаардын ичинде жакшы бекемделген чеп-коргону болгон, анда кагандын өзү жашаган. Анын 900гө жакын адамды батырган алтын чатыры шаардан 30 чакырым алыстан күрүнүп туруучу».

Жазып алып, эске тут:

Бийлик кризиси – элдин бийликке каршы нааразылыгы жана ишенбөөчүлүгү.

Манихейчилик – Мани деген адам негиздеген. Анда жакшы менен жамандын, күн менен түндүн күрөшү жөнүндө окуу баяндалган. Уйгур кагандыгы манихей динин кабыл алып мамлекетти чыңдоого пайдаланган.

«Учкул отряддар» – кыргыздардын жеңил куралданган шайма-шай кошууну.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Уйгурлардын мамлекети кандайча түзүлгөн?
2. Кыргыздардын эркиндикке ээ болушуна уйгурлар кандай роль ойногон?
3. Уйгур-кыргыз мамилелери кандай болгон экен?
4. Кыргыздар эмнеге көтөрүлүш чыгарышкан?
5. Эмне үчүн уйгурлар кыргыздар менен болгон согушту узакка жүргүзгөн?

§ 17. Улуу Кыргыз дөөлөтү

Негизги даталар:

840-жыл – Уйгур кагандыгынын талкаланышы, Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн түзүлүшү.

840–855-жылдар – Кыргыз кагандыгынын аймактарынын кеңейиши.

843–847-жж. – Кыргыз кагандыгы менен Тан падышалыгынын байланышы.

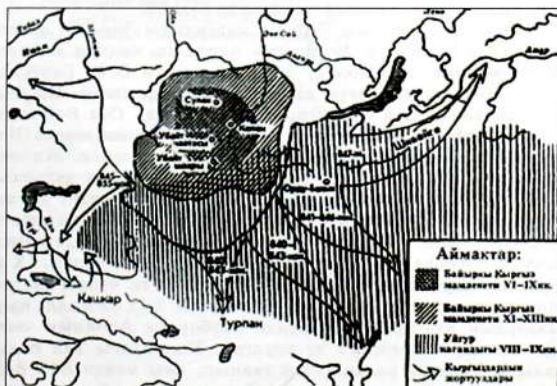
Түшүнүктөр: согуштук тактика, үртүк.

Кыргыздардын күч-кубатынын чыңдалышы. Кыргыздар уйгурлар менен жыйырма жылдык согуштун жүрүшүндө күч-кубатка ээ боло баштаган. Борборлошкон мамлекеттик бийлик түзүлүп, бардыгы ажого баш ийишкен. Ондук, жүздүк, миңдик жана оң миңдик жоокерлерди камтыган армия бекемделди. Бүткүл армия аскерлердин эки түрүнөн – оор кылычандардан жана жеңил атчан кошуундардан турган. Кыр-

гыздардын негизги күчүн, оор куралданган 30 миң жоокер түзгөн. Жоокерлер узун найзалар, кош миздүү кылычтар, ай балталар менен куралданышып, аттары да ишенимдүү корголгон.

70 минге чейин женил атчандар кошууну түзүлүп, алар кыргыздарга баш ийген кыштым урууларынан турган. Ал жоокерлер жаа жана жебе менен куралданып, темир же жыгач калкандар менен корголгон. Кыргыз кагандыгынын армиясы, согушуунун тактикасын мыкты өздөштүрүшкөн. Биринчилерден болуп согушка женил атчандар кирген, алар душмандын катарын бузуп, кайра артка чегинишкен. Аларды кубалаган душман буктурмадагы оор куралдуу аскерлерге кабылышкан, натыйжада алар толук жеңилишкен же качып кутулууга аракеттенишкен. Мындай аскердик системанын түзүлүшү жана согуштук тактиканы өздөштүрүү кыргыз армиясынын согушуу жөндөмдүүлүгүн күчөткөн.

Уйгурлардын талкаланышы. Кыргыздар уйгурлар менен согушуп жаткан мезгилде эле коншу элдерди баш ийдирип алышкан. Натыйжада кыргыздар түндүк, чыгыш жана батыш чек араларын кеңейткен. Кыргыз мамлекети баш ийген аймактардан салык алып турган. Бул алардын күч-кубатын бекемдеген. Ошол мезгилде уйгурлардын абалы начарлап, ал эми Кыргыз мамлекети өзүнүн аскерин чыңап жана аймагын кеңейтип, күч ала баштаган эле.

Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн жаралышы.

IX кылымдын биринчи жарымында Кыргыз мамлекетинин жоокерлеринин саны жүз миңге жеткен. Алар коргонуу гана эмес чабуул коюучу жөндөмгө толук ээ болушкан.

Мамлекеттин жана армиянын башында ажо өзү турган. Уйгурлар менен болгон согуштун тагдыры чечиле баштаган. Күчтүү армияга ээ болгон кыргыз ажосу, уйгур каганына каршылыксыз багынып берүүсү жөнүндө талап кылып кат жөнөткөн. Анда: «Сенин тагдырың бүттү. Мен жакында сенин алтын ордонду алам, анын алдына өз атымды байлайм, өз туумду көтөрөм, эгер мени менен алышкың келсе анда дароо келгин: эгер алыша албасаң, тезинен жогол» — деп жазылган.

Согуштагы жеңилүүлөр Уйгур кагандыгындагы ич ара жанжалды күчөткөн. 840-жылы калың түшкөн кардан мал жутап, ачарчылык жана жугуштуу оорулар күчөгөн. Ушундай кыйын кырдаалда, кыргыздар 100 миң аскерин Ордо-Балыкка жөнөттү. Селдей каптаган кыргыз жоокерлери уйгур аскерлерин талкалап, борбору Ордо-Балыкты алып, аны өрттөп жиберешкен. Уйгурлардын каганы согушта курман болот. Уйгурлардын тирүү калгандары, Кытайга, Чыгыш Түркстанга качышып, өздөрүнүн мыкты жерлерин жана байлыктарын кыргыздардын колуна калтырышкан. Бул Кыргыз мамлекетинин ири жеңиши болгон.

Улуу Кыргыз дөөлөтү. Уйгур кагандыгы кулагандан кийин, анын ордун Кыргыз мамлекети ээлейт.

840-жылдан тартып Кыргыз кагандыгы Эне-Сай өрөөнү менен гана чектелбей, Борбордук Азиядагы кеңири мейкиндикти ээлеген. Бул доорду орус академиги В. В. Бартольд «Улуу Кыргыз дөөлөтү» деп тарыхка киргизген. Кыргыз кагандыгынын ири кол башчысы Тапу Алп Сол 840-жылдан 855-жылга чейин түштүктө Турпан, батыш жакта Иле дарыясына чейинки аймакты ээлөөгө жетишкен. Ал эми министр кол башчы А-бо (Апо) 847-жылы Амур дарыясынын боюндагы швейлерди (татарлар) басып алып кагандыктардын чек арасын кеңейтүүгө жетишкен. Чыгыштагы эң акыркы ири көчмөн түрк дөөлөтү болгон Кыргыз кагандыктын Борбордук Азияда чоң мейкиндикке ээ болуп, IX к. биринчи жарымынан X кылымдын биринчи чейрегине чейин жалпысынан 80 жылдай өкүм сүргөн. Бул мезгилде кыргыздардын күч-кубаты жөнүндө Борбордук Азиянын чегинен тышкары жактарга да угулган. Кытайдагы Тан падышалыгы Кыргыз кагандыгын таанып, аны менен 843–845-жылдары элчилик күтүп, кат-кабар алышкан. Ошол доордо

кыргыз деген ат данктуу, кайраттуу урууга таандыкты билдирип, Борбордук Азиядагы башка элдер да өздөрүн кыргыз деп атай баштаган.

Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз дөөлөтү борбордук башкаруу бийлигинин начарлашынан улам X к. алгачкы чейрегинде эң ири аймакты башкара албай, бир нече чакан Кыргыз ээликтерине бөлүнүп кеткен.

Инсан жөнүндө билип ал!

Тапу Алп Сол – IX кылымдагы Кыргыз кол башчысы жана элчиси. 840-жылы кыргыз каганынын Уйгур мамлекетине жасаган чоң казатында армиянын сол канатын башкарган жана Эне-Сайдагы Улуу Кыргыз Дөөлөтүн негиздөөгө салым кошкон. 843-жылы кытайдын Тан династиясынын императоруна элчи катары барган.

Бул жөнүндө Кытай жыл баянында: «841-ж. такка отурган император Вуцзун алыскы Кыргыз каганынан келген элчиге абдан ыраазы болуп, Бо-Хайдан келген элчиден жогору, төргө отургузду» – деп жазылган. Тапу Алп Сол атактуу аскер башчысы жана эр жүрөк, акылман элчи катары ошол мезгилде Кыргыз каганынын ишенимдүү адамы болгон.

Жазып алып, эске тут:

Согуштук тактика – кыргыз кол башчыларынын согуш мезгилинде душмандарына колдонуучу ыкмаларынын (айла-амалдары) иштелип чыгышы.

Үртүк – ат жабдуусу, согуш маалында жоокерлердин аттары металл же жыгачтан жасалган жабдыктары менен корголгон.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргыздардын күч-кубатынын чыңдалышына эмне өбөлгө болгон?
2. Уйгур кагандыгынын 840-жылдагы абалына мүнөздөмө бергиле.
3. Кыргыздардын Ордо-Балыкты басып алышы жөнүндө баяндагыла.
4. Улуу Кыргыз дөөлөтү жөнүндө айтып бергиле.
5. Улуу Кыргыз дөөлөтү жөнүндө класстер түзгүлө.

§ 18. Карахандар мамлекети

1

Негизги даталар:

X к. – Карахандар мамлекетинин түзүлүшү.

940-ж. – Карахандардын Баласагын шаарын басып алышы.

999-ж. – Карахандар Саманийлер мамлекетин талкалашы.

✓ Түшүнүктөр: Карахан.

Карахандар мамлекети. Сатук Карахан. X к. Борбордук Теңир-Тоонун жана Жети-Суунун аймагында карлук, ягма жана чигил уруулары жашаган. X кылымдан XIII кылымдын башына чейин жашаган Карахандар кагандыктарынын түзүлүшүндө бул уруулар негизги ролду ойногон. Алардын ичинен чигилдер Борбордук Теңир-Тоонун жана Жети-Суунун калкынын басымдуу бөлүгүн түзгөн. Чигил уруусунан чыккан Сатук Абд ал-Керим Карахан Карахандар мамлекетинин негиздөөчүсү болгон. Сатук Буура хандын ата-теги жөнүндө Теңир-Тоолук тарыхчы Жамал Карши төмөнкүчө жазган: Сатук Буура хандын чоң атасынын ысымы Билге Кадыр хан болгон, анын Базир Арслан хан (Сатуктун атасы) жана Огулчак Кадыр хан деген эки уулу болуптур. Огулчак Кадыр хан тын чыгып түрк урууларын башкарып, ордосу Кашкар шаары болгон. Сатук агалаш атасы Огулчак хандын ордосунда жашап, тарбияланган, 25 жаш курагында элүүдөй жан-жөкөрлөрү менен жашыруун ислам динине өтүп, Кашкардан түндүккө качат, ал жактан күч топтоп келип агасынын бийлигин тартып алат. Карахандар деген түшүнүк кагандардын ичинен исламды биринчи кабыл алган Сатук Абд ал-Керим Карахандын титулуна карата пайда болгон. Кара хан деген титулду кийин бул мамлекеттин башкаруучулары алып жүргөн.

Кара термини түрк тилинде эл, калайык калк деген мааниси берип кара хан элдердин ханы деген түшүнүккө айлан-

Сатук Абд-ал-Керим.

Карахан жоокери. X–XI кк.

ган. Сатук Буура хандын эки баласы болгон — Муса (түркчө Байташ) жана Сулайман. Сатук 955-ж. каза болуп, анын сөөгү Артыш кыштагына коюлган. Өлкөдө бийлик Мусага өтүп ал 960-жылы ислам динин мамлекеттик дин деп жарыялаган. Сатук жана анын балдары башкарып турган мезгилдерде мамлекеттин курамына Борбордук Теңир-Тоо жана Кашкардын түндүгүндөгү жерлер кирген.

940-жылы Сатук Буура хандын аскерлери Чүй өрөөнүнө кирип Баласагын шаарын басып алган. Ошондон кийин Карахандар мамлекетинин борбору Баласагын шаары болуп жарыяланган.

Карахандар мамлекетинин аймагы. Алгач Сатук Буура хан Кашкар аймагын гана ээлеп турса, тышкы жортуулдардын натыйжасында X к. экинчи жарымында анын ээлиги Борбордук Теңир-Тоо жана Жети-Суу аймактары менен толукталып, Карахандар батышты көздөй умтулган. Адегенде алар Фергананы ээлешет, ошол мезгилде Карахандар батыштагы коңшусу болуп калган Саманийлер мамлекетинде феодалдык жана аскер башчыларынын бийлик талашуусу күчөп, барган сайын алсырап бараткан эле. Бул абалдан пайдаланган карахандар биринчи жортуулга чыгат, бирок ал ийгиликсиз аяктаган. Кайрадан күч-кубат топтогон карахандар Саманийлер мамлекетин биротоло талкалоону көздөшкөн. Ферганадагы Өзгөн шаарынын башкаруучусу караханий Наср Али уулу 999-жылы Бухараны ээлеп Саманийлер мамлекетин талкалап, алардын Аму-Дарыясына чейинки аймагын каратып алат.

Ошентип Карахандардын аймагы Чыгыш Түркстан, Түштүк Казакстан жана Борбордук Азиянын Аму-Дарыясына чейинки аймактар кирет.

Бул жаңы Түрк мамлекети XI кылымдын биринчи жарымында саясий жактан күч алган. Бирок Карахандар мамлекетинин башкаруучуларынын ич ара чатактарынан улам чыгыш жана батыш кагандыктарына бөлүнүп кетти. Чыгыш кагандыктын борбору — Баласагын, ал эми батыш кагандыктын борбору — Самаркан шаары болгон.

Карахандар мамлекетинин чарбасы. Шаарлар менен калктуу кыштактарда дыйканчылык жакшы өнүккөн. Ал түгүл өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн тоо этектериндеги жантайыңкы капталдар пайдаланылган, тоолордун боорлоруна арыктар чабылып, суу жеткирилген.

Андан тышкары тоо-кен жана металл иштетүү бир кыйла өнүккөн. Кол өнөрчүлүк жана соода иштери кеңири таралган. Ички соода негизинен мал баккан көчмөн уруулар

менен шаар, кыштактарда отурукташкан калктын ортосунда жүргүзүлгөн. Кербен соодасы Карахандар мамлекетин башка өлкөлөр менен байланыштырып турган. Буга Ысык-Көл ойдуңу менен Чүй өрөөнү аркылуу Чыгыштан Батышка карай кеткен соода жолу онтойлуу шарт түзгөн.

Акча жүгүртүү да өтө кеңири таралган. X–XI кылымдарда Кыргызстандын аймагында Өзгөн, Ош, Баласагын, Барскоон (Ысык-Көлдө) жана Шельжи (Таласта) шаарларында тыйын чыгарылган.

Үй куруу бир кыйла жакшырган. Бышырылган кирпич, ошондой эле шыбак шыбоо кеңири пайдаланылган. Ар түрлүү оймө-чиймелер жана сырдоо көп колдонула баштаган. Баласагын, Өзгөн жана Кашкар шаарлары архитектуралык курулуштардын борбору болуп калган. Архитектуралардын ичинен бизге чейинки келип жеткен эң зор эстелик Бурана жана Өзгөн мунаралары болуп эсептелет.

Шаарларда суу түтүктөрү, таш төшөлгөн көчөлөр, коомдук мончолор, кербен-сарайлар, мечиттер, башкаруучулар үчүн ак сарайлар эң жогорку чеберчиликте курулган.

Карахандардын ээликтеринде отурукташкан калк менен катар, негизинен мал чарбачылыгы менен кесиптенген көчмөн калктары да болгон. Белгилүү бир деңгээлде мал чарбачылыгы да өнүккөн.

Мурдагы көчмөндөрдүн мусулман дүйнөсүнө аралашуусу илимди жана маданиятты өнүктүрүү үчүн зор мааниге ээ болгон.

Архитектуралык-эстелик менен таанышуу

Бурана – Карахандар дооруна таандык тарыхый-архитектуралык эстелик, мунара. Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынан 15 км түштүк-батышта орун алган. Мунара Жети-Суудагы түрктөрдө ислам тарала баштаган мезгилде, X к. аягы XI к. башында курулган. Бышкан кыш менен төрт бурчтуу пайдубалга сегиз кырдуу түптөлүп, цилиндр түрүндө тургузулган мунара чептин ичинде жайгашып, сырткы бети оймө-чийме менен кооздолгон, ичинде жогору карай буралып чыгуучу тепкичтер орнотулган. Бийиктиги 14 м, түбүнүн диаметри 9 м, төбөсүнүкү 6 м ге жакын. Бурана Борбордук Азиядагы мунара архитектуралык эстеликтердин эң байыркысы. Анын айланасындагы курулуштун калдыктары, чеп дубалдар бул жерде Карахандар мамлекетинин борбору Баласагын шаары болгондугун ырастайт. Мунара Кыргызстандын аймагындагы курулуш өнөрүнүн жогорку деңгээлде өнүккөнүн баяндайт.

Жазып алып, эске тут:

Карахан – түрк тилинде эл, калайык калк дегенди түшүндүрөт.

2 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Сатук Буура хан; Бурана жөнүндө эмне билдинер?
2. Карахандар эмне үчүн ислам динин кабыл алышкан? Карахандар өз аймактарын кандайча кеңейтишкен?
3. Мамлекеттин чарбасы кандай өнүккөн?

§ 19. Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын

1 Негизги даталар:

1072–1077-жж. – «Түрк тилдер жыйнагынын» жазылышы.

1069–1070-жж. – «Кут билим» дастанынын жазылышы.

✓ Түшүнүктөр: «Хасс-хажиб».

Махмуд Кашгари жана анын мурасы. Карахандар доорунда Кыргызстандын калкынын маданияты да олуттуу өнүгүүгө ээ болгон. Материалдык маданияттын өнүгүшү менен катар эле руханий маданият жаатында да олуттуу өнүгүш болду. Араб тамгасынын таралышы эң башкы жетишкендик болгон. Ошол мезгилдеги эң көрүнүктүү чыгармалар түрк окумуштуусу-энциклопедис Махмуд Кашгариге таандык. Махмуд Кашгари – жалпы эле Карахандык түрк элдеринин өкүлү. Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги Барскан шаарында төрөлгөн. Атасы Хусейин Барскан шаарынын эмири болгон. Чоң атасы болсо улук каган Мухаммед ибн Жусуп Кадыр хан эле. Махмуд Кашгари да эмирлер өзүнүн бабалары болгондугун китебинде эскерген. Анда: «Мен өзүм карахан түрктөрүнүн тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетиги-

нен, көөдөнү таза тетигинен, ак сөөк тектүүсүнөн болом», — деп жазылган. Атасы Барсканды бийлеген Махмуд Кашгари үчүн илим-билим алууга кеңири мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Ал өз доорундагы философ, тилчи, тарыхчы, географ, диниятчы ж.б. ойчулдардын эмгеги менен жакшы таанышкан. Махмуд Кашгари түрк тилдерин изилдеп көп саякаттаган. Ал өз эскерүүсүндө: «мен түрк, түркмөн-өгүз, чигил, кыргыздарын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум» — деп жазган. Натыйжада чогулткан билимдерин топтоп бизге келип жеткен «Диван лугат ат-түрк» (Түрк тилдеринин сөздүгү) деген зор чыгармасын 1072–1077-жж. аралыгында жазган. Эмгектин түп нускасы бизге жеткен жок. Анын 1266-жылдын 1-августуна карай, Мухаммед ас-Сави ад-Димашкы тарабынан даярдалган көчүрмөсү азыр Стамбул шаарында сакталуу. Бул китеп кыргыз тилине Тынчтыкбек Чоротегин тарабынан которулган. «Дивандын» бул көчүрмөсү 638 беттен турат. Анын кириш бөлүмүндө түрк тилдерин үйрөнүүнүн маанилүүлүгү баяндалып, түрктөрдүн өз алфавити менен түрктөрдүн негизги элдери жана урууларынын аттары аталат. Алар кайсыл аймакта жашагандыгы айтылат. Чыгарма сөздүк түрүндө түзүлгөн. Макал-лакап же ырлардын үзүндүлөрү ыгы менен жазылып, уз колунан чыккан шурудай тизилип жазылган. Өз доорундагы китептерден айырмаланып Махмуд Кашгари «түрк эли» деп бербестен, ар бир элди өзүнүн уруусунун аты менен бөлүп жазган. Мисалы: сөздүктө кыргыз, огуз, чигил, кыпчак уруу аттары менен белгиленет.

Өзүнүн чыгармасында Махмуд Кашгари дүйнөнүн бир башкача, тегерек картасын тиркеген.

Картада жердин чордону катары Ыйык мечит орун алган Мекке шаары эмес, автор туулуп-өскөн Барскан шаары бар Ысык-Көл, Борбордук Теңир-Тоо аймагы жайгаштырылган. Махмуд Кашгаринин өзү чийген түстүү, тегерек картасы, өз элинин дүйнө таанымын чагылдырган эң алгачкы картографиялык чыгарма болуп эсептелет.

Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы. Элибиздин орто кылымдагы маданияты менен илимин өнүктүрүүдө Жусуп Баласагындын эмгеги зор. Ал Баласагын шаарында туулуп-өскөн акын, ойчул жана мамлекеттик ишмер болгон. Туулган жерине карата ага «ал-Баласагуни», арабча «Баласагындык» деген ат берилген. Жусуп Баласагындын бизге жеткен мурасы «Кутадгу билиг» (Кут алуучу билим) дастаны. Бул улуу чыгарма 1069–1070-жылдары жазылып бүткөн. Дастанды жазуу Баласагын шаарында

башталып, аны Кашкар шаарында толук аяктаган. «Кут алуучу билим» дастанын Кашкарды башкарып турган Карахандар каганы Тавгач-Богра-Кара ханга тартуулаган. Ал Жусуп Баласагындын эмгегин жогору баалап, ага жогорку ордо кызматын — «улуу атайын хажиптикти» («Улуг хасс хажиб») ыйгарган. «Кут алуучу билим» дастанында акыйкаттык, бакыт, акылмандык, сабырдуулук жана жөнөкөйлүк тууралуу баяндалат.

Баласагындын чыккан акын ошол учурда үстөмдүк кылган араб жана перси тилдери менен катар, адабиятка түрк тилин биринчи болуп киргизген.

Анда, Жусуп Баласагын минтип жазган:

Билим үчүн кол создум тынбай өзүм,
Сөздү сөзгө кынадым, кошуп сезим.
Кийик эле түрк тоодо жүргөн,
Үйрөттүм, өнөр кылдым анын өзүн.

Дастан орто кылымда Чыгыштагы эң жогорку деңгээлдеги насаатчылык чыгарма болгон. Жусуп Баласагын чыгармасын 54 жаш курагында бүтүргөн.

Ал Кашкар шаарында каза болуп, ошол жерге коюлган.

Баары өтөт, түбөлүктүү — жакшы атак,

Жакшы адамдын ишин айтып макташат,

дегендей Жусуп Баласагын бизге өлбөс-өчпөс мурас калтырып, анын атак-данкы кылымдар бою жашай берет.

Чыгармадагы насааттар. «Куттуу билими» дастанында өзгөчө көп орун берилген насааттар — бул, окуу, билим алуу, илимге умтулуу. Окуунун пайдасы жөнүндө:

«Айткым келди, о акылман, сөз жайын, —
Окуу, билим пайдасынан баштайын.
Окуу — түндө алдындагы шам чырак,
Билим алсаң, маңдай ачык жаркырап.
Окуу, билим көп нерсеге жеткирет.
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт».

Бала кичинесинен зирек, тырышчаак болсо, кийин жетилип киши болгон кезде ойлогон ой-максаттарына жетээри жөнүндө кеңири баяндайт:

Ким жашынан көп окуп билим алат,
Бойго жетсе тилеги орундалат.
Окууда тырышчаактык берет жемиш,
Илим, билим-дөөлөткө кенен өрүш.
Байкап көрсөң калети жок бул сөз ак,
Илим-билим алган адам акыйкат.

Кимде ким окуй билсе, олжо табар,
Кимде ким билим алса – бек аталар.

Адам атагын, бийик ысымды таза сактоо, адилеттикке, ырыс-дөөлөткө, каниетке ээ болуу кут даарыган адам деген түшүнүккө алып келет.

Кут – бул жакшылыктын бардык касиетин камтыган бийиктик.

Жусуп Баласагын куттуулукту жогору даңазалап, кийинки урпактарга мурас катары ыроолдуу. Бул насааттар биздин келечегибиздин өрүш алышына өбөлгө түзөт жана жаркын жашоого жетелейт.

Жазып алып, эске тут:

Хасс-хажиб – карахандар доорундагы жогорку мамлекеттик чин.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Махмуд Кашгари деген ким болгон, анын кандай эмгеги менен тааныштынар?

2. Дүйнөнүн картасын түзүүдө Кашгари эмне үчүн жердин борбору кылып, Ысык-Көлдү алган, ойлонуп, оюнарды айткыла?

3. Жусуп Баласагын жөнүндө эмне айта аласынар?

4. «Куттуу билим» дастаны жөнүндө эмне түшүндүр?

§ 20. Улуу Жибек жолу

Негизги даталар:

Б.з.ч. 138-ж. – Кытай саякатчысы Чжан Цяндын Фергана өрөөнүнө келиши.

Б.з.ч. II к. – Улуу Жибек жолунун негизделиши.

Түшүнүктөр: Улуу Жибек жолу.

Улуу Жибек жолунун ачылышы. Чыгыш менен Батышты бириктирген атагы ааламга кеткен Улуу Жибек жолу Кыргызстандын аймагы аркылуу өтүп тарыхыбызга терең из калтырган. Б.з.ч. 138-ж. Кытай саякатчысы Чжан Цяндын Алай тоолорун ашып, Фергана өрөөнүн аралап, Батыш өлкөлөрүнө саякат жасашы Улуу Жибек жолунун ачылышына өбөлгө болгон. Ошентип б.з.ч. II к. баштап Улуу Жибек жолу негизги соода жолу катары кызмат өтөй баштаган. Орто Азияга жайгашкан элдер жөнүндө маалымат алып, кытайлар адегенде алар менен Улуу Жибек жолу боюнча, андан

кийин ал аркылуу Европа элдери менен соода байланыштарын түзүшкөн. Аталган жолдун жалпы узундугу 7 миң километрге чейин созулуп, аны кербендер 3 жылда басып өтүшкөн.

Улуу Жибек жолу Кытайдын байыркы борбору – Лояндан башталган. Чөлдөр, тоолор жана талаалар аркылуу төө кербени тынымсыз өтүп турган. Кытайдан Улуу Жибек жолу аркылуу батышка – фарфор, кагаз жана баарыдан мурда жибек кездемелерин жана жибек жиптерди алып өтүшкөн, аларды Европа чеберлери кездеме токуганга пайдаланышкан.

Кытай болсо Жер Ортолук денизинен айнек идиш-аяктарды, Орто Азиядан жүзүм, төө буурчак, анар жана башка өсүмдүктөрдү алышкан. Соодагерлердин иш-аракети менен Орто Азияга жибек кенири таралган. Кыргызстандагы биздин замандын алгачкы кылымдарындагы көрүстөндөрүнөн жибек кездемелер табылган.

Кыргызстан аймагы аркылуу өткөн соода жолдору. Кыргызстан Улуу Жибек жолунун маанилүү бөлүктөрүнүн бири болгон. Кыргызстан аркылуу өткөн соода жолу үч багытта болгон.

Соодагерлер Чыгыш Түркстандан чыгып, Көк-Суу дарыясынын жээгин бойлоп жүрүп отурушуп Эркештам ашуусун ашып, Алай тоолоруна келишкен. Андан Кызыл-Сууну жээктеп Термез шаарына, андан ары Аму-Дарыясынан өтүп, Мерв шаары аркылуу Иранга, андан Жер Ортолук денизине чыккан.

Экинчи жол багыты Мервден башталып, Бухара, Самарканд, Кожент аркылуу Фергана өрөөнүнө келет. Соодагерлер андан Ош, Өзгөн шаарларын аралап, Жаазы (Яссы) дарыясын бойлоп Арпа, Ат-Башы аркылуу Чыгыш Түркстанга кеткен.

Үчүнчү багыттагы жол Самарканддан Ташкентке, андан ары көптөгөн шаарларды аралап Чүй өрөөнүнө, Чүй өрөө-

Улуу Жибек жолунун Кыргызстандан өтүшү.

нүндөгү шаарларда соодасын жүргүзүп, андан ары Боом капчыгайы менен Ысык-Көлгө жетип, Барскондо өргүгөн кербендер, Ат-Башыга жетип анда Таш-Рабат кербен сарайында эс алышып, Торугат аркылуу Кытайга киришкен. Ошол эле мезгилде Барскондон түндүккө кеткен кербендер Сан-Таш аркылуу Эне-Сай кыргыздарына карай жол алган.

Улуу Жибек жолунун тарыхый мааниси. Улуу Жибек жолу Европа мамлекеттери менен Чыгыш өлкөлөрүнүн бири-бири менен таанышуусунда чоң мааниге ээ болгон. Бир нече кылым мурда өнүккөн акчалай чарбасы бар, Чыгыш менен Батыштын ири цивилизацияларын бириктирген Жибек жолу соодага жана алмашууга көмөк берген. Бул жөнүндө Кыргызстандын аймагында табылган Парфиянын, Грек-Бактриянын, Кушандын, Байыркы Римдин тыйындары, ал эми б.з. 1-миң жылдыгынан тартып Иран, Византия, Хорезмдин, Согданын жана Кытайдын тыйындары айгинелейт.

Соода, товар алмашуу гана жүрбөстөн, илимий жана техникалык билимдерди, маданий жетишкендиктери да бири-биринен үйрөнүшкөн. Улуу Жибек жолу өткөн аймактарда бири-биринен калышпаган ири шаарлар өсүп чыккан, архитектуралык курулуштары көз жоосун алган шаарлар соода борборлоруна айланган.

Улуу Жибек жолу бүгүнкү күндө да жаңыланып, Чыгыш менен Батыштын байланышы жакшы жолго коюлууда.

Жазып алып, эске тут:

Улуу Жибек жолу – б.з.ч. II кылымда кытай императору Шихуанды тарабынан негизделген Кытай жана Жер Ортолук деңиз өлкөлөрүн бириктирген соода жолу б.з.ч. 109-жылы Тенир-Тоо аркылуу Улуу Жибек жолу ачылган.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Улуу Жибек жолу качан ачылган?
2. Кыргызстандын аймагы аркылуу кандай жолдор өткөн, картаны пайдаланып айтып бергиле?
3. Улуу Жибек жолунун боюнда кандай шаарлар жайгашкан?

Таш-Рабат кербен сарайы.

Кербен сарай. XV к. Реконструкция.

IV ГЛАВА. КЫРГЫЗДАРДЫН КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК УЧУН КҮРӨШҮ

§ 21. Чыңгыз хандын каар заманы

1

Негизги даталар:

1206-ж. – Монгол мамлекетинин түзүлүшү.

1207-ж. – Жучунун Түштүк Сибирге жортуулу.

1218-ж. – Монголдордун Жети-Сууга келиши.

1219-ж. – Борбордук Азияны кулчулукка айлантуу.

✓ Түшүнүктөр: Чыңгыз хан.

Чыңгыз хандын аскерлеринин кыргыз жерлерине басып кириши. XII к. аягы XIII к. башында монгол талааларындагы уруулар ортосундагы күрөш аягына чыгып, боржигин уруусу үстөмдүк абалга ээ болду. 1206-жылы монгол урууларынын чоң курултайында боржигин уруусунун атактуу башкаруучусу Есугей баатырдын уулу Тэмучин ак кийизге салынып, бүткүл монголдордун ханы деп жарыяланып, Чыңгыз хан титулуна ээ болот.

Чыңгыз хан өзүнүн сөзүн кың этпей уккан, таланттуу кол башчыларына таянып, кыска мөөнөттө күчтүү армия түзгөн. Бардык монголдор анын буйругу менен дароо жортуулга чыгууга милдеттүү болгон. Аскерлери ондуктарга, жүздүктөргө, миңдиктерге жана он миңдиктерге (түмөн) бөлүнгөн. Ар бир бөлүктүн башында эр жүрөк кол башчы болгон. Өтө катуу тартипке ээ болгон, күчтүү армиясы менен Чыңгыз хан басып алуучулук жортуулдарын баштаган. 1207-жылы Чыңгыз хан өзүнүн уулу Жучуга Түштүк Сибирдин элдерин багындырууга буйрук берген. Ошол кезде Эне-

Сайдагы кыргыздар мурдагы күч-кубатынан айрылып бытырандылык жашоону баштарынан кечирип жатышкан. Бытыранды ээликтерди башкарып турган кыргыз төбөлдөрү, элди бөөдө кырылуудан сактап калуу үчүн Чыңгыз ханга багынып берүүнү чечишкен.

Жучу кыргыздардын ээлигине жакындап калганда, ага кыргыздар элчи жөнөтүп, эң баалуу ак шумкар, ак боз ат тартуулап, өз эрктери менен каардуу талаа эгесинин букара-лыгына өтүүсүн билдиришкен. Эне-Сайлыктар монголдорго салык катары темир, эгин берип турууга милдеттенген. Монголдордун эзүүсү өтө каардуу болуп, эркиндикти көздөгөн кыргыздар 1218-жылы өздөрүнүн коңшусу туматтар менен бирге көтөрүлүш чыгарышкан. Бирок күч тең келген эмес, монголдордун Жучу башында турган чоң армиясы көтөрүлүшчүлөрдү мыкаачылык менен басып жазалашкан. Кыргыздар кайрадан күч топтошу үчүн көптөгөн жылдар талап кылынган. Чыңгыз хандын баскынчы доору күч алып турганда азыркы Кыргызстандын аймагында наймандардын башчысы Күчлүктүн бийлиги өкүм сүрүп турган. Чыгыш Түркстан жана Жети-Суу калкы наймандардын оор эзүүсүндө болгон, Күчлүк бул жердеги мусулмандарды буддизмге же христиан динине өтүүгө мажбурлаган.

1218-ж. Чыңгыз хан Жети-Сууга Жэбэ-Нойон башында турган 20 миң адамдан турган армияны жөнөткөн. Жети-Суунун чегине жеткенде монгол кол башчысы ар ким өз динин тутууга укуктуу деп жар салган. Андан тышкары монголдордун тартиптүү аскерлери бейпил элди тонобоого буйрук алышкан. Жэбэ-нойондун мындай саясаты ийгиликтүү болуп жергиликтүү элдер Күчлүккө каршы көтөрүлүп, монголдорду куткаруучу катары тосуп алган. Мисалы, Баласагын шаарынын дарбазасы монголдорго каршылыксыз эле ачылып берилген. Ушундай эле ыкма менен монголдор Кыргызстандын аймагындагы башка шаарларды да эзлөөгө жетишишкен. Күчлүк монголдор менен салгылашууда талкаланып качкан, бирок монголдор аны кууп жетип башын алышкан.

Борбордук Тенир-Тоо толугу менен монголдордун көзөмөлү астында болгон. Мында, Борбордук Азияга жортуул жасап, басыш үчүн монголдор күч топтогон.

Борбордук Азияны кулчулукка айлантуу. Тенир-Тоону монголдордун эзлөөсү Орто Азияга басып кирүүгө жол ачты. Ошол мезгилде Орто Азиядагы эң чоң мамлекет Хорезм шахтыгы болуучу. Хорезм шахы бүт Орто Азия, ал гана эмес

Иран жана Ирактын бир катар аймактары башкарып, борбору гүлдөп өнүккөн Үргөнч шаары эле. Мухаммед шах өзүн бүт чыгыштын төбөлүмүн деп эсептеген. Чыңгыз хан 1218-ж. Мухаммед шахка элчи жөнөткөн, анда: «Мен сени менен тынчтыкта жашагым келет. Сен менин эң улуу жана кымбаттуу кызматчыым бол». Мындай кемсинтүүгө чыдабаган Мухаммед шах, Отрар шаарында элчилердин башын алдырат. Бул кабарды уккан Чыңгыз хан согуштук жортуулга чыккан.

1219-жылы 20 монгол түмөнү (200 миң атчан) чек арадагы Сыр-Дарыяга жакындап келишти. Хорезм шахтын армиясы ачык каршылык көрсөтпөстөн ири чептерде коргонуу согуштарын жүргүзгөн. Чыңгыз хан эң негизги күчү Отрар шаарына багытталып, аны талкалаган.

Алар чептерди таш ыргытуучу машина менен талкалап, жалпы чабуулга өтүп, каршылаштарын аёосуз кырган. Эч кимге кечирим берилген эмес. Самарканд эли катуу каршылык көрсөттү, шаар толугу менен талкаланып 30 миң эркек кырылып, аялдар жана балдар кулдукка сатылды. 1221-ж. Үргөнч камалоого алынды. Ордо шаардын калкы аял-эркек, бала-чака дебей жапырт душманга катуу каршылык көрсөтүп, кашык каны калганча салгылашты. А бирок акыры баскынчылар жеңишке жетишет да, Аму-Дарыясындагы тосмону бузуп, шаарды сел каптаган. Ошентип, 1221-ж. Орто Азиянын көпчүлүк бөлүгү монгол баскынчыларынын кол алдында калды.

Монголдорго туруктуулук менен катуу каршылык көрсөткөн Хорезм шахынын уулу Жалал ад-Дин болду. Согушуп жатып анын аскерлери Индия чегине чейин сүрүлдү. Акыры душмандардын курчоосунда калган Жалал ад-Дин алкынган аты менен бийиктиктен Инд дарыясына бой урат. Аты, курал жарагы жана колундагы асабасы менен аман эсен аркы жээкке сүзүп өттү. Чыңгыз хан анын артынан куугунтук жиберген эмес, ал Жалал ад-Диндин эрдигине суктанып өз жоокерлерине: «Андан үлгү алуу керек!» — деп айткан. Бул баатырдын атасы Мухаммед шах Каспий деңизинин бир аралдарына жашырынып көп узабай каза болгон.

1227-жылы 72 жаштагы Чыңгыз хан дүйнөдөн кайтат. Анын ээлигиндеги жерлер улустарга бөлүнүп, балдарына мураска калган. Кыргызстандын аймагы, Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгү Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын ээлигине тиешелүү болгон. Ал эми Эне-Сай менен Иртыш дарыяларынын аралыгындагы жана Балхаш көлүнө чейинки кыргыздардын жери үчүнчү уулу — Угедейге тийген. Кийин Угедей Монгол империясынын улуу ханы болуп жарыяланган.

 Жазып алып, эске тут:

Чыңгыз – түрк тилинде «тениз, дениз» дегенди билдирет.

 Муну билүү кызыктуу

Чыңгыз хан Хорезмдин ири шаарларына кат жөнөткөн, анда мындай деп айтылган:

«Билесиңерби – Көкө Теңир мага Чыгышты жана Батышты, жер жүзүндөгү бардык падышалыкты ыйгарды. Эгер каршылык көрсөтпөй баш ийсеңер кечирим берилип өмүрүңер сакталат, жок эгер каршылык көрсөтүүнү чечсеңер элиңер кырылып, күлүңөр көккө сапырылат». Ошентип кээ бир шаарлар согушпастан дарбазаларын ачып беришкен, моңголдор калкты талаага айдап чыгып ээн калган шаарларды үч күн талап тоношкон, ал эми коргонуп каршылык көрсөткөндөрдү моңголдор ырайымсыз жазалашкан.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Тэмучин деген ким болгон?
2. Моголдор Тэмучинге Чыңгыз хан деген титулду берүү менен эмне ни көздөшкөн?
3. Чыңгыз хандын басып алуулары кандай болгон?
4. Кыргыздардын моңголдорго баш ийүүсү жөнүндө айтып бергиле?
5. Монголдор басып алган аймактагы элдин жашоосу кандай болгонун кошумча адабияттан таап окуганга аракет кылгыла.

§ 22. Моголстан мамлекети

 Негизги даталар:

1348-ж. – Моголстан мамлекетинин түзүлүшү.

1365-ж. – Ылай салгылашуусу.

 Түшүнүктөр: могол, улусбеги, бутпарас.

Моголстан мамлекетинин түзүлүшү. Орто Азияны ээлеп турган Чагатай улусунун аймагында негизинен түрк жана түрктөшүп кеткен моңгол уруулары жашашкан. Сыр-Дарыя менен Аму-Дарыясынын ортосундагы аймактар Мавераннахр деп аталып, андагы калктар өздөрүн «Чагатайлар» деп аташкан, ал эми Теңир-Тоо, Жети-Суу аймагындагы моңголдор өздөрүн моголдорбуз дешкен. XIV к. орто ченинде Орто Азиянын чыгышында жаңы мамлекет – Моголстан, б. а. «Моголдор өлкөсү» пайда болгон. Моголдордун эң ири уруулары түркчө жана моңголчо аталган. Алардын баарысы эчактан эле түрк тилинде сүйлөшкөн, түрктөрдүн адат салтын кабыл алышкан, өздөрүнүн Ата Мекени катары Монголиянын талааларын эмес, Борбордук Теңир-Тоону эсептешкен.

Моголстан мамлекетин дуглат уруусунун ири төбөлдөрү жетектешкен. Алар Чыгыш Түркстанды, Мангалай-Субе менен Фергананын бир бөлүгүн, Алай, Ысык-Көлгө чейинки бүткүл Борбордук Теңир-Тоо дубанындагы жерлерди ээлеген.

Бул жерлер дуглат уруусунун эмири Пуладчыга тиешелүү болуп, анын ордосу Ак-Суу шаарында (Чыгыш Түркстанда) жайгашкан.

Талас, Чүй өрөөндөрү, Ысык-Көл жана алардын түндүгүндөгү жерлер Балхашка, чыгыш жагынан Иртышка чейин дуглат уруусунун дагы бир башчысы Камар ад-Динге караган. Ал Пуладчы эмирдин бир тууган иниси болгон.

Дуглат уруусунун төбөлдөрү өз уруусунун согуш күчтөрүнө таянып, Моголстанды Мавераннахрдан бөлүп алуу аракетинде башчылык кылышкан.

Эмир Пуладчы өзү Чыңгыз хандын тукумунан болбогон соң хаң тактыга отура алган эмес. Ошол себептен ал чагатайлардын тукумунан чыккан Тоглук-Темир деген жаш баланы таап келип, ошол аркылуу өзүм бийлик жүргүзөм деген ниетте аны 1348-ж. Моголстандын ханы деп жарыялайт. Ошентип Моголстан мамлекети түзүлүп, Пуладчы өзү хандын алдында улусбеги деген жогорку кызматты ээлейт да, аны укум-тукумга мураска калтыра турган кылат.

Моголстандын ханы Тоглук-Темир мамлекеттик бийликти кеңейтип, бекемдөөнү чечет. Тоглук-Темир 24 жашында ислам динин кабыл алып, аны мамлекеттик дин деп жарыялайт. Анын үстүнө ал исламды кол алдындагыларга күч менен таратат. Тарыхчылардын маалыматында бир күндө бутпарас жолун жолдоочу 160 миң киши ислам динин кабыл алат.

Мавераннахрга жортуулдар. Борбордук Теңир-Тоонун көчмөн ак сөөктөрү хандан башка жерлерди басып алууну талап кылышкан. Тоглук-Темир эгерде жортуул ийгиликтүү болуп калса өзүнүн кадыр-баркы көтөрүлүп, бийлиги бекемделе турганын түшүнгөн. Хан да, ал таянган көчмөн төбөлдөрү да Орто Азиядагы Аму-Дарыясы менен Сыр-Дарыясынын ортосунда (Мавераннахр) жаткан батыш аймактарды оңой олтоң эле басып алууга болот деген чечимге келишкен. Анткени, ал жердеги бийлик бытыранды жана өз-ара жоолашып турган түрк эмирлеринин колунда эле.

1360-жылы эрте жазда Тоглук-Темир көп аскери менен Жети-Суудан Мавераннахрды көздөй жортуулга чыккан. Аларга согушсуз эле шаар калкы багынып беришип, жергиликтүү түрк эмирлери Тоглук-Темирдин тарабына өтүшөт. Могол ак сөөктөрү Мавераннахрды басып алынган өлкө катары эсептешип, калкты талап тоноп, көп бейбаштык кылышат.

Ошондуктан эл көтөрүлүшкө чыгат, аларды кээ бир жергиликтүү төбөлдөр колдогон. Самарканд шаарына аким катары коюлган Тоглук-Темирдин уулу Илияс Кожо кыйын абалда калган. Ошол мезгилдерде Моголстандын ханы Тоглук-Темир дүйнөдөн өтөт, Илияс Кожо Самаркандан кайтып келип, атасынын тактысын ээлейт. 1362–63-жж. Мавераннахр убактылуу колдон чыгат. Илияс Кожо 1365-жылы Мавераннахрды кайрадан басып алууга жөнөйт. Мавераннахрды Хусейин жана Темир деген эмирлер башкарып турган, алар менен моголдордун ортосунда чон согуш болуп, акыры Илияс Кожонун аскерлери жеңип чыгат. Моголдордун аскерлерине Самарканга карай жол ачылат.

— **Моголдордун женилиши, ич ара согуштар.** Самарканд шаарынын тургундары жапа тырмак шаарды коргоого чыгышат. Аларга баскынчылардын колуна түшүп бергиси келбеген катардагы эле жөнөкөй адамдар жетекчилик кылышат. Эл шаарга кирген бир көчөдөн башка бардык жолдорду казып, колго тийген ар кандай нерселер менен тосуп салышат. Моголдордун атчандары тосулган, казылган көчөгө кире бергенде туш тараптан жаа атып, ташка алып, союл менен ургулашып, айлаларын кетиришет. Басып киргендер минге жакын адамдарынан, көп сандаган унааларынан ажырап, шаардан кайра эптеп чыгышат. Илияс Кожо Самарканды курчоодон баш тартып, аскерлерин Моголстанга алып кетет.

Илияс Кожонун Мавераннахрдагы согушта женилип калышы Моголстандагы ири төбөлдөрдүн ага каршы чыгышына түрткү болот. Дуглат уруусунун эл билген таасирдүү эмири Камар ад-Дин Илияс Кожонун ордосуна кол салып, ханды өлтүрүп, анын үй-бүлөсүн жок кылат.

Моголстандын төбөлдөрүнүн ортосунда бийлик талаш күч алып, ич ара согуштар башталат. Алар Темирдин аскерлеринин жортуулу башталар алдында мамлекетти алсыраткан.

Бул окуя Илияс Кожонун Мавераннахрга жасаган жортуулунда болгон. Моголдордун аскерлерин Мавераннахрдын башкаруучусу Темир Ташкент менен Чиназдын ортосунан, Сыр-Дарыядан тосуп чыгышат. Эки тарап беттешип салгылашып атканда алай-дүлөй болуп нөшөрлөп күн жаайт. Аскерлер баткакка батышып, берилген буйруктар угулбайт. Көнөктөп куйган жаанда душман кайда, өз кайда экени билинбейт. Салгылашуу аябай күчөп турган маалда моголдорго жаны күч келип кошулат да, таймаш алардын пайдасына чечилет. Темирдин аскерлери артка качышат. Дүрбөлөнгө түшүп качканда тирүүлөрдүн жана жарадар болгондордун көбү ылайга тебеленип калат. Ошо кездегилердин айтуусу боюнча Сыр-Дарыядагы «Жанг-и Лой» («Ылайдагы салгылашуу») 10 миңге жакын адам курман болгон.

 Жазып алып, эске тут:

Могол – түрктөшүп кеткен монгол уруулары.

Улусбеги – могол мамлекетиндеги жогорку кызмат.

Бутпарас – көп кудайлуулукка ишенүү.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Моголстан мамлекети, качан негизделген, биринчи ханы ким болгон?
2. Кайсыл аймактар Моголстанга кирген?
3. Эмне үчүн Пуладчы хан болуу укугуна ээ болгон эмес?
4. Мавераннахрга жасаган жортуулдар кандай болду?
5. Илияс Кожо эмне себептен өлтүрүлдү?
6. «Ылайдагы салгылашуу» кайсыл окуяны чагылдырат?

§ 23. Амир Темирдин дөөлөтү

 Негизги даталар:

1370-ж. – Амир Темирдин мамлекетинин түзүлүшү.

1371-ж. – Моголстанга Темирдин жортуулунун башталышы.

 Түшүнүктөр: «Амир».

Амир Темирдин дөөлөтүнүн негизделиши. Моголдордун кайра-кайра жасаган жортуулдарынан жана эл көтөрүлүштөрүнөн тажаган Мавераннахрдын төбөлдөрү менен соодагерлери өлкөгө каршы келе жаткан жортуулдардын мизин кайтарып, элди кынк эттирбей кармай турган күчтүү адамды издей башташат. Акыры алар элге белгилүү болуп калган Амир Темирди тандашкан.

Темир Шахрисяб шаарынын тегерегиндеги түрктөшүп кеткен моңгол уруусу барластан чыккан Тарагай бек деген адамдын үй-бүлөсүндө 1335-жылы төрөлгөн. Ал жаш кезинен эле согуш иштерин жакшылап үйрөнгөн, жол башчылык кылууга даяр инсандык сапаты бар, эр жүрөк адам болгон. Ал алдуу-күчтүү, кайраттуу десе кайраттуу, каардуу десе каардуу жигиттерден сүрдүү аскер курап, кербендерди талап-тоноп, кошуналарына кол салып турган. Жыйырма жашка чыкканда Темир эл арасында кадыр-барктуу, Казаган деген эмирге кызматка орношкон. Тоглук-Темир Мавераннахрды басып киргенде, Темир моголдорго кызматка өтүц, Кеш аймагына ээлик кылган.

Ал 1361-жылы Казагандын небереси, ошо кезде Мавераннахрды башкарып турган Хусейин эмир менен союз түзөт да, көп узабай 1370-жылы аны туткундап, өлтүрүп салып, Мавераннахрдын толук укуктуу бийлик ээси катары өзүнүн атынан мамлекет негиздейт. Өмүрүнүн акырында Амир Темир Жер Ортолук деңизден тартып Чыгыш Түркстанды кучагына алган дөөлөттү түзгөн. Анын борбору Самаркан шаары болгон. Жортуулдардын биринде Темир бутунан жардар болгондуктан аксап басчу, ошондон улам аны «аксак Темир», ал эми европалыктар «Тамерлан» деп аташкан.

Темирдин кыргыз аймагына жасаган жортуулу. Өзүнүн бийлигин кеңейтүү максатын көздөп, Темир Моголстанды басып алганы бир катар жортуулдарды жасаган. 1371-жылы Темир Камар ад-Диндин улусуна каршы жортуулга чыгып Ысык-Көлгө чейин келет. Бирок ойлогон ою онунан чыкпайт. Анткени, калктын бир бөлүгү Чыгышка, Иле менен Иртыш дарыяларынын ортосуна көчүп кетип, экинчи бөлүгү баскынчылар оңойлук менен жете албай турган тоолуу өрөөндөргө чыгып кеткен. Барган жерлери аңгырап ээн калган. Могол уруулары басып алуучуларга каршы дайыма ушундай амалды колдонушчу. Көчмөн уруулар менен болгон жы-

Амир Темир.

Амир Темирдин жоокери.

йырма жылга созулган согуш аларды толук багынтууга мүмкүн эместигин көрсөткөн. Ага карабастан 1390-жылы Темир бир нече эмирлер баштаган 20 миң аскерин Моголстанды кыйратып Камар ад-Динди куугунтуктоо үчүн жөнөтөт. Алардын бири түндүктөгү жол менен – Ташкент, Талас, Чүй аркылуу, экинчиси түштүктөгү жол менен – Анжияндан чыгып, Жаазы, Арпа дарыяларын бойлой жөнөйт. Аскерлер жүрүп отуруп Ысык-Көлдөн кошулат. Артка чегинип бараткан Камар ад-Динди кубалап жетүү үчүн, алар Иртышка чейин барышат. Жер аңгырап ээн калган. Калк баскынчылардан жашырынып бийик тоолуу аймактарга чыгып кеткен. Темир-Тоодо жашаган көчмөн уруулар душманга баш ийүүнү каалашпай Ата Журтун таштап кетүүгө аргасыз болушкан эле. Темирдин бийлиги Чүй өрөөнүнө чейин гана тараган. Бул аймакты жана ага кошуп мүлдө Моголстанды башкарууну Темир өзүнүн небересине – орто кылымдагы эң зор окумуштуулардын бири катары данкы чыккан атактуу Улукбекке берген. Бирок Улукбек иш жүзүндө Моголстанда бийлик жүргүзө алган эмес.

Муну билүү кызыктуу

Амир Темир жана анын басып алуучулук согуштары жөнүндө кыргыз элинин эсинде көп эскерүүлөр сакталып калган. Ушул күндөрдө деле Ысык-Көлдүн чыгыш тарабындагы, Санташ ашуусундагы эки таш дөбөнү элдик уламыш «Аксак Темир» ысмы менен байланыштырышат. Анын мааниси мындай: Темир Санташ аркылуу Кытайга кетип баратып, ашууга чыкканда ар бир жоокерге «сайдан бирден таш алып, аларды бир жерге үйгүлө» деп буйрук берет. Кайра келе жатканда тирүү калган жоокерлер баягы таш дөбөдөн бирден таш алып, дөбөнүн катарына үйүшөт. Ошентип ашууда эки чоң таш дөбө пайда болот. Алардын бири бөлөк жерде курман болгондордун өз колдору менен өздөрүнө тургузган эстелиги. Экинчиси жортуулдан аман-эсен кайткандардыкы экен.

 Жазып алып, эске тут:

Амир – арабча аскер башчысы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Амир Темир кантип мамлекет түзө алды? Ага мүнөздөмө бериңиз көргүлө?
2. Кыргыз аймагына жасаган чабуулу эмнеге тез ишке ашкан жок?
4. Темир жөнүндө кандай уламыштар бар экен?
5. Амир Темир жөнүндө эссе жазгыла.

§ 24. Мухаммед Кыргыз (Тагай бий)

1

Негизги даталар:

1510-ж. – Мухаммед Кыргыздын хан болуп жарыяланышы.

1517-ж. – Моголдор менен Кыргыздардын согушу.

1524-ж. – Кыргыз-казак союзунун түзүлүшү.

✓ Түшүнүктөр: эмир.

Борбордук Азиядагы абал. Темирдин Моголстанга жасаган кыйраткыч кандуу жүрүштөрүнөн улам анда чоң өзгөрүүлөр болгон. Бир убактагы күчтүү уруулар адам жагынан да, тиричилик жагынан да чоң жоготууларга учурады. Борбордук Тенир-Тоо, Ысык-Көлдүн шаарлары жана Иле өрөөнү ээн калды, Моголстандын чыгыш чет жакаларында, Алтайда жана Жунгарияда жашаган кыргыздар Темирдин согуштарынан талкаланган могол урууларынын калгандарын өзүнө каратып, ээн калган жайыттарды акырындап ээлей баштады. XV к. эле кыргыздар калган моголдордон дээрлик айырмаланбай калышат. Ошол убакта алардын эки гана айырмачылыктарын белгилешкен. Кыргыздар өздөрүн жүрөктүүбүз деп эсептешкен. Моголдордон согушчандыгы менен да, чыдамкайлыгы менен да айырмаланышкан. Эр жүрөк, шамдагай-шайдоот болушкан. Ошол себептүү алар «Моголстандын арстандары» деген ардак наам алышкан. Экинчиси, кыргыздар бир катар могол урууларына окшоп исламды кабыл албай өздөрүнө адат болуп калган көп кудайлуулукка табынууну уланта беришкен жана моголдор түшүнө турган, бирок башка түрк тилинде сүйлөшкөн. XV к. 80-жж. Моголстандын аймагында саясий эки бирикме түзүлгөн. Алардын бири Жунус хан башында турган моголдордун улусу, экинчиси Түндүк Кыргызстанда басымдуу көпчүлүгү кыргыздардан турган Султан Халилдин ордосу. Султан Халил «кыргыздардын беделдүү падышасы» деген ат менен белгилүү, кийин булардын ортосунда ири өз ара согуштар күч алган, андан тышкары бул аймактарга жунгарлар жана шейбанилердин кол салуу коркунучу күчөгөн.

Кыргыздардын көз карандысыздык үчүн күрөшү. Бул мезгилдерде Моголстанда кыргыздардын ролу күчөй баштады. XVI к. кыргыздар бир топ түптөлүп, бийликти Чынгыз хандын укум-тукумдарынын мурас кылып берүү салтынан баш тартышып, эмирлерди өздөрүнүн арасынан көтөрө баштаган. Ошол мезгилде Ысык-Көлдүн Барскон аймагын жетектеп турган Мухаммед Кыргыздын аты чыга баштаган. Анын

иш-аракети кыргыз урууларынын он жана сол канаттарынын союздарын бекемдөөгө багытталган. Ал 1510-жылы салт боюнча ак кийизге салынып хан деп жарыяланган. Бул иш жүзүндө кыргыз урууларынын көз карандысыздыкка ээ болушун белгиледи.

Кыргыз уруулары Мухаммед Кыргыздын жетекчилиги менен Могол мамлекетинин ханы Султан Саидге 1514-жылы Кашкарды басып алууда олуттуу колдоо көрсөткөн. 1517-ж. Мухаммед Кыргыз Сайрам, Ташкент, Түркстанга кол салып, Ташкенттин акими ханзаада Абдулланы туткунга алган. Бирок кийин аны урмат-сый менен коё берет. Муну уккан Султан Саид хан Мухаммед Кыргызга каршы аттанып, мусулман жерлерин бүлгүнгө учураткандыгы үчүн жазалоону чечет. Чындыгында хан кыргыздардын башкаруучусу өзүнө душман шейбанилер менен жашыруун союз түзөт деп чочулаган. 1517-жылы Саид хан өзү баш болуп аскерлери менен кыргыздарга каршы жөнөгөн. Алар Барсконго жакын жерде кыргыздарга капысынан кол салат. Согушта кыргыздар женилип Мухаммед Кыргыз туткундалат. Ал ага «Сени көчмөндөрдүн салты боюнча өлүмгө тартыш керек эле. Бирок, мен сени кең пейилдүүлүк менен кечирем» деп аны кишендөөгө буйрук берген. Жеништен кийин моголдор кыргыздардын үйүр-үйүр жылкыларын, короо-короо койлорун, топ-тобу менен төөлөрүн айдап кетишет.

Мухаммед Кыргыз Чыгыш Түркстанга алынып келингенден кийин 5 жыл бою Кашкарда камакта болот. Келечекте кыргыз жерине ээ болом деген үмүттө 1522-жылы Султан Саид Мухаммед Кыргызды бошотуп, мекенине жиберип, анын кадыр-баркын пайдаланууга аракеттенген.

Бирок анын үмүтү акталган эмес. Мухаммед Кыргыз өзүнүн айланасына бардык кыргыз уруу бирикмелерин топ-тогон жана кайрадан иш жүзүндө кыргыздардын башчысы болуп калган.

Мухаммед Кыргыз.

XVI к. кыргыз жоокери.

Мухаммед Кыргыз могол мамлекетинин баскынчылыгына каршы Казак хандыгы менен союз түзүүгө аракет жасаган. 1524-жылы казак хандыгынын башкаруучусу Тахирхан Мухаммед Кыргыз менен моголдорго каршы өнөктөшүү жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Султан Саид бул жөнүндө билип калып, Мухаммед Кыргызды кайрадан туткунга алган жана аны Кашкарга жиберген, мында ал Султан Саид өлгөнгө чейин болгон. 1533-жылы Мухаммед Кыргыздын өзү да каза болгон.

Могол мамлекетинин башкаруучуларынын Түндүк Кыргызстанды ээлөөгө болгон аракети ишке ашкан эмес. Мухаммед Кыргыздын кыраакы саясаты кыргыздарга казактар менен өнөктөшүп, өз көз карандысыздыгын коргоого мүмкүндүк берген.

 Жазып алып, эске тут:

Эмир – чыгыштагы кээ бир мусулман өлкөлөрүндө өлкө башкаруучуларынын наамы.

② Суроолор жана тапшырмалар:

1. XV кылымдарда Борбордук Азияда абал кандай болгон экен?
2. Мухаммед Кыргыз деген инсан ким?
3. Моголдордун кыргыздар менен урушуусу эмне менен аяктап турган?
4. Кыргыз-казак өнөктөштүгүнүн мааниси кандай болгон?

§ 25—26. Кокон хандыгынын үстөмдүгү

1

Негизги даталар:

1709-ж. – Кокон мамлекетинин түзүлүшү.

1762-ж. – Өзгөн менен Ошту Кокон хандыгынын басып алышы.

1825-ж. – Түндүк Кыргызстанды басып алуунун башталышы.

✓ Түшүнүктөр: бий, чеп, сарбаз.

Хандыктын түзүлүшү, кыргыздар менен мамилеси. XVIII к. башында Бухара эмирлигинен бөлүнүп, Фергана өрөөнүндө өзүнчө, көз каранды эмес ээлик түзүлөт. Кокондогу жаны башкаруучу династиянын негиздөөчүсү миң уруусунан чыккан өзбек феодалы Шахрух бий болгон. Аны 1709-жылы чоң салтанат менен ак кийизге салышып хан көтөрүшкөн. Хандыктын кал-

кы өзбек, тажик, кыпчак жана кыргыздардын көчмөн жана отурукташкан урууларынан турган. Кокон хандыгы түзүлгөнгө чейин Фергана өрөөнүн Кокон аймагында Шахрух бий, Кожент аймагында Акбото бий бийлеген. Кыргыздардын Наманган, Анжиян тарабында кыпчактардын ээликтери болуп, алар бири-бири менен тыгыз байланышта болушкан. XVIII к. башында Шахрух бийдин ээлигине Наманган аймагы кошулат. Коженттин башкаруучусу Акбото бий менен мамилесин жакшыртып, Шахрух бий кызын күйөөгө берген. Анын кызына үйлөнгөн Акбото бий Шахрухтун баласын чакыртып ага ээлигин башкарууга ишенип берген. Кийин бийликти эңсеген Шахрухтун баласы Акбото бийди чыккынчылык менен өлтүрөт да, Кожент аймагы Кокон ээлигине өтөт. Ошентип Фергана өрөөнүндөгү жерлер Кокон ээлигине өтүп, анын аймагы кеңейе берет.

Кокондун башкаруучулары кыргыз төбөлдөрү менен алакада болуп, алардын ээликтерине өз алдынча кол сала алышкан эмес. Ал тургай өз ээликтерин кеңейтүү үчүн кыргыздардан жардам сурап турушкан. Мисалы, түштүк кыргыздардын кушчу уруусунун башчысы Кубат бий Оро-Төбө мамлекетинин башкаруусуна каршы жортуул жасаган учурда, ал Кокон башкаруучусунун тең укуктуу союздашы катары чыккан. Аны Бухара жылнаамаларында «Эрдененин таянычы» деп аташкан.

Кокондук тарыхый булактарда Кубат бий «кыргыздардын падышасы» деп жазылган. Кубат бий өз уруулаштары менен Ферганада жана Тенир-Тоодо бир топко чейин көрүнүктүү роль ойногон. Ал өз атынан, Кокондун негизги союздашы катары Кытай императоруна кайрылуу катын жиберген. Кубат бий Фергана, Тенир-Тоо, Чыгыш Түркстанда кыргыз урууларын баш коштуруу багытында иш-аракет жүргүзүп, келечекте борборлошкон Кыргыз мамлекетин түзүүгө умтулган. Бирок бул аракеттер ишке ашкан эмес. Буга уруулар ортосундагы чыр-чатактар, тышкы душмандардын ар кандай аракеттери себеп болгон.

Кокон хандыгынын күч алышы жана Түштүк Кыргызстанды басып алуусу. Эрдене кыргыз урууларынын биригүү аракети онунан чыкпагандыгынан пайдаланып, Орто Азияда Кокон бийлигинин абалын чындоого киришет. Кокон хандыгы кыргыздар менен союзун бузуп, Кубат бий менен мамилесин үзөт. Эрдене кыргыз жергесин басып алуу үчүн түрлүү айла-амалдарды колдонот. XVIII к. 60-жж. түштүк кыргыз урууларынын өзүнчө бирикмеси болгон, аны адигине уруусунан чыккан Ажы бий башкарган. Кокон башкаруучусу Ажы бий менен Кубат бийдин ортосуна от жагып, аларды кайраштырууга көп күч жумшаган.

Кыргыздардын ортосундагы чыр-чатакты амал менен пайдаланып, Эрдене бий 1762-жылы Өзгөнгө кол салат. Жергиликтүү элден куралган кол Ажы бийдин туусу алдында кандуу күрөшкө чыгышат, бирок күч тең эмес эле кыргыздар чегингенде, кокондуктар Ошту басып алып, кыргыз колун тоо тарапка сүрүп таштайт. Кийин бул жерлерди бошотуп алуу үчүн Ажы бий кол курап каршы чыгат да, женилип калып туткунга түшкөн. Кыргыздардын өз алдынчалыгын сактап калуусу кыйынга турду, анткени кокондуктардын кысымы улам күчөп, анын аскери, курал-жарагы жана уюштурулушу жагынан алда канча күчтүүлүк кылган.

Айгышкан катуу салгылашуулардан соң алайлык кыргыздар да багынып берүүгө аргасыз болушкан, Кокон аскерлери ал жерлерге Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон жана Таш-Коргон деген чептерди салышкан. Чоң-Алай багындырылганда анын батышында Дароот-Коргон чеби курулган.

Кокон ээлиги 1808-жылы хандык болуп жарыяланып, ошол убактан тартып Фергана өрөөнү Кокон хандыгы деп атала баштайт. Мурда Кокон мамлекетинин башчылары бий атагын алып келсе, Алим бийдин башкаруусунан баштап хан деген титулга ээ болушат. Алим хандын тушунда кыргыздарга карата жортуул күч алган.

Алар Ташкентти басып алышкан, бул Талас, Жети-Сууга басып кирүүгө ылайыктуу өңүт түзөт. Бирок Кетмен-Төбөнү карата алган эмес.

Кокондуктарга каршы кыргыздар жан аябай күрөшкөн, аларды Сатыке аттуу адам жетектеген. Бул аймакты басып ала албаган кокондуктардын аскер башчылары ар кандай амалдарды ойлошкон. Акыры Омор хандын тушунда, кыштын кыраан чилдесинде Кокон аскерлери Кетмен-Төбөнү басып алышкан, бул окуя 1821-жылы болгон эле. Ошентип Түштүк Кыргызстан аймагы Кокон хандыгына баш ийүүгө аргасыз болгон.

Түндүк Кыргызстанды каратып алуу. Кокондун башкаруучусу Мадалы хан түндүк кыргыз урууларынын – сарыбагыш менен солтонун ортосундагы чыр-чатактардан пайдаланып, 1825-жылы Чүй өрөөнүнө Лашкер кушбек баштаган 4 миң адамдан турган кошуунун жиберет. Турмуш-тиричиликке жери ыңгайлуу, берекелүү Чүй өрөөнүндө бекемделип алыш үчүн кокондуктар ошол эле жылы Аламүдүн суусунун жээгине Бишкек чебин куруп, анда аскерлерин кармашкан. Чеп кыргыз баатыры Бишкектин күмбөзүнө катар, кыргыздардын мурдагы коргонуу чебинин урандыларынын үстүнө тургузулган. Кокондук бек бул жерден Ысык-Көл кыргыздарына хандын бийлигине баш ийүүнү, тиешелүү салык төлөп турууну талап кылып кат жөнөтөт.

Бирок эркиндикти сүйгөн кыргыз уруулары баш ийүүдөн баш тартышкан. Бул кабарды уккан Мадалы хан бул аймактарды басып алуу үчүн согуш аракеттерин баштайт.

1831-жылы Ташкенттин акими Лашкер кушбеги аскерлери менен Чүй өрөөнү аркылуу Ысык-Көлдүн жээгине барат, экинчи тараптан Борбордук Тенир-Тоону басып алуу үчүн Ферганадан чыгып Көк-Арт ашуусун ашып Хаккула миң башынын кошууну жөнөйт. Хандын кол башчылары кыргыз урууларынын арасындагы ырксыздыкты билгичтик менен пайдаланышып, каршылык көрсөтүүлөрдү, оной-олтон эле басышат.

Ошентип кокондуктар Борбордук Тенир-Тоону, Ысык-Көл айланасын басып алышып, ал жерлерге Токмок, Куртка, Жумгал, Барскоон, Каракол ж.б. чептерин салышкан.

XIX к. ортосунда Кыргызстанда Кокон хандыгынын толук үстөмдүгү орногон.

Инсан жөнүндө билип алгыла!

Кубат бий – XVIII к. экинчи жарымында Фергана өрөөнүндөгү жашаган кыргыз урууларынын төбөлү, кол башчы, кушчу уруусунан чыккан бий. Ал жунгар жана кокон басып алуучуларынан кыргыз урууларынын эркиндигин жана көз карандысыздыгын коргогон. Кубат бий уруулаштарынын арасында эр жүрөктүүлүгү жана каармандыгы, ак ниеттиги, мээрмандыгы жана адилеттиги менен чоң кадыр-баркка ээ болгон.

Кокон дареги «Тарих-и Рахим-Хани» аны «кыргыздардын падышасы» деп атаган. Кубат бий жеке өзүнүн атынан Кытай императоруна кайрылуу жибере алган. Ал эми Көк теңири падышачылыгынын башкаруучусу Кубат бийдин пикирин уккан, анткени анын Теңир-Тоонун саясий турмушундагы ордун билген.

Жазып алып, эске тут:

Бий – көчмөн түрк элдериндеги уруу аксакалдарынан чыккан мансаптуу адам; дубанды, аймакты бийлеген.

Чеп – Кыргызстандын аймагындагы кокон хандыгынын административдик борбору.

Сарбыз – Кокон жоокерлеринин аталышы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кокон хандыгынын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
2. Акбото бий жана Кубат бий кандай адамдар экен?
3. Ажы бийдин эрдиги эмнеде?
4. Кокондуктар түштүк кыргыздарды качан, кантип басып алды?
5. Түндүк Кыргызстанды эмне үчүн кокондуктар оной ээлеп алды?

§ 27. Баскынчыларга каршы күрөш. Тайлак баатыр

Негизги даталар:

XIX к. 30-жж. – Түндүк Кыргызстандын аймагын Кокон хандыгынын басып алышы.

1838-ж. – Тайлак баатырдын каза болушу.

Түшүнүктөр: вилайет.

Кокон хандыгынын эзүүсү. XIX к. биринчи жарымында Кокон ээлиги Орто Азиядагы эң ири хандыктардын бирине айланды. Анын аймагы Тенир-Тоодон Балхаш көлү менен Арал деңизине чейин кенейип, калкынын саны да казактардын, кыргыздардын, өзбектердин, тажиктердин эсебинен көбөйгөн. XIX к. 30-жылдарынын орто ченинде кыргыздардын бардык уруулары Кокон хандыгынын бийлиги астында калат. Кокон мамлекети областтарга, вилайеттерге бөлүнгөн. Чакан шаарларга бектер, кыштактарга, чарбалык турмушка аксакалдар жетекчилик кылышкан. Ири урууларды манаптар, уруктарды бийлер башкарган. Кыргыз көчмөндөрүнүн арасында бийлер сот милдетин аткарышкан. Отурукташкан, дыйканчылык менен тиричилик өткөргөндөрдө сот бийлиги казынын колунда болгон. Сот ишин казылар шарыяттын, кыргыз бийлери элдин үрп-адатынын негизинде жүргүзүшкөн.

Өздөрүнүн үстөмдүгүн кармап туруу үчүн кокондуктар кыргыздардын көчүп жүргөн аймактарында бир катар чептерди: Чүй өрөөнүндө Бишкек, Токмок, Мерке, Борбордук Тенир-Тоодо Куртка, Тогуз-Торо, Жумгал, Алайда Кызыл-Коргон, Дароот-Коргон чептерин тургузушкан. Бул чептер

Кокондук баскынчылардын аскердик, башкаруу жана соода жайлары болуп эсептелген.

Кыргыз эли кокондуктарга «түндүк зекет» (түтүн салыгы), «кой зекет» (кой салык), «хараж» (жер салыгы) түрүндөгү жана башка оор салыктарды төлөп турушкан. Жолдорду, бузулган көпүрө жана чептерди бекер ондоо да алардын милдети болгон. Ислам динин жайылткан дин өкүлдөрүнө бөтөнчө салыктарды – «ушур», «битирлерди» төлөшкөн. Мамлекеттик салыкты чептин бектери, салык жыйноочулар салыктын өлчөмүн каалагандай көбөйтүп баюуну көздөшкөн. Жер маселеси да оор болгон, Түштүк Кыргызстанда кыргыздардын жакшы жерлери тартылып алынып, алар тоо тарапка сүрүлгөн. Хандын бийлиги күч менен кармалып турган. Мындай эзүүгө чыдабаган эл өз эркиндиги жана боштондугу үчүн ар дайым күрөшүп келген.

Тайлак баатыр. Кыргыз жергесин басып алууда чоң күч менен келе жаткан Кокон аскерлерине кыргыздар оной-олтон эле багынып берген эмес. Алардын каршылык көрсөтүү аракети ошондо эле башталган. Өзгөчө Нарын өрөөнүндөгү саяк жана черик уруулары катуу каршылык көрсөтүшкөн. Булардын башында – бир туугандар Тайлак баатыр менен Атантай турган.

Хаккуланын 7 миң колуна каршы, кыргыздардын кошууну түзүлүп, кармашка чыккан. Чечүүчү салгылашта өз жерин коргоочулар жеңилип калат да, алардын башчылары Тайлак баатыр менен Атантай туткунга алынат. Бирок Кокон ханы эл арасында булардын кадыр-баркы жогору экенин сезип, көп узабай туткундан бошотот. Өз уруулаштарынын өтө оор эзүүдө калышы, Тайлак баатырдын кайрадан эркиндик үчүн күрөшкө чакырган. Тайлак баатыр жигиттери менен Нарын өрөөнүндөгү Кокон хандыгынын тиреги Куртка чебин алууга жөнөйт.

Тайлак баатыр.

Куртка чеби. Нарын өрөөнү.

Куртка чеби Нарын суусунун он жээгиндеги тик жардын башына курулган, анын үч тарабы топурактан урулган бийик дубал менен курчалган. Чептин эки дарбазасында замбиректер турган, тегерете кароол, атуучу тешиктери бар мунарасы болгон. Ичинде бектин үйү, аскерлер туруучу жатак жер, салык чогултулган кампа, мечит жана зындан (түрмө) жайгашкан.

Тайлак баатыр чепти курчоого алганда анда анжияндык кыргыздардан топтолгон (арасында 50 гана өзбек болгон) 200 атчан сарбаз болгон. Чептин беги коркок, кадыр-барксыз Ташмат деген адам болгон.

Чепти курчоо көпкө созулган эмес, чептеги кыргыздар дароо эле Тайлак баатыр тарабына өтүп кетет. Ташмат болсо эптеп качып чыгып, Коконго карай качат.

Кокон чебинин кыргыздар тарабынан талкаланганын уккан хан Тайлак баатырдын күрөшүн токтотуу максатында көрүнүктүү кол башчы Арап баатырды 500 сарбаз менен жөнөтөт. Тайлак баатыр жигиттери менен Тогуз-Тородогу Бычан деген жерде Араптын колу менен беттешип женип чыгат. Кокондуктар 400дөн ашык сарбазынан ажырап качканда Тайлак баатыр аларды белде кууп жетип, жекеме-жеке сайышта Арапты өлтүргөн. Ошол жер «Араптын бели» деп аталып калган. Алышып алы жетпеген кокондуктар Тайлак баатырды жок кылуу үчүн айла-амалдарды ойлоно башташкан.

Тайлак баатырдын каза болушу. Тайлак баатырдын көзүн тазалоо үчүн кокондуктар Көр Аким деген тынчыны дарыгер катары, нарындык кыргыздарга жөнөтүшөт. Ал үч жыл бою Тайлак баатырдын элинде жашап, табып катары таанылып, ишенимге кирген. Бир жолу Тайлак баатыр чоң той берип, тамаша курат. Ордо атып жатып башы ооруп кеткендиктен табып чакыртат. Арамза оюн ишке ашыруу үчүн ыңгайлуу учурду күтүп жүргөн Көр Аким дароо жетип келет. Баатырдын башына бузук кан толуп кетиптир деп элди ишендирип, табып Тайлак баатырдын башынан кан алат. Аккан канды ал кайра токтото албайт. Баатырдын алы кетип, көзү жумулуп баратканын көрүп, табып өз ишин аткарыды деп качып кетет.

Ошентип кокондуктардын жана башка душмандардан элди коргоп турган Тайлак баатыр 1838-жылы дүйнөдөн кайтат. Тайлак баатырды Куртка суусу Нарын дарыясына куйган жерге көмүшөт. Кийин анын бир тууганы Атантайды да ошол жээкке коюшат.

Муну билип алгыла!

Нарын дарыясынын оң жээги менен өрдөп бараткан азыркы кездеги жолоочу кыргыз күмбөздөрүнүн тобун көрөт. Ошол күмбөздөрдүн ичинде ортосунда сын-сыпаттуу, өзүнчө бир башкача жасалгаланган кош күмбөз турат.

Ал кыргыздардын баатыр уулдары, эки бир тууган Тайлак менен Атантайдын күмбөзү. Салынганынан бери 150 жылга созулган убакыт өткөнүнө карабастан Тайлак менен Атантайдын

күмбөзү заңкайып сүрдүү көрүнгөн, өзүнчө бир архитектуралык курулуш. Кыргыз эли мындай баатырлары менен дайым сыймыктанып келген.

Жазып алып, эске тут:

Вилайет – Кокон мамлекетиндеги областтын аталышы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кокон хандыгы басып алган аймагын кандай башкарган?
2. Кыргыздарга салынган салыктар кандай болгон?
3. Чептер эмнеге курулган деп ойлойсунар?
4. Тайлак баатыр кандай күрөш жүргүзгөн?
5. Эмне үчүн кокондуктар кандай да болбосун баатырды өлтүрүүгө аракет кылышкан?

§ 28. Кокон хандыгындагы так талашуулар

Негизги даталар:

1842-ж. – Кокондо Шераалынын хан болушу.

Түшүнүктөр: миң башы.

Так талашуу чырлары, кыргыз бийлеринин ага катышы. Кокон хандыгынын ээлеген аймагы, калкынын курамы боюнча Түркстан чөлкөмүнүн дээрлик бардык бөлүгүн камтыган. Андыктан хандыкта жашаган бардык элдердин өкүлдөрү хандыктын коомдук саясий турмушуна ишкердүү аралашкан. Бийликтин эң жогорку тепкичинде хан турган, андан кийин биринчи бийлик оруну миң башыга, экинчи орун кушбегине, андан соң парваначы (датка) жана башкаларга туура келген. Аталган бул бийлик орундары хандыкта кыргыз, өзбек, кыпчак элдери тарабынан бөлүштүрүлүп келинген. Бийлик үлүштөрүн бөлүштүрө келгенде кыргыздар менен кыпчактарга миң башылык, амирляшкердик, аталык, датка, наиб, ынак орундары туура келген.

Кыргызстанды кокондуктар басып алгандан кийин кыргыз уруу башкаруучулары хандын тегерегиндеги саясий чөйрөгө өтө тез аралашып кетишет. Кокондук башкаруучулар аларды өздөрүнө тартып, душмандарына каршы күрөшүүдө алардын колдоосуна жетишүү үчүн жан талашып аракет кылышкан. Ушул максатта кыргыз төбөлдөрүнө кызмат орундарын, ар кандай сыйлык-тартууларды аяшкан эмес. Коконду башынан аягына чейин бардык убактарда өзбектердин бир гана Миң деген династиясы башкарган. Бирок XIX к. ага бир кыйла кыргыз каны аралашып кеткен. Себеби кыргыздар менен мамилелерин чыңдоо максатында Миң династиясынан чыгышкан хандар кыргыздардын таасирлүү адамдары менен куда-сөөк болуп, туугандашууга аракет кылып келишкен.

1842-жылы Коконду башкарып калган Шераалы хандын энеси кыргыз кызы болгон. Шераалы өзүнүн өмүрүнүн көп жылдарын таластык кыргыздардын арасында өткөрүп (буга Кокондогу так талашуу чырлары себеп болгон), Жаркынай деген сулуу кыргыз кызына үйлөнгөн. Анын балдары Маллахан менен Кудаяр-хан кыргыздарга жээн болушкан. Экөө тең кыргыз жайлоо-кыштоолорунда чоңойгон.

Кокон мамлекетиндеги тез-тез алмашылып туруучу хандыктардын убагында айтылуу кыргыз бийи Нүзүп жана кыпчак Мусулманкул кезегинде чоң роль ойношкон.

Нүзүп аталык. Эсенбай уулу Нүзүп – Кокон хандыгында кыргыз бийлеринен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен, аскер башчы болгон. Ал дайыма Кокон хандыгынын ички иштерине катышып келген. Омор хандын тушунда ал катардагы жоокерден «жүз башылык» даражасына чейин жеткен. Кийин мамлекеттин тышкы иштеринде аралашып белгилүү күчкө ээ болгон. Ал Оро-Төбө, Каратегин жана Алай аймактарында тынчтыкты орнотуп, Бухара хандыгы менен болгон чек ара маселесин жөнгө салган. Бул эмгектери үчүн «датка» даражасын алган. Нүзүптүн демилгеси менен кыргыздар ордодогу бийликти колго алып

Кокон хан сарайы.

Кудаяр хан.

турушкан. Нүзүптүн түздөн-түз таасири астында кыргыздардын өкүлү Шераалы ак кийизге салынып, хандыкка көтөрүлөт. Нүзүп бий Шераалы хандын буйругу менен Кокон мамлекетинин «миң башылык» кызматына дайындалат. Нүзүп ордонун негизги иштерин өз колуна алган, ошол мезгилдеги мамлекеттеги эң таасирлүү адам болгон.

Мусулманкулдун бийлиги. Кокон хандыгындагы кыргыз менен кыпчактардын таасирлүү төбөлү, хандыкта аталык наамына чейин жеткен анжияндык кыпчактардан чыккан Мусулманкул чоң роль ойногон. Мусулманкул менен Шады датка ордодо кутум уюштуруп, Нүзүп бийдин курман болушуна себепкер болушкан. Мусулманкул Шераалы хандын бийлигин толук өз колуна алат. Бирок буга каршы топ чыгып, Шераалы ханды өлтүрүшүп, такка Алим хандын уулу Шах-Мурадды отургузушат.

Көп өтпөй Мусулманкул күч топтоп хандык ишке кийлигишип, Шах-Мурадды тактан кулатып, Шераалынын Жаркын айымдан төрөлгөн тун уулу 14 жаштагы Кудаярды хан көтөрөт. Өзүн аталык жарыялап, мамлекеттик бийликти толук колго алган.

Жаңы хандын тушунда бийлик Мусулманкулдун кыргыз, кыпчак төбөлдөрүнөн турган тобунун колуна өттү. Бул арада көптөгөн окуялар болду. Мусулманкул Кетмен-Төбөлүк кыргыздардын кызына үйлөнүп, Кудаяр ханга өзүнүн кызын алып берет. Кудаяр чоңоюп эр жеткенден кийин гана дагы бир кыпчак ташкенттин кушбеги Нурмухамеддин жардамы менен кайнатасынын бийлигинен араң кутулат.

Жазып алып, эске тут:

Миң башы – аскер кошуунунун кол башчыларынын бири, анын колу миң аскерден турган.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кокон хандыгында бийлик даражалары кандай болгон?
2. Кыргыздар мамлекеттик жогорку бийликке кантип ээ болушкан?
3. Нүзүп бий менен Мусулманкул жөнүндө эмне билдинер?
4. Кокондогу бийлик чыр-чатагына эмнелер күбө болорун тактап чыккыла.

V ГЛАВА. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯНЫН КУРАМЫНДА

§ 29. Кыргызстандын Россия менен алгачкы байланышы

1

Негизги даталар:

1785-ж. – Биринчи кыргыз элчилеринин Россияга жөнөтүлүшү.

1787-ж. – Екатерина Пнин жооп катынын келиши.

✓ Түшүнүктөр: курултай, элчи.

Кыргызстандын XVIII к. аягындагы саясий абалы. XVIII кылымдын аягында Кыргызстанда саясий кырдаал өтө оор болгон. Ошол мезгилдеги жоокерчилик заман, уруулук түзүлүш, ич ара жоолашуу бөлүнүп-жарылуу күчөп Кыргыз эли бирдиктүү бир мамлекетти түзө алган эмес. Анын үстүнө тышкы абал да оордошкон. Адегенде Түштүк Кыргыз уруулары жердеген аймакты Кокон хандыгынын басып алышы, алардын биригүүсүнө чек коюп, айласыздан кокон букара-лыгына өтүүгө мажбурлаган.

Түндүк Кыргызстандагы уруулардын да башы бирикпей ар бир өрөөндөгү уруунун өз манабы башкарып, биригүү ниети болгон эмес. Уруулардын башы бирикпей бөлүндү болуп турган абал, тышкы душмандарга оной жем болууну күчөткөн. Бытырандылыктан пайдаланган Кокон хандыгы уруулардын ортосуна от жагуу ыкмасын колдонуп, кыргыздарды өзүнө баш ийдирүү аракетине өттү.

Чыгыш Түркстан тарапта кытайлар жерибизге көз артып, басып алууну көздөгөн. Бир кезде тышкы душмандарга каршы күрөштө биригип келген казак башкаруучуларынын кыргыз жерине кол салуулары күчөгөн. Ошентип XVIII к. аягында кыргыздарда ички биримдиктин жоктугунан улам, тышкы душмандардын күч алышы, кыргыздарды бул абалдан чыгуунун жолдорун издөөгө аргасыз кылды.

Өз элинин мындан аркы тагдырын ойлогон, Чүй боорундагы сарыбагыш уруусунун бийи, Атаке баатыр күчтүү бир мамлекеттин бийлигин таануу максатын көздөп, бүт түндүк урууларынын башчыларын чогултуп курултай өткөрүүнү чечет.

Курултайга – Талас, Чүй, Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Нарын, Ат-Башы, Тогуз-Тородо жашаган уруулардын өкүлдөрү келишкен. Бул курултайда улуу бийлер тарабынан ар кандай ойлор, кенештер айтылып, акыркы сөздү Атаке

баатыр алып: — «Өзүнөр көрдүнөр, ардактуу журт башчылары, кай жагынан алба, орустар менен кол кармашпасак болбой калды. Ак падышанын букаралыгын алалы. Колдун бир манжасынан эч нерсе келбейт, ал эми беш манжа муштум болуп түйүлсө өзүнчө бир күч. Эгер кырк уруу кыргыз душманга бир муштумдай түйүлсөк, ким бизге даай алат? Сиздер макул болсоңуздар, Ак падышага элчи жөнөтөлү!».

Атаке баатырдын пикирин баары колдошуп, акыры Россияга элчи жиберүүгө камданышкан.

Россияга элчилерди жөнөтүү. Алыскы өлкөгө элчи болуп барууга, тил билген көп жер кыдырган, белгилүү соодагер Абдырахман бармак болот.

Абдырахман Кучак уулу Россиянын Астрахань губерниясында жашап, Ата Мекенине келгенден кийин Ташкенде соода кылган, андан кийин Атаке бийге кызматка өтүп соода керендеринин башчысы болгон. Аны кыргыз көчмөндөрү жакшы билишкен, ал чынчылдыгы, сылыктыгы жана соода иштеринде акыйкаттуулугу үчүн кадыр-баркка ээ болгон. Анын үстүнө ал сабаттуу болуп орус тилин билген.

Жаштыгына карабай зирек өскөн Шергазыны аны менен кошо жиберүүнү чечишкен. Алар жолго 1785-ж. жазында аттанышкан. Екатерина Пнин жеке өзүнө багышталган катты эки ат, илбирс менен сүлөөсүн терисин, ага кошуп түрү укмуш араб кулду тартууга алышкан.

Петербургда элчилерди Екатерина П өзү кабыл алган. Атаке бийдин катын угуп, ыраазы болгон ханыша ага 800 сом күмүш теңге, Абдырахман Кучаковго 100 жана Шергазыга 25 сом күмүш теңге бердирген.

1787-ж. ханыша айым Атаке бийге кат жолдоткон, анда бийдин достук жөнүндөгү сунушу кабыл алынганын билдирген жана «орус соодасын кеңейтүүгө жардамдашуусун» өтүнгөн.

Абдырахман
Кучак уулу.

Падыша айым
Екатерина П.

Россияга элчилик милдетин өтөгөн Абдырахман Кучак уулу Кыргызстанга кайтпай калган. Ал ооруп, Сибирь чегине келип жеткенде 1789-ж. 20-июнда мечитте намаз окуп жаткан жеринде каза болот. Аны тосуп барган уулу Сатынбай менен элчи Шергазы анын сөөгүн элине алып келип, бардык ырым-жырымын жасап узатышкан.

Тенир-Тоодон Россияга барган биринчи элчиликтин милдети ийгиликтүү аяктаган.

Натыйжада, кыргыздардын Россия менен байланышына негиз салынган.

Инсан жөнүндө билип ал!

Атаке баатыр Тынай бий уулу – XVIII к. экинчи жарымында Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш уруусунан чыккан бий. Жаш кезинде кыргыздардын, казактардын жана кыпчактардын арасында жуңгарлар менен күрөшүүдөгү эр жүрөктүүлүгү менен даңкы чыгып, «баатыр» деген ардактуу атакка ээ болгон.

Орус булактарында кыргыздар жөнүндө мындай деп жазышкан: «аларда эч кандай хан жана султан жок, болгону бир гана князы же бийи, Атаке гана бар. Ал, алардын бардык ордолоруна башчылык кылат, ал тоолордо өз эли менен бирге көчүп жүрөт».

Бий көп жылдар бою Кокон хандыгына каршы турган. Кокондуктарга жана башка тышкы душмандарга каршы күрөштө кыргыздарды колдой турган күчтүү союздаш издеп, Атаке баатыр Россия менен союз түзүүнү чечкен.

Сарыбагыш уруусунун жол башчысы. Атаке баатыр тарыхта Россия менен достук мамилелерин орнотуунун демилгечиси катары кирген.

Жазып алып, эске тут:

Курултай – түрк элдериндеги жалпы элдик жыйындын аталышы.

Элчи – бир мамлекеттин башка бир мамлекет менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүчү ишенимдүү өкүлү.

Суруолор жана тапшырмалар:

1. XVIII к. аягында кыргыздардын саясий абалы кандай болгон?
2. Эмне үчүн кыргыздар Россия мамлекетин тандап алышкан жана ал өлкө менен байланышуу кандай окуядан кийин чечилген?
3. Алгачкы элчиликти кимдер жетектеген жана ал кандай аяктады?
4. Атаке баатыр жөнүндө эссе жазгыла.

§ 30. Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы

1

Негизги даталар:

1842-ж. – Ормондун түндүк кыргыздарда хан көтөрүлүшү.

1847-ж. – Казак султанынын кыргыздардан женилиши.

1855-ж. – Бугу уруусунун орус букаралыгына өтүшү.

✓ Түшүнүктөр: «Ормон окуу».

Өз алдынча кыргыз хандыгынын түзүлүшү жана кулашы. Ормон хан. XIX к. биринчи чейрегинде Түндүк Кыргызстанды жердеген сарыбагыш, саяк, бугу, солто урууларынын ортосундагы чыр-чатактар күч алып, Кокон хандыгынын бул аймактарды басып алуусуна жол берди. Андан кийин да бир тууган элдин ортосундагы согуш жүрүп, эл кыйла жапа чекти. Ушундай жагдайда сарыбагыштардын чоң манабы Ормон – Атакенин урпагы кыргыз урууларын бириктирип, хандык жарыялоого аракет жасайт.

1842-ж. жайында азыркы Балыкчыда түндүк кыргыз урууларынын курултайы чакырылат. Абалдын оордугун элге айтып жеткирген Ормон курултайда: «Биз бирикпесек кыргыз болбой калабыз. Бир муштумга түйүлөлү. Кокондун ханы бар, Кашкардын кожосу бар, Казактын султаны бар. Биз болсо, ар кимибиз өз уруубуздун арсыз намысын тутуп, чачырап, бириге албай жүрөбүз. Минтип жүрө берсек, эл-жерибизди жоготуп алабыз. Биз да биригели. Өзүбүзгө хан шайлап алалы. Ханды эл шайлайт. Ошон үчүн ушул курултай чакырылды» – деп кайрылат. Калыгул, Ажыбек баатыр, Жантай, Төрөгелди, Боромбай, Жаңгарачтар чыгып, хандыкка Ормон гана татыктуу дешкен. Эл макул болуп, сарыбагыш уруусунун чоң манабы Ормон Ниязбек уулуна ай тамгалуу кызыл кымкап менен тышталган кызыл тебетей кийгизип, хан шайлашкан. Ормон хан ордосун Байсоорунга орноткон. Хандын тамгасы, мөөрү болгон. Ормон хан болуп шайлангандан кийин, көз карандысыз өзүнчө мамлекетти түзүүгө аракет-

Ормон хан.

Боромбай.

тенген. «Ормон окуу» деген мыйзамын чыгарып, натыйжада уруулар ортосундагы согуштар токтотулуп, ынтымак орногон.

Кыргыздардын бул аракети Кокон хандыгын чочулаткан. Алар Мусулманкул аталык баш болгон 5000 аскерин жиберген. Муну уккан Ормон хан Жаңгарач, Жантай менен бирдикте кол баштап душманды тосуп чыккан. Кармашуу бир жумага созулуп, Мусулманкул кайра чегинүүгө мажбур болот. Ормон хандын негизги максаты – кыргыз жерин башкаларга ээлетпей, көздүн карегиндей сактоо, чек араны кенейтүү болгон. Анын доорунда түндүк кыргыздар биримдикке жетишкен. Бул өзгөчө казак султаны Кенесары Касым уулу кыргыз жерин басып кирген 1845-ж. ачык көрүнгөн. Ормон хандын аскер ишин мыкты билгендиги, элдин ынтымагынын күчү аркылуу Токмокко жакын жерде 1847-ж. казактар талкаланып, максаттары ишке ашкан эмес.

Кыргыздардын кадыр-баркы көтөрүлүп, Ормон хандын кыргыз уруулар арасында таасири күчөгөн.

Ормон хан каардуу жана өз алдынча адеп-ахлакка ээ адам болгон. Ал өз билгенин бербейт деп бугу манабы Боромбайга күнөө артат. Ал эми кокондуктардын тымызын чагымдары мурда ынтымактуу сарыбагыш менен бугунун ортосундагы кагылышууга алып келген. Бул кармаштын биринде 1854-ж. Ормон хан каза болгон. Бул Кыргыз хандыгына оңбогондой доо келтирген. Сарыбагыштардын бугуларга болгон чабышы күчөгөн. Бул согуштар Түндүк Кыргызстан Россиянын курамына киргенге чейин токтогон эмес.

Түндүк кыргыз урууларынын Россияга баш ийиши. **Боромбай.** Алгачкы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө сарыбагыш менен бугу урууларынын ортосундагы чыр-чатак кесепетин тийгизди. Мындан тышкары тышкы душмандарыбыз да кыргыздардын көз каранды эмес бирдиктүү мамлекет болушун каалашкан эмес. Кыргыз хандыгынын ыдырашы менен Россия падышачылыгынын кыргыз жергесин, өзүнө каратуусуна ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Сарыбагыштардын кыйраткыч соккуларына кабылган бугу уруусу Россиянын букаралыгына өтүп, баш калкалоону көздөдү. Бугу уруусунун манабы Боромбай Бекмурат уулу жиберген элчи Качыбек Шераалы уулу Омск шаарында 1855-ж. 17-январда өз уруусунун Россиянын букаралыгына өткөндүгү жөнүндө куран кармап ант берди. Кыргыздардан биринчи болуп бугу уруусунун өз эрки менен Россияга өтүшү, орустардын Чүй өрөөнүн, Борбордук Теңир-Тоонун, Кетмен-Төбө менен Таластын калкын өзүнө тартуусуна жол салды. Мерчемдүү жерлерге чеп салган орустар, күч кубатын топтоп Чүй өрөөнүнө

жүрүштөрдү жасашы, алардын кокондуктар менен кагылышуусуна алып келди.

Байтик, Шабдан баатырлар. Россиянын аскердик күчү, кыргыз уруу манаптарынын Кокон бийлигинен баш тартып, орустарга ык алуусуна түрткөн. 1862-жылы Кокон бийлигине каршы солто уруусунун манабы Байтик Канай уулу ачык күрөшкө чыккан. Ал Чүй өрөөнүндөгү Кокон хандыгынын таянычы болгон Бишкек чебин орус аскерлери менен бирге талкалаган. Солто уруусу орус букаралыгын кабыл алган. Байтик баатыр өзүнүн 200 жигити менен орус аскерлерине кошулуп Кокон чептерин алууга катышкан. Кызматы жогору баалап, орус бийлиги ага аскер чинин берип, орден менен сыйлаган.

Ошол эле учурда мурда Кокон хандыгына кызмат кылган, бирок абалды туура байкаган сарыбагыштардын улугу Жантай уулу Шабдан орус бийлигине кызматка өткөн. Ал өз аскерлери менен Токмок чебин кокондуктардан бошоткон. Солтор сыяктуу эле сарыбагыш уруусу да Россия букаралыгына өткөн. Кетмен-Төбө менен Борбордук Теңир-Тоону орустардын каратып алуусунда Шабдан баатыр чоң кызмат көрсөткөн. Падышага көрсөткөн ак кызматы үчүн аскердик наамга жана сыйлыктарга татыктуу болгон.

Кыргыздардын кээ бир манаптары олку-солку болуп, Россия менен мамилеге анча ынанган жок. Алардын айрымдары күтө турууну чечишти, ал эми кээ бирлери падышанын аскерлерине каршылык көрсөтүп касташууга чейин барышты. Алсак Борбордук Теңир-Тоодо орустарга Осмон менен Үмөтаалы катуу каршылык көрсөтүшкөн.

Бирок мыкты куралданган, даярдыгы шайма-шай аскерлерге каршы туруу, алардан өз жерин коргоп калуу мүмкүн эмес болуучу.

Натыйжада 1855–1868-жылдарга чейин Түндүк Кыргызстан Россиянын карамагына кээси өз эрки менен кирсе, кээ бирлери күч менен киргизилди.

Байтик баатыр.

Шабдан баатыр.

Тарыхый булак менен таанышуу.

Омскиде Качыбек Шераалы уулунун Бугу уруусунун атынан ант берүүсү.

«... Мен, эч бир мамлекетке баш ийбеген байыркы кыргыздардын ордосундагы бугу уруусунун манаптарынын, бийлеринин жана башка урук башчылары менен аксакалдарынын атынан келген киши катары бугу уруусунун ишенимдүү, ниеттеш, тил алчаак жана түбөлүк букара болуп, улуу мартабалуу падышанын уруксаты жана жарлыгы болмоюн башка өлкөнүн кызматына кирбей турганым, кудуреттүү Кудай алдында касам ичип, ант берем...».

Жазып алып, эске тут:

Ормон окуу – Ормон хандын мыйзам жыйнагы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Ормон деген ким жана кыргыз хандыгынын түзүлүшү кандай өзгөчөлүккө ээ болду?
2. Сарыбагыш жана бугу чабышынын кесепети кандай болду?
3. Боромбай орустарга өтүү аракетин кандай жүргүздү, ал эмне менен аяктады?
4. Түндүк Кыргызстан Россияга толугу менен качан кошулду?

§ 31. Түштүк Кыргызстанды Россиянын басып алышы

Негизги даталар:

1865-ж. – Ташкентти орустардын басып алышы.

1873–1876-жж. – Полот хандын көтөрүлүшү.

1876-ж. – Кокон мамлекетинин кулашы, Алай кыргыздарынын Россияга каратылышы.

Түшүнүктөр: датка, аталык.

Кокон хандыгынын начарлашы. Алымбек датка. Алымкул аталык. XIX к. ортосунда Кокон хандыгынын абалын тынымсыз кайталанган козголондор, хандардын тез-тез алмашылып турушу бийликти алсыратты. Орус аскерлеринин Фергана өрөөнүнө жана Түштүк Кыргызстанга басып кирүүсүн жеңилдетти. Баштагыдай эле бул мезгилдерде да кыргыз төбөлдөрү ордодогу ар кандай иштерге катышкан. Кокон хандыгында так талашкан ханзаадалар дайыма Ош, Алай аймагындагы кыргыз төбөлдөрүнө таянып өз максаттарына жетип турушкан. Алсак, 1858-ж. Мала бектин такка отурушуна кыргыз билермандары Алымбек менен Алымкул чоң

жардам берген. Алымбек Асан уулу өз мезгилинде Алай кыргыздарынын башында туруп Кокон хандыгына баш ийбей тен ата болгон, анын кадыр-баркынын жогору экенин сезген Кокон ханы ага датка наамын берген эле. Мала хан көрсөткөн кызматы үчүн аны Анжиян аймагынын акими кылган. Алымбек датка кийин хандыкта улуу вазирлик мансабына чейин жетип, хандыктагы козголоңдун биринде курман болгон. XIX к. экинчи жарымында түштүк кыргыздардын төбөлү Молдо Алымкулдун хандыктагы таасири өскөн. Алымкул бала чагында мусулман мектебинен билим алып, кийин Анжиян, Кокон медресесинде окуган, билимдүү жана аскер ишин мыкты өздөштүргөн улуу инсан болгон. Кезегинде Мала ханга жардам көрсөтүп, сыйга ээ болсо, 1863-жылы 12 жашар Султан Саидди хан көтөрүүдө активдүү роль ойногон. Көптү көрүп такшалган, саясий ишмер Алымкул өспүрүм хандын башкы кеңешчиси – аталык мансабына дайындалат. Эми Кокон хандыгында бийлик кыргыз-кыпчак билермандарынын колуна өткөн. Бул мезгилде орустар Борбордук Азияга акырындап кирип келе жаткан. Орус төрөлөрү хандыктагы негизги шаар Ташкентти басып алууга катуу даярдык көрүшкөн. 1865-жылы Ташкентке Алымкул аталык кол башчылык кылган көп аскер келип, орустар менен кандуу кармаш башталган. Кыргыз-кыпчак кошуундары жан аябай кармашкан, бирок, согушта Алымкул аталык окко учуп каза болгондо, алар майдан талаасын таштап, шаарды коргоосуз калтырышкан. Ташкентти орустар ээлеп, басып алынган аймактарда Түркстан областы түзүлгөн.

Полот хандын көтөрүлүшү. Ташкент орустардын кол алдына өттү. Ошондон тарта Кокон хандыгынын бийлиги Фергана өрөөнү жана Алайдагы кыргыз конуштары менен гана чектелип калат. Бул болсо ханды калган элден алык-салык алуусун көбөйтүүгө аргасыз кылат. Сарайдагы чыр-чатактар, хандардын так талашуусу жана эзүүдөн жакырланган элдин нааразылыгы күчөгөн. 1873–1876-жылдары Кокон

Алымбек датка.

Алымкул аталык.

хандыгына каршы Исхак Хасан уулу жетектеген көтөрүлүш чыккан. Бул кыймыл тарыхта элдик кыймыл, Кокон көтөрүлүшү, Полот хандын көтөрүлүшү деген аттар менен белгилүү болгон. Көтөрүлүш Фергананын бүт аймагын камтыган, ага кыргыздардан башка өзбек, тажик элдери катышкан. Көтөрүлүштүн жүрүшүндө Исхак Хасан уулу, Полот хан деген атка ээ болгон. Кокон хандыгы бул көтөрүлүшчүлөргө туруштук бере алган эмес, Кокон ханы орус бийлигинен баш калкоо сураганга мажбур болгон. Көтөрүлүшчүлөр Кокон шаарын ээлеген. Дал мына ушул мезгилде орустар Кокон хандыгын толук басып алууну көздөп көтөрүлүшчүлөргө каршы ачык чыккан. Полот хан баштаган көтөрүлүшчүлөргө орус аскерлерине каршы кармашууга туура келген. Мыкты даярдыктагы орус аскерлери көтөрүлүштү мыкаачылык менен басып, Полот ханды туткундап 1876-жылы 1-мартта дарга асат. Ошентип орустар тарабынан бул көтөрүлүш кандуу басылып, Кокон хандыгынын кулашына алып келген.

Алай кыргыздарынын Россияга карашы. Курманжан датка. Ферганадагы көтөрүлүштү баскандан кийин Россия, Кокон мамлекетин жоюп, ал ээлеген аймакты, Фергана облусу деп атайт. Жаңы Фергана облустун башкаруу, орус аскер башчысы Скобелевге ыйгарылат. Ошол мезгилде Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймактары, атап айтканда Алай али багынып бере элек болуучу. Бул тараптарды каратуу максатында орус аскерлери жөнөтүлгөн. Алымбек датка хан ордосундагы козголоңдон кайтыш болгондон кийин, Алай өрөөнүн аялы Курманжан башкарып калган. Курманжандын иш билгилегин, акылмандыгын, кыргыз урууларын ынтымакта кармагандыгын Бухара эмири жогору баалап, ага «датка» деген наамды ыйгарган эле. Өз кезегинде Курманжан датка Кокон хандыгына баш ийбей көз карандысыздыгын сактап, кадыр-баркы менен эл арасында урматка ээ болгон.

Исхак Хасан уулу.

Курманжан датка.

Алымбек датка менен Курманжан датканын балдары кол курап, жерине кирип келген орус аскерлерине каршы күрөш башташып, орус аскерлеринин Алайга кирүүсүн токтотууга аракеттенишкен. Курманжан датка орустардын кол салуусунан сактанып, Кашкар чек арасы жактагы Көк-Суу өрөөнүнө көчүп кетип, көп өтпөй Алайга кайтып келет. Курманжан датка Чоң Алайда генерал Скобелев менен жолугушат. Анда Курманжан датка орустарга каршы туруу пайдасыз экендигин көрүп, өз элин бөөдө кыргынга учуратпоону көздөп, орус букаралыгына өткөндүгүн билдирген. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө орус генералы Курманжан датканын акылына, кыраакылыгына таң берип аны «Алай ханышасы» деп баалайт. Ошентип Алай өрөөнү Курманжан датканын жетекчилигинде Россия бийлигине өтөт.

 Жазып алып, эске тут:

Датка – Кокон хандыгындагы ири феодал төбөлдөрүнө берилген аскердик, акимдик чин.

Аталык – өткөн кылымдагы Орто Азияда жаш ханзаадаларды тарбиялоочу жогорку мансаптын аты.

② Суроолор жана тапшырмалар:

1. XIX к. ортосунда Кокон хандыгынын абалы кандай эле?
2. Кокон хандыгында Алымбек, Алымкулдар кандай роль ойногон?
3. Полот хандын көтөрүлүшүнүн себеби, анын натыйжасы?
4. Түштүк Кыргызстандын Россияга каратылышы кандайча аяктады?

§ 32. Улуттук-боштондук үчүн күрөш

 Негизги даталар:

1989-ж. – Анжиян көтөрүлүшү.

1916-ж. – Улуттук-боштондук көтөрүлүш.

✓ **Түшүнүктөр:** колония, жобо.

Падышалыктын колониялык саясаты. Россия империясы Кыргызстанды толук каратып алгандан соң, ал жерлерде өзүнүн башкаруу тартибин киргизген. Кыргызстандын аймагы Түркстан губернаторлугуна караштуу облустарга кирип, ал эми облустар уездерге бөлүнгөн, уездерге болсо болуштуктар баш ийген. Каратылып алган жерлерде башкаруунун өзгөчө жоболору иштелип чыккан. Ал боюнча облус жана уездерди орус аскер төбөлдөрү, ал эми болуштук менен айылдарды жергиликтүүлөр башкарууга тийиш болгон.

Болуштук орундарга шайлоо өткөрүшүп, эл шайлагандарга кың этпей баш ийүүгө тийиш эле. Жоболор боюнча жергиликтүү элдин бардык укуктары чектелген. Кыргызстанда жашаган көчмөн калктын жерлери мамлекеттик жерлер болуп саналган. Бул иш жүзүндө кыргыздардын байыртадан бери ээлеп келген кыштоолорун, жайыттарын Россия империясы каалаган учурда тартып алып, аларды жерсиз калтыра алат деген мыйзам эле. Бүт Кыргызстан аймагындагы жерлер тартылып алынып, аларга орустардын бийлигинин таянычы болгон келгиндерди жайгаштыра башташкан. Ошентип орус кыштактары биринен сала бири пайда боло баштады. Алар кыргыздардын суу баскан жакшы жерлерин ээлеп, жергиликтүүлөрдү эзүүгө өткөн. Россия империясы салыктардын санын көбөйтүү менен элдин жакырчылыгын күчөткөн. Натыйжада Россияга карагандан баштап кыргыздардын укуктары чектелип, колониялык үстөмдүктүн баш көтөргүс бийлигине дуушар болушкан.

Анжиян көтөрүлүшү. Россия империясынын колониялык саясатынан азап чегип, чыдамы түгөнгөн Фергана өрөөнүнүн калкы 1898-ж. боштондук күрөшкө чыккан.

Күрөшкө Фергана өрөөнүнүн кыргыз, өзбек, тажик жана башка элдери катышып, анын башында Мадали эпен турган. Ал элге кеңири таанылган, Меккеге барып ажы болуп келген кадыр-барктуу адам болгон. Элдин көтөрүлүшкө чыгуусуна: «Орустардын элге арак-шарапты, бузукулукту жайылтканы, мечит, медреселерди жаптырышы, элди шарыят жолунан чыгаруунун аракеттери себеп болду», — деп түшүндүргөн. Элдик көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири Ферганадагы негизги байлык пахтанын Россияга ташылышы, элдин эзилиши жана жакырдануусу болгон. Күрөш 1898-ж. 17-майда Мин-Дөбө айылында башталып, куралданган эл Анжияндагы орус аскер турагына кол салган. Көтөрүлүшкө 1500 ашык адам катышып, толкундоолор башка уездерде да чыккан. Бирок, жергиликтүү элдердин орус колонизаторлоруна каршы бул күрөшү бир жумага жетпей басылып, негизги жетекчилери дарга асылып, 500дөн ашык адам Сибирге сүргүнгө айдалган. Алардын ичинде жалган жалаа менен камалган атактуу акын Токтогул Сатылганов да болгон. Жазага тартылгандардын 257си кыргыздар эле. Орустар Мин-Дөбө кыштагын жер менен жексен кылып, анын ордуна орус кыштагын тургузушкан. Орус бийлигинин бийлиги күчөй берген. Женилип калса да, Анжиян көтөрүлүшү падышалыкка каршы алгачкы улуттук-боштондук күрөш катары тарыхка кирген.

1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүш. Россия империясынын колониялык зордук-зомбулугуна каршы эң ири күрөш 1916-жылы болгон. Кыргыздар менен казактар жашаган аймактардан орус келгиндерине жер кесип берүү күчөгөн. Падышалык бийлик төбөлдөрү согушка шылтоолоп алык-салыктын көлөмүн кескин көтөрүшкөн. Анткени, Россия биринчи дүйнөлүк согушка катышып жаткан эле. Элдин жакырдануусу күчөгөн, ал аз келгенсип, 1916-жылы 25-июнда жергиликтүү элдерди согуштук-оорук иштерине чакыруу жөнүндө падышанын буйругу жарыяланган. Ансыз да кыжыры кайнап турган эл көтөрүлүшкө чыккан. Адегенде 1916-ж. 4-июлда Кожент шаарында башталган күрөш, бүткүл Түркстан аймагына тараган. Көтөрүлүштүн күч алган жери Түндүк Кыргызстанда болду. Август айынан баштап орустар менен кармашуу Чүй, Ысык-Көл, Нарын аймактарында башталган. Октябрь айына чейин созулган бул күрөштүн башында эр жүрөк билермандар турду.

Кеминдик кыргыздарда Шабдан уулу Мөкүш хан көтөрүлсө, Ысык-Көлдө Батыркан Ногой уулу, ал эми Борбордук Тенир-Тоодо Канат Ыбыке уулу хан көтөрүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр орус аскерлеринин чабуулунун мизин бир нече жолу кайтарышкан. Көтөрүлүштүн күч алышынан чочулаган падышалык атайы жакшы куралданган жазалоо аскерлерин жөнөткөн. Жазалоочу бул аскерлер начар куралданган элди ырайымсыз кыргынга алышып, айылдарды өрттөшкөн. Эл жан айласы кылып, Ата Журтуна качууга аргасыз болгон, ошентип кеч күздө көтөрүлүшчүлөр Кытайга качкан, бул тарыхта «Үркүн» деп аталып калды. Көтөрүлүшкө катышкан калктын 150 миңдейи кырылган. Көтөрүлүшкө чыккандардын согуштук даярдыгы жок эле, курал-жарак жетишсиз болгон. Падышалык аскерлердин куралдарынын артыкчылыгы, алардын женишин камсыз кылды. Женилип калса да кыргыз элинин Ата Журтту бошотуу үчүн, эркиндик үчүн күрөшкө чыгышы эң чоң мааниге ээ. 1916-жылдагы кайгылуу окуя – кыргыз элинин XX к. башындагы улуттук-боштондук кыймылынын эң ириси. Ал элдин эсинде «Үркүн» деген ат менен түбөлүк сакталып калды.

Жазып алып, эске тут:

Колония (лат. Colonia – жайгаштыруу) – бөтөн элдин жергиликтүү калктын бош же отурукташкан жерлерине зордук менен көчүп келип отурукташуусу.

Жобо – Орусия падышасынын колониялык аймактарына таандык мыйзамы.

?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Падышалыктын колониялык саясаты кандай жүргөн?
2. Анжиян көтөрүлүшүн ким жетектеген жана себеби эмнеде?
3. Улуттук-боштондук көтөрүлүш кандай жүргөн?
4. Көтөрүлүштүн натыйжасы кандай болду?

§ 33. Кыргыз элинин маданияты

Даназалуу манасчылар, акындар. XIX к. жана XX к. башында көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы – манасчылыгы, акынчылыгы, музыкасы зор өнүгүүгө ээ болгон.

Келдибек, Бекмурат, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Саякбай сыяктуу залкар манасчылар «Манас» эпосун айлап, жылдап айтышып, элдин жарпын жазып, эпосту өсүп-өөрчүтүп келишкен. Жарым миллион саптан турган «Манас» эпосун жаңылбай, зор чеберчиликте айтуу зор талантты талап кылган. Ошондой таланттар дүйнө элдеринин арасынан кыргыз элинде гана жаралган.

Бул мезгилдерде кыргыз элинде акынчылык өнөр да өнүккөн. Калыгул Бай уулу менен Арстанбек Буйлаш уулу бир эле учурда өткөндү, өз заманын, келечекти таамай чагылдырган терең мазмундуу ырларды жаратышкан. Калыгул «Тар заман», ал эми Арстанбек «Акыр заман» деген ырларында орустардын келишин алдын-ала айтышып, ал учурда замандын бузулаарын, замандын келечеги эмне болоорун таамай айта алышкан. Бири-биринин чыгармаларын толуктаган бул ырларынан улам, алар *заманчы акындар* деп аталышкан.

XIX к. кыргыз элинин маданиятындагы дагы бир өзгөчөлүк жазгыч акындардын жаралышы. Андай акындарга Молдо Нияз, Молдо Кылыч жана Тоголок Молдо кирген. Араб арибинин негизинде өздөрүнүн чыгармаларын жазышкан. Булар билимдүү инсандар болгондуктан, аларга Молдо деген кошумча аттар ыйгарылган. Молдо Нияздын «Санат» ырлары бизге чейин жетти. Ал эми Молдо Кылыч 1911-ж. Казань шаарында «Зилзала» деген ыр китебин чыгарган.

Алгачкы тарыхчылар жана агартуучулар. Кыргыздардын алгачкы тарыхчысы жана агартуучусу – Осмонаалы Сыдык уулу болгон. Ал Кочкордо чоң манаптын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Анын агасы Жаркынбай молдо болгон, андан таалим алган. Кийин Осмонаалы Үч-Турпандагы, Бухарадагы, Уфадагы билим борборлору болгон медреселерде окуган. Ал кыргыз тарыхын чогултуп, жазууга киришкен. Эң алгач кыр-

гыз тарых китебин басмадан чыгарган. 1913-ж. Уфа шаарында «Кыскача кыргыз тарыхы» кийинчерээк «Шабданга багытталган кыргыз тарыхы» деген китептерин чыгарган.

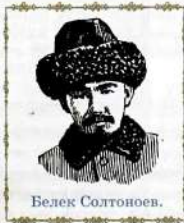
«Жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарыхты билүү керек жана ал – көп этибар кылынуучу бир илим», – деп тарыхка этият мамиле кылууга чакырган.

Осмонаалы Сыдык уулу мектептерде сабак берип, өз убагында сабатсыздыкты жоюуга чоң салым кошкон.

Кыргыздын дагы бир ири тарыхчысы – Белек Солтоноев Чон-Кемин өрөөнүнөн чыккан. Жети-сегиз жашынан кат тааныган. Кара-Колдо орус мектебинде, кийин Бишкектеги багбанчылык мектепте окуусун уланткан. 1890-ж. тартып Кыргыз тарыхын жазуу үчүн маалымат топтогон. Анын «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгеги кол жазма түрүндө сакталып калган. Белек Солтоноев 1916-ж. Атаке болуштугунун болушу катары шайланган, Улуу Үркүн маалында Кытайга качып барып, 1917-ж. кайтып келген. Агартуу, илимий кызматтарда иштеген. Эмгегинде эң байыркы замандан 1917-ж. чейинки доорду камтып, мусулмандык салттуу тарыхый маалыматтарды, кыргыз санжырасын, уламыштарды, европалык илимпоздордун эмгектери менен айкалыштырып жазууга аракеттенген.

Кыргызстандын Россияга каратылышы менен Волга жана Уралдагы мусулман түрк маданияты менен Ала-Тоо калкынын карым-катнашы күч алган. Татар менен башкыр агартуучулары «жаңы усул» ыкмасы менен кыргыздардын сабатын ачууга көмөк кошушкан. Кыргыздардын арасында да агартуучулук кыймыл жанданган.

Материалдык маданият. Кыргыздардын Россиянын курамына киришине байланыштуу XX к. экинчи жарымында кыргыздардын материалдык маданиятында белгилүү бир өзгөрүүлөр болуп өткөн. Орустар жана башка элдер менен

болгон байланыштын негизинде турак-жай, кийим-кече, турмуш-тиричилик буюмдарында жаңылыктар пайда болгон. Бирок кыргыз эли өзүнүн салттуу маданиятын сактап өнүктүрүп келген. Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүндө кийиз басуу эң мыкты өнүккөн. Оюу түшүрүлгөн кийиздери, шырдак, ала кийиздер көркөмдүгү, түс салуусунун жогорку чеберчиликте жасалганы менен айырмаланган. Кыргыз усталары терини иштетүүнүн эң жогорку чеберлери болушкан. Иштетилген гериден үй тиричилигине колдонулуучу көптөгөн буюмдар:

идиш аяктардан, курлардан, ат жабдыктардан баштап килемчелер, ар түркүн кийимдер жасалган. Кайышчы чеберлер кайыш буюмдарын күмүшкө карматылган металл менен кооздошкон. Кыргыздарда темир устачылык, зергерчилик, токуучулук, саймачылык, жыгач кармоочулук, чий согуу сыяктуу үй өндүрүшүнүн түрлөрү бир кыйла өнүгүүгө жетишкен. Кыргыздардын көркөм саймалары, килемдери жана оймолуу шырдактары, ала кийиздери, кийим-кечелери көркөмдүгү, кооздугу менен айырмаланып, маданияттын жогору өнүгүшүн айгинелеген.

Инсан жөнүндө билип ал!

Саякбай Каралаев (1894-ж. Ысык-Көлдөгү Тоң районунун Ак-Өлөң айылында туулган. 1971-ж. Бишкек шаарында каза болгон) – чоң манасчы, эпостун толук айтуучусу. Көлдүк манасчы Чоюке Өмүр уулун ээрчип «Манас» айтууну үйрөнгөн.

1932-ж. Фрунзеге келип «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүн айтып жаздырган. Саякбайдын айткан «Манас» эпосу 500 553 сап ырдан турат. 1963-ж. Москвада өткөн эл аралык конференциянын катышуучуларына «Манас» айтуу менен ал эпосту дүйнө элине тааныткан. Улуу манасчы Саякбайды жазуучу жана эпосту изилдөөчү М. Ауэзов «XX кылымдын Гомери» деп атаган.

?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Манасчылар деген кимдер жана манасчылык деген эмне?
2. Заманчы акындардын өкүлдөрү кимдер экен?
3. Тарыхчылар жана агартуучулар жөнүндө айтып бергиле!
4. Материалдык маданият кандай өнүккөн экен?

VI ГЛАВА. КЫРГЫЗСТАН СОВЕТ БИЙЛИГИНИН МЕЗГИЛИНДЕ

§ 34—35. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу

Негизги даталар:

1917-ж. февраль – Россияда падышалык бийликтин кулашы.

1917-ж. октябрь – Россияда жумушчу-дыйкандар Советинин бийлигинин орношу.

1917–1920-жж. – Жарандык согуш мезгили.

✓ **Түшүнүктөр:** революция, жарандык согуш, басмачылык.

Падышалык бийликтин кулашы, жаңы саясий уюмдардын түзүлүшү. Кыргызстанда Россия империясынын катуу саясаты өзгөчө 1916-ж. окуядан кийин күчөгөн. Элдин кырылуудан сактануу үчүн Кытайга качышы, жерлеринен ажырашы, чарбанын толук бүлгүнгө учурашы менен коштолуп жашоо-тиричилик өтө оор болду, Ошол мезгилде Россиянын өзүндө да абал оор болуучу, падышалык запкыдан тажаган карапайым орус элинин бийликке каршы нааразылыгы күчөгөн эле. Орус элинин бийликке каршы күрөшү 1917-ж. февралда башталып, падышанын тактан кулашы менен аяктаган,

Падышанын бийликтен кулаганы менен Россияда элдин тилегин орундатуучу жаңы бийлик түзүлгөн эмес. Ири байлардын өкүлдөрүнөн турган Убактылуу өкмөт орноп, мурдагы эле падышалык саясатты жүргүзгөн. Жер-жерлерде бийликке мурдагы эле падышанын жан-жөкөрлөрү отуруп, элдерге улуттук эркиндик, теңдик берилген жок. Кыргызстанда абал өзгөргөн эмес. Жер колонизаторлордун, жергиликтүү байлардын колунда болуп, кыргыз кедейлери мурдагы эле азаптуу турмушта жашаган. Кытайга качкан кыргыздар: «Падыша кулаптыр, эркиндик берилиптир», – деген сөздөрдү угуп, Ата Журтуна кайта башташкан. Бирок күткөн азаттык жок, өз жерлерине ээ боло албай, жергиликтүү орус төбөлдөрүнөн оор запкыларды жешти.

Ошентип, Убактылуу өкмөт кыргыздарды улуттук эркиндикке чыгарган жок, падышалыктын колониялык саясаты улантылып, көтөрүлүшкө катышкан элди куугунтуктоо улантылды.

Россиядагыдай эле Кыргызстанда 1917-ж. мартынан баштап жумушчулар көп топтолгон аймактарда, жумушчулар совети жана башка саясий уюмдар түзүлө баштады. Алар

улуттук эркиндик, Убактылуу бийликтин азабынан кутулуу, кедей-кембагалдардын кызыкчылыгын коргоо максаттарын көздөшкөн.

Казак-кыргыздардын алдынкы билимдүү атуулдары «Алаш» партиясын түзүшкөн, анын максаты келечекте казак-кыргыз улуттук мамлекетин түзүү эле. Анын Кыргызстандагы бөлүмүн Абдыкерим Сыдыков жетектеп, ошол кездеги алдынкы билимдүү адамдар — Иманаалы Айдарбеков, Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстановдор мүчө болушкан.

Кедей-кембагалдардын кызыкчылыгын коргоо, калктын аң-сезимин көтөрүү, алардын жашоо шартын жакшыртуу максатында Кожомурат Сарыкулаков башында турган «Букара» союзу түзүлгөн.

Жалпы эл арасында улуттук боштондукка чыгуу, өз жерине ээ болуу, элдин турмушун жеңилдетүү, максаттарын көздөгөн жана жашап жаткан бийликтин адилетсиздигине нааразылык билдирген иш-аракеттери күч ала баштаган.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу. Убактылуу өкмөткө каршы, Россиядагы кедей-кембагалдарды колдогон большевиктер партиясы 1917-ж. 25-октябрда төңкөрүш жасады, ал тарыхта Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы деп аталып калган. Убактылуу өкмөт кулады, тарыхта биринчи жолу жумушчу-дыйкандардын бийлиги орноп, анын өкмөтү, — Эл комиссарлар Совети түзүлдү. Бул өкмөт карапайым элдин көксөп келген тилегин өз мыйзамдары менен ишке ашыра баштады. Тынчтык жана Жер жөнүндөгү декреттер (мыйзамдар) кабыл алынды. Тынчтык жөнүндө декретте адилеттүү демократиялык тынчтык жөнүндө сүйлөшүүлөрдү токтоосуз баштоо, согуштан чыгуу, Жер жөнүндөгү декретте помещиктик же бай-манаптык жер ээлөөнү жоюу, жерлерди дыйкандарга берүү каралган. Большевиктердин эл арасында кадыр-баркы көтөрүлдү. Кыргызстанда да большевиктердин жетекчилигинде советтер түзүлө баштады. Совет бийлиги жумушчулар көп топтолгон Сүлүктү жана Кы-

К. Сарыкулаков.

М.В. Фруззе.

зыл-Кыяда 1917-ж. декабрда орногон. Андан кийин Жалал-Абадда, Ошто бийлик советтердин колуна өткөн. Түндүк Кыргызстанда 1917-ж. декабрда Таласта, 1918-ж. Пишпекте, андан кийин Нарын, Ысык-Көлдө жаны бийлик бекемделген. Жаны бийлик Кыргызстанда 1918-ж. ортосуна чейин орноп, карапайым калктын кызыкчылыгын коргоого киришкен.

Жарандык согуш, Совет бийлигин коргоо. Совет бийлигинин жеңиши, большевиктердин иш-аракеттери мурдагы башкаруучулардын, бай манаптардын каршылыгын туудуруп алар кандай гана болбосун жаны бийликти жок кылууну көздөштү. Бул тирешүү жарандык согушка алып келди. Бир тарабы кедей-кембагалдардын кызыкчылыгын коргоп, аларга эркиндик, теңдик, жер берүү максатын көздөсө, экинчи тарап мурдагы падышалыктын өкүлдөрү өздөрүнүн бийлигин жана мүлкүн сактап калуу менен эски бийликти кайра орнотууну көздөгөн. Жарандык согуш 1918-ж. экинчи жарымынан тартып 1920-ж. чейин болгон.

Кыргызстанда Совет бийлигине каршы күрөш басмачылык кыймыл менен башталган. Буга мурдагы байлар, колониячыл өкмөттүн чиновниктери жана дин өкүлдөрү кирген. Алардын негизги кошууну карапайым адамдардан түзүлгөн, ага жер-жерлердеги алгачкы совет бийлигинин улут саясатындагы жана диний көз карашындагы кемчиликтер бирден бир себеп болуп берген. Басмачылык өзгөчө Кыргызстандын түштүгүндө күчөп ага Калкожо, Аман Палван, Мадаминбек аттуу кор башчылар жетекчилик кылышкан. Ал эми түндүктө жергиликтүү бай манаптар менен орус кулактары ар кандай козголондорду уюштурушкан.

Совет бийлигинин биринчи милдети каршылаштарды жок кылып, бийлигин сактап калуу болду. Ал үчүн Кыргызстанда Кызыл Армиянын отряддары түзүлгөн. Алгачкылардан болуп, 1-Пишпек полку уюштурулду, анын катарына орустар, украиндер кирген андан тышкары, кыргыз жана башка улуттардын өкүлдөрү да болушкан. Тунгуч уюшулган Пишпек полкунун командири революционер Я.Н.Логвиненко болгон. Кызыл Армиянын аскерлери өз милдеттерин так аткарышып Беловодск, Пржевальск жана Нарын шаарындагы козголондорду басууда жана түштүктөгү басмачыларды талкалоодо чоң эрдиктерди көрсөтүштү. Кызыл Армиянын катарына өтүп, эрдик көрсөтө алган кыргыз атуулдарына Совет бийлиги тарабынан ишеним көрсөтүлүп, алар кызыл командирликке дайындалышкан. Алар милдеттерин так аткарышып Сулайман Күчүков, Арстанаалы Осмонбеков, Иса-

бек Бектемировдор күжүрмөн сыйлыктарга татыктуу болушкан. Жарандык согушту биротоло токтотуу жана Түркстанда Совет бийлигин чыңдоо максатында 1919-ж. 14-августа Түркстан фронту түзүлөт. Анын башкы командири болуп жердешибиз М.В. Фрунзе дайындалат. М. В. Фрунзенин буйругу менен Жети-Суудагы кыргыз-казактардан Өзгөчө кыргыз атчандар бригадасы түзүлгөн, анын командири А.Осмонбеков болгон.

Большевиктер Түркстандын жергиликтүү калкынын колдоосуна ээ боло баштаган. Басмачылардын күч-кубаты начарлады. Көптөгөн козголоңдор Кызыл Армиянын күчү менен басылды. Совет бийлигине ишенген жалпы элдин колдоосунун натыйжасында 1920-жылдын аягында Кыргызстанда жарандык согуш аяктап, Совет бийлигин куруу башталды.

✎ **Жазып алып, эске тут:**

Революция (лат. *revolutio* – төнкөрүш) – жашап турган бийликтин түп тамырынан бери өзгөрүшү.

Жарандык согуш – бир мамлекеттин ичиндеги жарандардын ортосундагы келишпестиктен келип чыккан согуш.

Басмачылык – (түрк. басмак-кысымга алуу, кордук көрсөтүү) – Кыргызстандагы Совет бийлигине каршы чыккан кыймыл.

↗ **Инсан жөнүндө билип алгыла!**

Арстанаалы Осмонбеков – Түркстанда жана Кыргызстанда Совет бийлигин чыңдоого активдүү катышкан. Наманганда орус-жергиликтүү мектебинде окуган. Биринчи дүйнөлүк согушта оорук жумушуна алынып, согушка каршы күрөшкө катышкан. 1919-жылы намангандык кыргыздардын ыктыярдуу атчандар дивизионуна командир болуп, басмачыларга каршы күрөшкөн. Эр жүрөк командир катарында жана басмачылыкты талкалоодо активдүүлүгү үчүн, Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

① **Сууроолор жана тапшырмалар:**

1. Падышачылык кулагандан кийин кандай бийлик өкүм сүрүп, ал кандай саясат жүргүзгөн?
2. «Алаш» жана «Букара» кандай максаттарды көздөгөн экен?
3. Совет бийлиги эл мүдөөсүн аткарган кандай мыйзамдарды чыгарган?
4. Кыргызстанда жарандык согуш эмне үчүн болгон?
5. Совет бийлиги кандайча корголду?

§ 36 – 37. Экономикадагы социалисттик курулуштун башталышы

Негизги даталар:

1921–1922-жж. – Түндүк Кыргызстандагы жер-суу реформасы.
 1927–1928-жж. – Түштүк Кыргызстандагы жер-суу реформасы.
 1925-ж. – Кыргызстанда «Интергельпо» кооперативинин түзүлүшү.

✓ **Түшүнүктөр:** реформа, отурукташтыруу, колхоздоштуруу.

Жер-суу реформасы жана көчмөн элди отурукташтыруу.

Россияда жарандык согуш совет бийлигинин жеңиши менен аяктагандан кийин, өкмөт 1917-ж. эле кабыл алынган Жер жөнүндөгү декретти ишке ашырууга киришкен. Бардык аймактарда жер помещиктердин жана дин өкүлдөрүнүн менчиктеринен тартылып алынып, дыйкандарга берилген. Жерге ээ болгондорго өкмөт эмгек шаймандарын жана үрөөндөрдү бекер беришти. Совет бийлигинин мындай жер жөнүндөгү иш-аракети элдин кенири колдоосуна ээ болду.

Кыргызстанда башкы маселелердин бири жер-суу болуп эсептелген. Падышалык мезгилде кыргыздардын дыйканчылыкка жарактуу жерлери тартылып алынып, атайы көчүрүлүп келинген орус дыйкандарына бөлүштүрүлүп берилген. Кыргызстандагы совет бийлигинин милдети орус кулактарынын, ошондой эле жергиликтүү бай-манаптардын жерлерин алып, кыргыз жана башка улуттун кедей кембагалдарына бөлүштүрүп берүү болуп эсептелген. Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн Кыргызстандын түндүк аймактарында 1921–1922-жылдары жер-суу реформасы жүргөн. Мурдагы кыргыздардын жерлерине отурукташкан келгин дыйкандардын жана казак-орус байларынын мүлкү ортого алынып, алардын жери кыргыз дыйкандарына бөлүнүп берилген. Орус кыштактарынын ордуна, отурукташкан кыргыз айылдары пайда болгон.

Түштүк Кыргызстан аймактарында басмачылык кыймылы жоюлгандан кийин 1927–1928-жж. жер-суу реформасы жүргүзүлгөн. Аларда да бай-манаптардын жерлери тартылып алынып, жерсиз жана жери аз дыйкандарга бөлүп берилип, эмгек шаймандары бекер таратылып, аны менен бирге салыктан бошотуу ишке ашырылган. Бул реформалардын жыйынтыгында кыргыздардагы көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар отурукташтырылды. Акырындык менен жерге ээ болгон дыйкандарды коллективдүү чарбага өткөрүү жүрдү. *Коллективдүү чарба – бул жеке чарбаны жоюп, жер үлүштөрү, эмгек шаймандары, үрөн, унаа ортого жыйналып эмгек ку-*

ралдарын бириктирүү дегендикке жаткан. Алгач дыйкандар коммуна, артелдерге бириктирилип акыры чоң-чоң шериктештик бирикмелердин пайда болушун шарттаган. Совет мамлекетинин мындай иш-аракети айыл чарбасын көтөрүүнү камсыз кылган.

Өнөр жайдын өнүгүшү. Совет бийлигине чейин Кыргызстандын аймагында кен иштетүү, өзгөчө таш көмүр казып алуу, андан тышкары чакан пахта тазалоочу, тери иштетүүчү, май чыгаруучу ишканалар болгон. Жарандык согуш мезгилинде мунун баары кыйраган эле. Совет бийлиги табигый кен байлыктарды иштетүү, элге керектүү нерселерди чыгаруучу чакан ишканаларды куруу, аларда жумушчулардын санын көбөйтүү максатын көздөдү. Бул максаттарды ишке ашырууда 1925-жылы Кыргызстанда «Интергельпо» (Өз ара жардам) деген кооперативдик уюм түзүлгөн. Чехословакиядан келген адис жумушчулар өздөрү менен кошо ар кандай шаймандарды ала келген. Кооперативде 14 улуттун өкүлү иштеп, тез арада нооту фабрикасы, булгаары заводу, электростанцияларды, мастерскойлорду курушкан. Өнөр жай ишканалардын андан ары кеңейишинде 1926-ж. башталып 1930-ж. бүткөн Түркстан-Сибирь темир жолу чоң мааниге ээ болгон, Ал аркылуу машиналар, станоктор, жабдуулар, металл ж.б. ташылып келинип турган. Совет бийлиги чындалган сайын Кыргызстанда өнөр жай өнүгүүсү ыкчамдап беш жылдык план боюнча иштөө жолго коюлган. Кыргызстанда биринчи беш жылдык план боюнча 1928–1932-жылдарда 40тан ашык ири ишкана курулган. *Беш жылдык план – бул мамлекет тарабынан белгиленген беш жыл ичинде бүткөрүлө турган иш-чаралар.*

Колхоздоштуруу. Жер-суу реформасы жана отурукташтыруунун негизинде жеке чарбалар, орто дыйкандар чарбалары, коллективдүү чарбалар телчигип – айыл чарбасын көтөрүүдө ийгилик бат жаралган эле. Совет бийлиги чарбанын мындай ар түрдүү өнүгүшүнөн баш тартып, аларды бир ири чарбаларга бириктирүү саясатын иштеп чыкты. Анын максаты мамлекет үчүн арзан айыл чарба продукциясын өндүрүүчү колхоздорду түзүү болгон. 1929-жылы жайында Сталин «туташ коллективдештирүү» ураанын жарыялады, демек аны аткаруу бийлиги тарабынан катуу көзөмөлдөнгөн. Сталиндин талабы менен колхозго кирүү ыктыярдуу тартипте жүрбөй милдеттүүлүк менен коштолду. Көпчүлүк жеке чарбалар, орто жана бай дыйкандар бардык мүлкү менен колхозго кирүүгө милдеттүү болушту, эгер кирбесе колхозго каршы чыккан катары мүлкүнөн ажыратылып, түрмөгө камал-

ган же чет жактарга көчүрүлгөн. Колхозго айдоо жерлери гана эмес, мурда жалпы пайдаланууда болгон жайыттар, токойлор берилди. Колхоздорду колдоо үчүн мамлекет атайы иш-чараларды уюштурган, үй-жай курууга материал беришкен. Натыйжада жаңы айыл-кыштактардын саны өскөн. Айдоо аянттарын көбөйтүү максатында ири каналдар элдин күчү менен курула баштаган. Жаңы колхоздорду колдоо максатында совет мамлекети аларды техника менен камсыз кыла баштаган. Техниканы колдонуу эмгекти жеңилдетип, айдоо аянтын кеңейтүүгө, түшүмдү жогорулатууга мүмкүндүк берди. 1938-жылдары дыйкан чарбалардын дээрлик бардыгы колхоздорго өткөн. 40-жылдардын башында Кыргызстанда отурукташтыруу жана колхоздоштуруу толук аяктаган.

 Жазып алып, эске тут:

Реформа – коомдук турмушта ар кандай жаңылыктарды киргизүү.

Отурукташтыруу – көчмөндүктөн туруктуу жашоо ыңгайына өтүү процесси.

Колхоздоштуруу – СССРдин эмгекчил дыйкандарынын ыктыярдуу бирикме уюму. Ал коомдук өндүрүш каражаттарын ортого салып, ири социалисттик чарба жүргүзүү үчүн уюштурулган.

 Муну билүү кызыктуу

Интергельпо (лат. Inter – өз ара. чех. гельпо – жардам) – 1925–41-жж. Кыргызстанда иштеген өндүрүш кооперативи. Чехословакияда коммунист жумушчулардын демилгеси менен 1923-жылы түзүлгөн. 1925–32-жж. Кыргызстанга Чехословакиядан бардыгы 1317 адам келип, алардын 390 адамы Интергельпонун мүчөсү болушкан. Кооперативдин жамааты борборубузда ишканалардын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Алгачкы беш жылдыкта электр станциясын, айыл-чарба шаймандарын, кыш, черепица, булгаары заводдордун, мебель фабрикасын ж.б. маанилүү өнөр жай ишканаларын курган. Ошондой эле Түркстан-Сибирь темир жолунун, Чүй каналынын, Канттагы кант заводунун курулушуна катышышкан. Кыргызстандын өнөр жай тармагынын өнүгүшүнө баа жеткис салым кошушкан.

 Суроолор жана тапшырмалар:

1. Жер-суу реформасынын максаттары кандай болгон?
2. Отурукташтыруу деген эмне?
3. Өнөр жайдын өнүгүшү кандай жүргөн?
4. Колхоздоштуруунун максаты эмнеде болгон?

§ 38. Улуттук мамлекеттүүлүктүн калыптанышы жана өнүгүшү

1

Негизги даталар:

1917-ж. 2-ноябрь – «Россия элдеринин укуктарынын декларациясы» жарыяланды.

1924-ж. 14-октябрь – Кара-Кыргыз автономдуу областы түзүлдү.

1926-ж. 1-февраль – Кыргыз АССРи жарыяланды.

1936-ж. 5-декабрь – Кыргыз ССРи түзүлдү.

✓ Түшүнүктөр: декларация, конституция.

Совет бийлигинин чыңдалышы, кыргыздардын мекенине кайтышы. Россиядагы совет бийлиги тынчтык, жер маселесин чечүү менен мурдагы империянын колониясы болгон элдерге улуттук азаттыкты берүүнү да кеңири жарыялашкан. 1917-ж. 2-ноябрда кабыл алынган «Россия элдеринин укуктарынын декларациясында» бардык элдердин тең укуктуулугу, өз тагдырын өздөрү эркин чечүү, өз алдынча мамлекет түзүү укугу жарыяланган. Анын негизинде 1918-ж. январда көп улуттуу Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы түзүлдү. Бул өкмөткө жергиликтүү элдердин өкүлдөрү кеңири тартылып, алар совет бийлигинин андан ары чыңдалышына чон салым кошушкан.

Кыргызстан аймагында совет бийлиги орногондон кийин 1916-ж. көтөрүлүштө Кытайга качкан кыргыздардын мекенине кайтып келишине көмөк көрсөтүлүп, аларды жазалоо, куугунтуктоо деген токтотулган. Атайы түзүлгөн улут иштери боюнча комитет улуттардын бири-бирине болгон ишенимин арттыруу, орус-кыргыз мамилелерин жакшыртуу иштерин жүргүзгөн. Ачарчылыкка учураган кыргыздарга тамак-аш берүү жайлары уюштурулган. Кытайда калып кеткен кыргыздарды көчүрүп келүү боюнча иш-аракеттер жүргөн. Совет бийлиги буларга чоң көңүл буруп, атайы каражат бөлүп, анын эсебинен акысыз мал, айыл чарба шаймандары, боз үйлөр, курулуш материалдары берилген. Мекенине келген кыргыздарга айдоо жерлери жана жайыттар таратылган. Алар беш жылдык мөөнөткө салыктан бошотулган. Бул камкордуктун бардыгы кыргыздардын Совет бийлигине болгон ишенимин арттырган.

Кыргыздардын улуттук мамлекетинин түзүлүшү. Борбордук Азияда Совет бийлигине каршы күрөшкөн күчтөрдүн талкаланышы менен бул аймактарда жашаган калктарды улут-

тук-мамлекеттерге бөлүү мүмкүнчүлүгү түзүлгөн. Түркстан Автономдуу Социалисттик Республикасынын ичине кирген кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, тажик элдеринин өз алдынча улуттук мамлекетинин түзүлүшүнө, 1922-ж. 30-декабрда пайда болгон Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) түрткү болду. 1924-жылы 14-октябрда Борбордук Азия улуттук мамлекеттерге бөлүнөт. Анын негизинде Түркмөн ССРи, Өзбек ССРи, Казак АССРи, Тажик автономдуу областы жана РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз Автономдуу областы түзүлгөн.

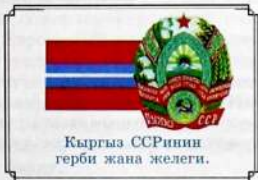
Кара-Кыргыз Автономиялуу областы чачыранды болуп бөлүнүп калган кыргыз калкын бир улуттук мамлекетке бириктирди. Бул кыргыз элиндеги мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүндөгү чон тарыхый окуя болгон.

Кыргыз эли мамлекеттүүлүккө ээ болуп, өз өкмөтүн түзгөн. Областтык партиялык уюмдун башчылыгына Михаил Каменский жана Жусуп Абдрахманов дайындалган. Ревкомдун төрагалыгына Иманаалы Айдарбеков бекитилген.

1925-жылдан баштап Кыргыз Автономиялуу областы деп аталып, анын аймагына Фрунзе, Каракол, Жалал-Абад, Ош округдук аткаруу комитеттери, 72 болуштук аткаруу комитети, 437 айыл кеңеши кирген. КАОнун облаткаруу комитетинин биринчи төрагалыгына Абдыкадыр Орозбеков шайланган.

Областын калкы 800 миң адамдан турган, анын ичинде кыргыздар 63,5% түзгөн. Кыргыз эли келечекке умтулуп өз мамлекетин өнүктүрүүгө белсенип киришкен.

1926-жылы 1-февралда Кыргыз Автономдуу областын кайра түзүү каралып, Кыргыз Автономдуу Советтик Социалисттик Республикасы жаралат. Мунун түзүлүүсүнө кыргыз жеринин аймактык кендиги, чет өлкөлөр менен чектештиги, экономикалык абалы, калкынын саны себеп болгон. Ошентип, кыргыздардын мамлекеттүүлүгү андан ары жогорулап анын укуктары кеңейет. Кыргыз АССРинин өкмөтү — Эл Комиссарлар Совети түзүлүп, анын төрагасы Жусуп Абдрахманов болгон.

Конституциянын кабыл алынышы. Кыргыз ССРинин түзүлүшү. Автономиялуу республиканын мамлекеттик бийлиги андан ары чыңдалды. Эки жылдан кийин 1929-ж. 30-апрелде Кыргыз АССРинин биринчи Конституциясы кабыл алынды. Ал Кыргыз Улуттук мамлекеттүүлүгүн мыйзамдаштырды. Кыргыз АССРи мамлекеттик бардык укуктарга ээ болгон. Кыргызстанда жашаган бардык элдердин тең укуктуулугу жарыяланып, алар өз тилинде билим алуу укугуна ээ болушкан. Кыргыз АССРинде мамлекеттик тил катары кыргыз жана орус тилдери эсептелген. Республиканын борбору – Фрунзе шаары болуп аныкталган.

Кыргызстандын андан аркы мамлекеттүүлүгүнүн өсүшүнө – Жусуп Абдрахманов, Баялы Исакеев, Абдыкадыр Орозбековдор чоң салым кошушту. Алар Кыргызстанды коңшу республикалар менен тең укукта СССРдин курамына киргизүү өтүнүчү менен СССРдин өкмөтүнө кайрылып келишкен. Натыйжада 1936-жылы 5-декабрда Кыргыз ССРи жарыяланган.

Инсан жөнүндө билип ал!

Жусуп Абдрахманов – 1901-жылы Ысык-Көлдөгү азыркы Жаркынбаев айылында төрөлгөн. Мамлекеттик ишмер. 1911-жылы жергиликтүү орус мектебинде окуп, кийин Кара-Колдо жогорку башталгыч мектепти бүткөн. Өз мезгилинин билимдүү инсаны болгон. 1916-жылы эл менен кошо Кытайга качып, 1917-жылы кайтып келген. Андан кийин Совет бийлигинин курулушуна чоң салым кошкон. 1920-ж. Москвага комсомолдордун съездине делегат болуп барып, В.И.Ленин менен сүйлөшүп, пикир алышкан кыргыздын биринчи атуулу. 1924-жылдан баштап Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө чоң салым кошуп, анын түптөлүшүнө негиз салган. Мамлекеттик жогорку бийликте иштеп, жалган жалаа менен камалган. 1938-ж. эл душманы деп атылып, 1958-жылы акталган.

Жазып алгыла:

Декларация – Совет өкмөтүнүн маанилүү чечими.

Конституция – Мамлекеттеги эң негизги мыйзамы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Совет бийлигинин улут саясаты кандай болгон?
2. Совет бийлиги качкын кыргыздарга кандай жардам берди?
3. Улуттук мамлекеттүүлүктүн түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
4. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жөнүндө класстер түзүлө.

§ 39—40. Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында

Негизги даталар:

1939-ж. 1-сентябрь – Дүйнөлүк экинчи согуштун башталышы.

1941-ж. 22-июнь – Совет элине фашисттик Германиянын кол салышы.

1945-ж. 9-май – Улуу Ата Мекендик согуштун бүтүшү.
Улуу жеңиш.

Согуштун башталышы, Панфиловчулардын эрдиги. Совет элинин тынч жашоосуна коркунуч туудуруп, бүт дүйнөнү басып алуу максатына умтулган фашисттик Германиянын 1939-ж. 1-сентябрда Европадагы Польша мамлекетине басып кирүүсү менен экинчи дүйнөлүк согуш башталган. Европанын көпчүлүгүн басып алган фашисттер күч-кубатын топтоп, 1941-ж. 22-июнда чек араны бузуп, Советтер Союзуна басып кирди. Ошентип бир нече жылга созулган, кырчылдашкан согуш башталды. Совет өлкөсүнүн тынчтык өнүгүүсүн бузган бул окуя тарыхта Улуу Ата Мекендик согуш деп аталды. Кыргызстандын калкы бүт өлкөдөгүдөй эле, фашисттердин кол салуусун өз башына түшкөн кырсык катары кабыл алды. Согуш аракети жүрүп жаткан аймактардан алыс турганына карабастан Кыргызстан Ата Мекенди коргоо үчүн күжүрмөндүүлүктү көрсөтүштү. Кары-жашы дебей согушка кетүү талабы менен аскер комиссариатына топтолуп жатышты. Аларды бир гана максат – Ата Журтту коргоо, душманга татыктуу жооп берүү бириктирген. Кыргызстандын аймагында аскер бөлүктөрү түзүлүп, согушка дыкаттык менен даярдалып, кан күйгөн батышка жөнөтүлүп жатты. Согуштун алгачкы эле күндөрүндө Кыргызстандан майданга аттанган жоокерлер эрдиктерди көрсөттү. Совет чек арасын бузуп кирип келген душмандар Брест чебинде катуу каршылыкка учурашты. Бул чептин баатырлары бир ай бою тең эмес согушта душмандарга чепти беришкен жок. Алардын арасында Кыргызстандык жоокер В.И. Фруцев болгон. Бул окуя совет жоокерлерине патриоттук шык берген, фашисттер Европанын кээ бир мамлекеттерин бир күндө басып алса, бул чепти бир ай ала албай, кандай душман менен кармашууга туура келгенин түшүнүшкөн. 1941-ж. июлда Борисова шаарын коргоодо жердешибиз Николай Дмитриев көрсөткөн эрдиги үчүн кыргызстандыктардан алгачкы болуп эң жогорку сыйлыкка, Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болду.

Эбегейсиз күчкө ээ болгон фашисттер күзгө жуук Москвага жакындашат. Советтик жоокерлерге Москваны коргоо ыйык милдети жүктөлгөн. Кыргызстанда түзүлгөн кыргыз жана казак өкүлдөрүнөн турган 316-аткычтар дивизиясы генерал-майор Иван Васильевич Панфиловдун командалыгында Москваны коргоого катышты. Душмандын бир нече жолку чабуулунун мизин кайтарышты. Салгылашууда алдынкы чекте жүргөн И.В.Панфилов дүйнөдөн кайтты. Анын эрдиги жогору бааланып Советтер Союзунун Баатыры наамы берилди. Өзгөчө тарых барагында 28 панфиловчу жоокерлердин эрдиги түбөлүккө жазылып калды. Алар теңсиз салгылашта душмандын мизин кайтарып, бирдиктүүлүктү, кайраттуулукту, кебелбес туруктуулукту көрсөттү. Алар душмандын 50 танкасына каршы турушуп, 18 танкасын талкалашкан, душман максатына жетпей чегинүүгө аргасыз болгон. Көрсөткөн эрдиктери үчүн алар Советтер Союзунун Баатыры деген наамга ээ болушкан. Алардын катарында кыргызстандык Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев, Григорий Шемьякин ж.б. жердештерибиз болгон. Советтик жоокерлердин кайратман эрдиги аркасында Москва шаары корголуп, душман артка сүрүлгөн.

Ч. Түлөбердиев, Д. Асанов, А. Садырбаевдердин эрдиктери. Москванын алдында чегинүүгө учураган фашисттер ого бетер өчөшүп, бардык күчүн совет элине каршы жумшады. Согуштун кан күйгөн майдандарында башка боордош улуттар сыяктуу эле кыргызстандыктар да биринен сала бири эрдиктерди жаратып жатышты. Кыргыз элинин уулу Чолпонбай Түлөбердиев 1942-жылы жайда өлбөс-өчпөс эрдик көрсөттү. Ал кызмат өтөп жаткан полктун алдына Дон дарыясын кечип өтүп, душмандын оң жээктеги жайгашкан жеринен кууп чыгуу милдети коюлат. Жамгырдай жааган октун алдында дарыядан сүзүп өтүп, бул оор мидетти аткаруу 11 жоокерге жүктөлгөн. Алардын ичинде Чолпонбай Түлөбердиев да болгон. Жоокерлер кыйынчылык менен аскерлердин чабуулга өтүшүнө тоскоол болгон дзотко жетишип гранаталар-

И.В.Панфилов.

Д.Шопоков.

Ч.Түлөбердиев.

Д.Асанов.

ды ыргытышты. Бирок душман ок атуусун токтотподо, ошондо Чолпонбай акырын алга жылып, дзоттун оозун өз денеси менен тосуп калды. Бул согуш тарыхындагы Кыргыз уулу жасаган биринчи эрдик эле. Душман женилип, аскерлер ийгиликтүү чабуулга өттү. Чолпонбай Түлөбердиевдин эрдиги жогору бааланып, Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.

Сталинград жана Харьковдун жанындагы салгылашууда сержант Дайыр Асанов өзгөчө аскердик устаттыкты жана эр жүрөктүүлүктү көрсөттү. Ал танкаларды кыйратуучу артиллериялык полкто кызмат кылган. Сталинграддын алдында таамай атуу менен душмандын эки танкасын жок кылган. Ал эми Харьковдун жанындагы салгылашууда душмандын үч жолку чабуулунун мизин кайтарып, замбиреги менен душмандын 8 танкасын, 6 бронемашинасын, көп сандаган ок атуучу точкаларын жок кылган. Сержант Дайыр Асанов бул эрдиги үчүн Советтер Союзунун Баатыры деген наам алган.

Кавказ үчүн салгылашта бөлүктүн командири Акун Садырбаев душмандын кезеги менен ыргытылган 16 граната-сын эр жүрөктүүлүк менен тосуп алып, аларды душманга кайра ыргытууга жетишкен. 17чи граната колунда жарылып курман болгон. Жолдоштору жардамга келгенге чейин өзү турган чекти душманга берген эмес. Баатырдыгы үчүн А.Садырбаев курман болгондон кийин Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

Согуштун акыркы мезгилиндеги эрдиктер. Советтик жоокерлердин баатырдык күрөшү душмандын мизин кайтарып аларды алсыратты, алардын совет элин кулчулукка айландыруу максаты ишке ашпай калды. Кыргызстандык жоокерлер аскердик бөлүктөрдүн бардык тармактарында кызмат өтөп, каармандыктарын көрсөтүштү. Алсак 1944-жылы Эстониядагы аба салгылашуусунда кыргыз учкучу Исмайыл Таранчиевдин самолетуна ок тийип күйө баштаган. Учкуч самолетун душмандын техникасы топтолгон жерге багыттаган, натыйжада душмандар көп жоготууга учураган. И.Таранчиевге Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди. Согуш учурунда эркектер менен катар эле аялзаты да өздөрүнүн эрдиктерин көрсөтүшкөн, кыргызстандан согушка кеткен, Е.Пасько бомбалоочу авиациялык полкто кызмат өтөп, самолету менен абага 780 жолу көтөрүлүп, душмандын тылына 93 тонна бомба таштаган. Кайраттуу, эр жүрөк учкуч Е.Пасько Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болгон.

Душманды толук жок кылуу максатында 1945-жылдын апрелинен баштап Берлин үчүн салгылашуу башталат. Бул

салгылаштарды Кыргызстандык жоокерлер Советтер Союзунун эки жолку Баатыры, учкуч, капитан Талгат Бегелдинов жана Советтер Союзунун Баатыры, лейтенант Калыйнур Үсөнбеков жана башка эр азаматтарыбыз аскердик чыныгы каармандыктарды көрсөтүшкөн.

Совет элинин кайратман баатырдыгы, жоокерлерибиздин эрдиктеринин натыйжасында 1945-жылы 9-майда душман талкаланып, Берлинде фашисттердин уюгу жок кылды. Улуу Ата Мекендик согуш майданында кыргызстандан чакырылган 380 миң жоокерибиз Ата Журтту коргогон. Согуштагы эрдиктери үчүн 10 миңдеген кыргызстандык жоокерлер орден, медалга татыктуу болсо 76 жоокерибиз Советтер Союзунун Баатыры, 38 жоокерибиз «Даңк» орденинин толук ээси болушту. Алардын өлбөс-өчпөс эрдиктери жүрөгүбүзгө сакталып, унутулбайт!

Муну билүү кызыктуу

Майданга кат!

Кыргызстандын эмгекчилери, фронт менен дайым байланышта болуп, алардын эрдиктери менен шыктанып турган. 1943-ж. республикабыздын 700 миң киши кол койгон кат кыргыз жоокерлерине жиберилген. Анда: «Кыргызстандын уулу, сен душмандан бошоткон Кавказ менен Волганын шаарлары, Борбордук Россиянын шаарлары Ысык-Көл, Соң-Көл, Ак-Сай, Талас жана Алай өрөөндөрүндө кыргыз тили менен кыргыз маданиятын, сенин ата-энеңдин өмүрүн, сенин эже-карындаштарыңдын өмүрүн, сен сүйгөн балдарыңдын өмүрүн сактары эсиңде болсун...» – деп жазылган.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Согушту кимдер баштаган жана кандай максатты көздөшкөн?
2. Кыргызстандык жоокерлердин алгачкы эрдиктери жөнүндө эмне билдиңер?
3. Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндө эссе жазгыла.

§ 41. Тылдагы күжүрмөн эмгек

Негизги даталар:

1941-ж. июнь – СССРде эвакуациялык Совет түзүлгөн.

Түшүнүктөр: эвакуация.

Согуш мезгилиндеги өнөр жай. Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда, душман СССРдин экономикалык өнүккөн аймактарын басып алуу менен абалды кыйындаткан. Согу-

шуп жаткан жерлердеги фронттун талабын канааттандырыш үчүн экономиканы согуштук нукка буруу керек эле. Эл керектөөчү товарлардын чыгарган өнөр жайын, согуштук талапка ылайык кайра куруу эле. Кыргызстан өлкөнүн согуштук-чарбалык таяныч пунктуна айландырылды. Өнөр жайы согуштук заказдарды өндүрүүгө өттү. Согушка байланыштуу катаал мыйзамдар чыкты, милдеттүү эмгек нормалары киргизилди. Негизги жумушчу күчүн аялдар жана жаш балдар түзүп калды. Бирок ага карабастан эмгекчил калк «Бардыгы фронт үчүн, бардыгы жеңиш үчүн!» деген чакырыктын алдында кажыбас кайраттуулуктарын көрсөтүштү. Батыштагы өндүрүштү жана калкты тылга эвакуациялоо үчүн 1941-ж. июнда атайы Совет түзүлдү. Кыргызстанга 38 ири ишкана көчүрүлүп келип, тез арада продукция чыгарууга өттү. Согуш өнөр жайы үчүн керек болгон кен байлыктарды иштетүү колго алынды. Согуш мезгилинде өтө керектүү сымпа, сурьма, коргошун өндүрүлүп, согуштук техника жана ок дары чыгарууга жумшалып жатты. Жеңил өнөр жай тармактары жоокерлерге кийим-кечектерди тигүү жана жөнөтүү менен алектенди. Тамак-аш өнөр жайы согуштагы жоокерлерге миллиондогон банка консерва, кант, колбаса жана башка азыктүлүктөрдү көп өндүрүп, фронтко тынымсыз жөнөтүп турду.

Кыргызстанга согуш жүрүп жаткан аймактардан 200 минге чукул адамдар эвакуацияланып келди. Алардын көбү завод-фабрикаларда иштей баштады. Көпчүлүк жаш балдар, кары-картаңдарды кыргыз эли өз боорундай кабыл алып үй, кийим-кечек менен камсыз кылды. Согуш мезгилинде өнөр жайында иштегендер зор кайраттуулукту көрсөтүштү жана согуштук талаптарды так аткарууга жетишишти.

Айыл чарбасы фронт үчүн. Согуш өзүнүн кесепетин айыл чарбасына да тийгизди, эр азаматтар фронтко аттанып айыл-кыштактарда аялдар менен жаш балдар калды. Бүт оорчулук алардын мойнуна жүктөлдү. Алар күндүр-түндүр фронт үчүн эмгектенишкен. Жоокерлерди дан менен камсыз кылуу

Согуштук өнөр жай.

«Советтик Кыргызстан»
танк колоннасы.

иш-аракеттери күч алды. Кыргызстандагы дан даярдоочу аймактарда «Эгиндин ар бир тоннасы — фашисттердин лагерине ташталган снаряд!» — деген чакырык өкүм сүрдү. Айылда эмгек күчү жетишпеди, техникалар иштебей кол эмгеги пайдаланылды, бул оор кыйынчылыктарды түздү.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан колхозчу дыйкандар майданды жана өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылуу, душмандын үстүнөн жеңишке жетишүү үчүн мүмкүн болгондордун баарын жасашты. Ар бир эмгек тармагында баатырлар жаралды. Сокулук районундагы «Кызыл-Аскер» колхозунан кызылчачы Керимбүбү Шопокова жетектеген звеносу 1942-жылы ар гектардан 684 центнерден ашык кызылча өстүрүп жыйнап алышкан. Кайратман эмгеги үчүн Керимбүбү Шопокова Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын алган. Ошентип Дүйшөнкул Шопоков фронтто эрдик көрсөтсө, аялы тылда баатырдык эмгекти жаратты. Мындай эмгек каармандары күн санап өстү. Аларга Чүй районунан кызылчачы А.Жолдошеваны, Сузак районунан пахтачы И.Исмаилованы кошууга болот.

Дыйканчылыкта гана эмес мал чарбачылыгында да кайратман эрдиктер жаралды, малдын башын көбөйтүү, эт төгүү иштеринде малчылар кайратмандык менен иштешти.

Жалпы элдик жардам, согуштун кесепети. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, согуш башталгандан тартып, Кыргызстанда да коргоо фондусу түзүлүп, каражат топтоо иши башталган. Кыргызстандын тылдагы эмгекчилери фронтко өнөр жайдагы, айыл чарбасындагы кайратман эмгектери гана эмес жеке каражаттары аркылуу жардам берүүгө активдүү катышышкан. Өздөрүнүн ал ахыбалынын кыйындыктарына карабастан карапайым калк фронтко, чогулткан байлыктарын, эмгек акыларынын бир бөлүгүн, баалуу буюмдарын, алтын, күмүш жасалгаларын, азык-түлүктөрүн жөнөтүшкөн. Согуш жылдарында кыргызстандык жумушчулар, колхозчулар, кызматкерлер жана окуучулар өлкөнү коргоо фондусуна бардыгы болуп 189 млн. сом топтошкон. Кыргызстанда чогултулган каражаттарга 93 танк же 189 самолет курууга жетмек. 1942-жылы кыргызстандык эмгекчилердин каражатына курулган «Советтик Кыргызстан» танк колоннасы Советтик Армиянын өкүлдөрүнө тапшырылган.

Совет элине жеңиш оңойго турган жок. Согушта 27 миллиондон ашык адамдар курман болушту. Миндеген шаар, айыл-кыштактар, өнөр жай ишканалары талкаланды. Экономика оор зыян тартты. Ар бир үй-бүлө өз жакындарынан айрылды. Согуштун тагы көпкө чейин элдин эсинде калды.

Муну билүү кызыктуу

Кыргызстандык эмгекчилер коллективдүү посылкаларды, жылуу кийим-кечектерди жыйнап майданга жөнөтүшкөн. Блокадада калган Ленинград шаарына кыргыз эли 100 вагондон ашык азык-түлүк берген. Душмандан бошотулган райондорго малчыларыбыз 130 миң баш бодо мал, кой жана эчкилерди жөнөтүштү. Ушунун баары калыптанып калган совет элинин достугунун, боордоштугунун айкын мисалы болуп калды.

Жазып алып, эске тут:

Эвакуациялоо – согуш мезгилинде Батыштагы өнөр жай жабадыктарын жана элдин кенири массасын Чыгышка көчүрүү.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Кыргызстандагы согуш мезгилиндеги өнөр жайлар жөнүндө айтып бергиле? Айыл эмгекчилери кандай кайратмандыкты көрсөтүшкөн?
2. Эвакуация деген эмне? Согуш кандай кесепеттерди алып келди?
3. Элдик жардам кандай жүргөн.
5. Ч. Айтматовдун согуш темасындагы чыгармалары боюнча эссе жазгыла.

§ 42. Эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү (1946–1964-жж.)

Негизги даталар:

- 1946–1950-жж. – Эл чарбасын калыбына келтирүү мезгили.
1953-ж. март – Сталиндик бийликтин аякташы.
1950–1961-жж. – И. Раззаковдун Кыргызстанды башкаруусу

Түшүнүктөр: демократия, репрессия.

Өнөр жайын тынчтык турмушка өткөрүү. Улуу Ата Мекендик согуш совет элинин ири жениши менен бүттү. Көптү күттүргөн тынчтык иши башталган. Албетте, согуштук нуска бурулган экономиканы тынчтык багытка багыттоо негизги маселе болуп калды. Согуш мезгилиндеги катаал тартип алынып салынды, жумушчулардын иштешине шарт түзүлө баштады. Бүлгүнгө учураган чарбаны калыбына келтирүү үчүн согуштан кийин дароо беш жылдык план кабыл алынып, ал 1946–1950-жж. ичине алды. План боюнча талкаланган өнөр жайларды куруу, суу баскан шахтыларды, керектен чыккан жолдорду оңдоо менен экономиканы тез арада өнүктүрүү каралган. Кыргызстан башка региондорго караганда, эл чарбасы алсырап кыйроого учураган эмес. Согуш мезгилинде өнөр жай болуп көрбөгөндөй өскөн, негизги

милдет тынчтык продукциясын чыгарууга өтүү жана андан ары өнөр жай денгээлин көтөрүү болгон. Беш жыл ичинде түстүү металлургия, көмүр, нефти, машина куруу өнөр жайлары өнүктү. Быстровка – Балыкчы темир жолу 1950-жылы пайдаланууга берилип, Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүнө чоң салым кошту.

Айыл чарбасын калыбына келтирүү. Согуш Кыргызстандын айыл чарбасына көптөгөн кыйынчылыктарды алып келген. Натыйжада калкты азык-түлүк менен камсыз кылууда, өнөр жай ишканаларын иштетүүдө кыйынчылыктар пайда болду. Колхоздордо жумушчу күчү жетишпеди, согуштун кебепетинен 1946-жылы болгону 66 миңден азыраак гана эркектер болгон. Мунун натыйжасында айдоо аянттары кыскарып, талаалардын түшүмдүүлүгү начарлаган. Бирок жеңиштен кийин Советтик Армиянын катарларынан бошонгондордун эсебинен колхоздордо жумушчу күчтөрү көбөйүп, техника калыбына келтирилип, айдоо аянттары кеңейтилген. Ошого карабастан айыл чарбасы толук оңоло алган эмес, ага көп убакыт талап кылынган.

Мамлекет тараптан айыл чарбасын көтөрүү үчүн акча каражаттары бөлүнө баштайт. Эмгекчилерди эмгекке кызыктыруу үчүн социалисттик мелдештер уюштурулат. Алдыңкы өндүрүшчүлөрдү колдоо, алардын айлык акыларын көбөйтүү каралат. 1947-жылы кызылчачы Зууракан Кайназарова пландан ашыкча түшүм алганы үчүн Социалисттик Эмгектин Баатыры болот. Мындай каарман эмгек жолун улантуучулар күч алып, беш жылдыктын ичинде Кыргызстанда 47 адам жогорку баатырлык наамдарга ээ болгон.

Саясий турмуштагы өзгөрүүлөр. 1953-жылы 5-мартта 30 жылдан ашык убакыт бою өлкөнү башкарып турган И.В.Сталин дүйнөдөн кайтат. Сталиндин өлүмү менен өлкөдөгү катаал буйрукчул-акимчил система кыйраган. Бийликке Н.С.Хрущевдин келиши өлкөдө жаңы саясий өзгөрүүлөр менен коштолду. Н.Хрущев СССРдеги өтө катаал тартипти жоюп, башкаруунун демократиялык түрүн киргизүүгө аракет кылды. 1950-ж. Кыргызстанды жетектөө ишине Исхак Раззаков дайындалган.

И.Раззаков Совет бийлиги орногондон бери республиканын жогорку партиялык бийлигинин жетектеген биринчи кыргыз болгон. Ал өтө билимдүү, эл жерин сүйгөн чыныгы патриот эле. 1950–1961-жылдары Кыргызстан Компартиясын жетектеген. Анын максаты СССРде жүргүзүлүп жаткан реформаларга таянуу менен Кыргызстандын өз алдынчалы-

гын кенейтүү болгон. Натыйжада Кыргызстандагы 225 өнөр жай ишканаларын, союздук башкаруудан республикалык башкарууга өткөргөн. Бир кезде «Эл душмандары» деп репрессиялангандар акталды. Кыргыз интеллигенциясына көңүл бөлүнүп, жогорку окуу жайлар ачылды. И. Раззаковдун демилгеси менен мектеп окуучуларына өзгөчө кенже класстарга күнүгө ысык тамак берүү уюштурулду. Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу киргизилди.

Бирок мындай өз алдынчалуулук, демократиялык өзгөрүүлөр көпкө созулган жок. Москвадагы бийлик төбөлдөрү республикалардын өз алдынчаларын жактырышпады. Бир катар жетекчилер, алардын жасап жаткан иш-аракеттери катуу сынга алынды. И.Раззаков ойлогон көп иштерин иш жүзүнө ашырууга үлгүрбөй кызматынан алынды жана өзгөчө «улутчул» катары Москвага алынып кетти.

Кыргызстанда өз алдынчалык токтотулду. Кайрадан Москвага баш ийүү, борборлоштурулган башкаруу бийлиги калыбына келе баштады.

Инсан жөнүндө билип ал!

Исхак Раззаков – 1910-жылы азыркы Лейлек районундагы Хоросон кыштагында туулган. Эрте жетим калып Кожентте балдар үйүндө тарбияланган. Ташкент, Москва шаарларында жогорку окуу жайларынан билим алган. Көп жыл бою Өзбекстанда мамлекеттик жооптуу кызматтарда иштеп такшалган. Иш билгилиги, көрөгөчтүгү жана терең акылмандыгынын натыйжасында 1950-жылы Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинин жетекчиси болуп дайындалган. Бул мезгилдерде Кыргызстандын экономикасы жогорку деңгээлде өнүккөн. 1979-жылы Москва шаарында каза болгон. И.Раззаковдун «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом да таза болот», – деген сөзү түбөлүк элдин эсинде калды. И.Раззаков өз мезгилиндеги кыргыздын чыгаан улуу инсаны болгон.

Жазып алгыла:

Демократия (гр. demos – эл, kratos – бийлик) – эл бийлигине негизделген саясий түзүлүш формасы.

Репрессия – мыйзамсыз соттоо, массалык атуу, калктын айрым бөлүгүн куугунтуктоо.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Согуштук экономиканы, тынчтык экономикасына өткөрүү дегенге кандай түшүндүр?
2. Айыл чарбасын көтөрүү үчүн кандай иш-аракет болду?
3. Сталиндин каза болушу менен коомдо кандай өзгөрүү болгон?
4. И.Раззаковдун ишмердүүлүгү тууралуу эмне билдин?

§ 43. Кыргызстан «Өнүккөн социализм» мезгилинде (1964—1985-жж.)

1

Негизги даталар:

1964—1985-жж. — «Өнүккөн социализм» мезгили.

1961-ж. — Т.Усубалиевдин Кыргызстан КП жетекчилигине келиши.

1965-ж. — Эл чарбасындагы реформанын башталышы.

Экономиканы реформалоо. Т.Усубалиевдин ишмердиги. 1964-жылы Н.С.Хрущевдин бийликтен кетиши менен Л.И.Брежнев башында турган жаңы жогорку партиялык жетекчилик келди. Борборлоштурулган бийлик аппараты күч алды. Л.И.Брежневдин доору СССРде «өнүккөн социализм» катары тарыхта калды. Кыргызстанда да саясий өзгөрүү болду. 1961-жылдан тартып Кыргыз ССРиндеги партиялык мамлекеттик жетекчилик — Турдакун Усубалиевге өткөн.

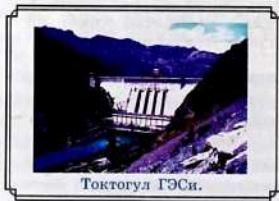
Ал 1985-ж. чейин Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп республикабызды жетектеп турган.

Бирок Т.Усубалиев өзүнүн ишмердүүлүгүндө Москвадагы бийликтин айткандарын так аткарууну өздөштүрүүгө милдеттүү болгон. Ага эч кандай өз алдынчалуулук берилген эмес. Бардыгы жогору жактан башкарылып турган. 1965-жылы кабылданган реформа Кыргызстанда да алгач оң натыйжаларын берди. Башка союздук республикалардай эле Кыргызстандын экономикасы тез өнүктү. 1966-жылдан 1985-жылга чейин Кыргызстанда 150дөн ашык ири ишкана ишке берилди. Машина куруу, түстүү металлургия, электроника, прибор куруу, гидроэнергетика тармактары өстү.

Кыргызстанда чыгарылган продукциялар дүйнө өлкөлөрүнө экспорттоло баштаган. Кубаттуулугу жогору болгон Токтогул жана Күрпсай ГЭСи бүткөрүлдү. Ал Кыргызстанда гана эмес Борбордук Азиядагы эл чарбасында чоң роль ойногон. Бирок бул жетишкендиктерди кармап турууга мүм-

Т. Усубалиев.

Токтогул ГЭСи.

күндүк болбоду. Буйрукчул бийлик пландын аткарылышын талап кылуу менен өндүрүш продукцияларынын сапаты начарлады. Себеби ишканалар планды аткаруу гана максаттарын көздөп калды, ишке болгон жоопкерчилик төмөндөп, эмгек тартибин бузуулар башталды. Бийлик бул көрүнүштөргө каршы чара колдонгон жок.

Айыл чарбасынын өнүгүшү жана кемчиликтер. Кыргызстан негизинен айыл чарба продукцияларын чыгарууга адистешип, «өнүккөн социализм» доорунда айыл чарбасына өзгөчө көңүл бөлүнгөн. 60-жж. ортосунан 80-жж. ортосуна чейин айыл чарбасын көтөрүү максатында мамлекет тарабынан ири суммадагы акча каражаты жумшалган. Алардын басымдуу бөлүгү айдоо жерлерин көбөйтүүгө жана алардын түшүмдүүлүгүн арттырууга, өндүрүштү механизациялоого, айыл-кыштактарды кайра курууга жумшалган. Өзгөчө айыл чарбасын техника менен камсыз кылуу бир кыйла жогорулаган. Бул айдоо аянттарынын өз убагында айдалышына, түшүмдү коромжуга учуратпай маалында жыйноого шарт түзгөн. Эгин, пахта, картошка, кызылча, тамеки айдоо көбөйтүлүп жана алардын түшүмдүүлүгүн арттыруу үчүн жер семирткичтер сатылып алынган.

Республикадагы ири ГЭСтердин курулушу менен айыл чарбасын электрлештирүүгө өбөлгө түзүлдү. Электр энергиясы ар бир айылга жетип, а түгүл малчылардын тоодогу сарайларына чейин тартылды. Сугат иштерин жакшыртуу максатында, ири суу сактагычтар, каналдар курулуп ишке киришти. Мамлекеттин азык-түлүктөрдү сатып алуу баасын жогорулатты. Колхозчулардын эмгек акысы көбөйтүлдү. Бул аракеттин бардыгы айыл чарба продукциясын көп өндүрүүгө шарт түзгөн.

Жетишилген ийгиликтер менен катар эле кемчиликтер да орун алган. Баарынан мурда бийликтин буйрукчул-тескөөлүк башкаруусу. Ар бир колхоздун мүмкүнчүлүгүнө карабай план берилиши, анын үстүнө алар мамлекеттен сатып алуучу техника менен жер семирткичтердин баасынын алар өндүргөн продукциялардан кымбаттыгы, акырындап аларды карызга батыра баштады. Айыл чарбасына жумшалган чыгымдар акталбай калды.

Жаңы типтеги айыл.

Айдоо аянттары.

Айыл-кыштактардын социалдык турмушу. Айыл чарбасындагы негизги күч, дыйкандардын жана малчылардын жашоо абалы чоң өзгөрүүлөргө учурады. Колхоздор өндүргөн продукциясынын эсебинен киреше ала баштады. Колхозчуларга гарантияланган эмгек акы төлөө тартиби киргизилди. Мамлекет тарабынан карыларга, балдар үчүн жөлөк пул төлөнө баштаган. Албетте, бул элдин жашоо-тиричилигин жакшыртууга алып келген. Жаңы типтеги айыл-кыштактар көбөйгөн. Турак үйлөр жаңы архитектуралык стилде салынып, көчөлөргө асфальт төшөлүп, көрктөндүрүү иштери алдыга жылган. Айыл-кыштактардагы калкты маданияттуу тейлөө максатында заңгыраган клубдар, китепканалар, мектептер, бала-бакчалар, дүкөндөр жана медициналык мекемелер курулган. Эмгекчилердин эс алуу жана ден соолуктарын чыңдоо үчүн санаторийлер жана курорттор курулган.

Элдин жашоосун канааттандырган бардык маданияттуу жайлары бар айыл-кыштактар райондун борборуна же шаарга жакын аймактарда эле болуп, ал эми алыскы колхоздор мындай мүмкүнчүлүктөн куржалак калышкан. Үй-бүлө абалын жакшыртуу чектелген, колунан келгенине бир үй жана бир машина алууга гана уруксат берилген. Ал эми мамлекет баарын үй менен камсыз кыла алган эмес.

Гарантияланган эмгек акы берүү да өзүн актабады. Колхозчулар ай сайын иштесе да, иштебесе да айлык алып турушу, алардын аң-сезимине тескери таасирин тийгизди. Натыйжада ишке салкын мамиле кылган, жалкоолукту өнөр кылгандар көбөйдү. Мамлекет өз учурунда кемчиликтерди жоо албады.

Албетте, жашап турган бийлик системасы өзгөрмөйүнчө, жаңыча көз караштагы адамдар бийликке келмейинче өнөр жай жана айыл-чарба ойдогудай көтөрүлө алмак эмес. Өлкө кандайдыр бир жаңыланууну күтүп жатты.

?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. «Өнүккөн социализм» мезгилинде өнөр жай кандай өнүккөн?
2. Кандай тармактарда ийгиликтер жаралган?
3. Айыл-чарбасында кандай жогорулоо жана кемчиликтер болгон?
4. Элдин жашоо шарты эмнеге байланыштуу болгон?

§ 44. Кыргызстан «Кайра куруу» жылдарында (1985–1991-жж.)

1

Негизги даталар:

1985-ж. март – СССРде кайра куруу мезгилинин башталышы.

1985-ж. октябрь – А.Масалиевдин Кыргызстан Компартиясын жетектөөгө келиши.

1990-ж. февраль – Кыргыз ССР Жогорку Советине альтернативдүү шайлоо.

✓ **Түшүнүктөр:** альтернативдүү шайлоо.

Коомдук-саясий жашоодогу өзгөрүүлөр. А.Масалиев. «Өнүккөн социализм» жылдарындагы алгачкы өнүгүүлөр 80-жж. ортосунан баштап төмөндөдү. Мамлекет менен элдин ортосунда ажырым күчөдү, партиялык чечимдерге ишенбөөчүлүк жаралды, саясий көңүл коштук, саясий, социалдык-экономикалык кризиске алып келди. Эл кандайдыр бир өзгөрүүлөрдү күтө баштады. 1982-жылы ноябрда Л.И.Брежнев каза болгондон кийин эки жолу партиялык-мамлекеттик жетекчилик алмашты. СССРдеги бийликтин жогорку тепкичиндеги алмашууларга кеңири эл массалары катышкан эмес.

1985-ж. мартта СССРдеги жогорку партиялык бийликке М.С.Горбачев келген. Ал мурдагыдай жашоого жана башкарууга болбой калганын түшүнгөн. М.С.Горбачев «тездетүү», «кайра куруу» реформасын жүргүзгөн. 1985-жылы октябрда Т.Усубалиев кызматтан бошотулуп, ордуна Апсамат Масалиев дайындалган. Коомдук турмуштун бардык тармагында жаңыча иштөө белгиленди. Маалымдуулуктун натыйжасында социалисттик өнүгүүдөгү кемчиликтер ачыкка чыкты. Өндүрүштү көтөрүү, сапаттуу продукцияларды чыгаруу пландаштырылды.

1988-ж. июнда СССРде «гумандуу, демократиялык социализмди» куруу идеясы бекитилди.

Кыргызстанда демократиялык демилгелер көтөрүлүп жатты. Сталиндик замандагы бейкүнөө камалып атылган инсандарды актоо кайрадан башталды. Тарых барактарындагы унутта калган, мамлекети үчүн эли жери үчүн кызмат кылган адамдар, негиздүү тарыхый окуялар такталып чыгылдырыла баштады. Элдин коомдук аң-сезими көтөрүлдү. Эми алар саясий иш-чараларда да активдүүлүктөрүн көрсөтө баштады.

Жаңы шайлоолор. 1989-жылы СССРдин Конституциясына өзгөртүүлөр киргизилип, жасалма шайлоо системасы жою-

лат. СССРде жогорку бийлик органы – СССР Эл депутаттарынын съезди болот. Мындай өзгөрүү Кыргызстанда да жүргүзүлдү. Шайлоонун жаңы мыйзамына ылайык шайлоо тартиби өзгөрдү. Депутаттыкка талапкерлердин саны чектелген эмес. Элдин өз иштеген жеринде талапкерлерди көрсөтүүсү каралган.

Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу демократиялык түрдө 1990-ж. февралда Кыргыз ССРинин Жогорку Советине жана жергиликтүү советтерге шайлоо болду. Кыргыз ССР Жогорку Советинен турган бир палаталуу парламент түзүлдү. Ал 5 жылдык мөөнөткө шайланган 350 депутаттан турган. Бул депутаттар биринчи жолу альтернативдүү шайлоо жолу менен шайланышкан. 1990-жылы апрелде Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин биринчи сессиясында Апсамат Масалиев Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин төрагасы болуп шайланып, мамлекет башчылыгынын укугун алды. 1990-жылы мартта СССРде, анын ичинде Кыргызстанда тарыхый чоң окуя болду. СССР Эл депутаттарынын 3 съезди өлкөнүн Конституциясынан КПССтин коомдогу жетекчилиги жөнүндөгү статьяны алып салды. Конституциядагы бул жобонун алынып салынышы менен мамлекетти бир партиянын жетектөөсүнүн күнү бүттү. Саясий айкындуулук жана көп партиялуулуктун өнүгүшү үчүн жол ачылды.

Инсан жөнүндө билип алгыла!

Апсамат Масалиев – партиялык жана мамлекеттик ишмер. А.Масалиев 1933-жылы Баткен облусунун Кадамжай районунун Алыш айылында туулган. 1956-жылы Москвадагы тоо-кен институтун бүтүргөндөн кийин таш көмүр кенинде, партиялык кызматтарда иштеген. 1985-жылы Кыргызстан КП биринчи секретары, ал эми 1990-ж. баштап Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин төрагасы болуп шайланган. Ал өзүнүн ак эмгеги менен таанылган. Кыргыз мамлекетинин өнүгүшүнө зор салымын кошкон.

Жазып алгыла:

Альтернативдүү шайлоо – шайлоо элдин талапкерлерди эркин тандоосу.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Коомдук жашоодо эмне үчүн саясий өзгөрүү керек болду?
2. Кайра куруу, тездетүү, маалымдуулукту кандай түшүнөсүң?
3. А.Масалиев жөнүндө эмне айта аласыңар?
4. Шайлоодогу өзгөрүүлөр кандай пайда алып келди?

§ 45. Совет бийлигинин мезгилиндеги маданий революция

1

Негизги даталар:

1924-ж. – И.Арабаевдин «Кыргыз алиппесинин» басмадан чыгышы.

1932-ж. – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун ачылышы.

1954-ж. – Кыргыз Илимдер Академиясынын ачылышы.

Маданий революция, сабатсыздыкты жоюу. Совет бийлигинин негизги милдетинин бири, совет коомун курууда маданий революцияны ишке ашыруу болуп эсептелген. Анын милдети советтик маданиятты түзүү жана маданияттын жетишкендиктерин эмгекчил калк өздөштүрүп, жогорку аңсезимдүү, коомдун өнүгүшүнө активдүү катышкан, сабаттуу, ар тараптан жетик өнүккөн адамын калыптандыруу эле. Бул милдетти ишке ашыруу Кыргызстанда өзгөчө татаал болгон. Анткени;

– Кыргызстандын жалпы экономикалык жана маданий жактан артта калышы;

– кыргыз элинин көчмөн жана жарым көчмөн турмушу;

– жумушчулардын аз санда болушу;

– туташ сабатсыздык;

– эне-тилдеги жазманын жоктугу маданий революциянын жүрүшүн оордоткон. Буга карабастан Кыргызстанда маданий курулуш иши башталган.

1919-ж. «РСФСРдин калкынын арасында сабатсыздыкты жоюу жөнүндөгү» декреттин кабыл алынышы, сабаттуулук үчүн күрөштүн башталышына түрткү болду. Кыргызстанда 20-жылдардын ортосунда сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын комиссия жана «Сабатсыздык жоголсун» аттуу ыктыярдуу коом түзүлгөн. Алар артта калуучулукту жоюу боюнча зор иштерди жүргүзүшкөн, араб алфавитинин негизинде 1924-жылы Кыргыз элинин улуттук жазмасы түзүлгөн. Сабаттуулукту тездетүү максатында мектептер ачылып кыргыз балдарын жалпы окууга тартуу каралган. Бирок алар окуй ала турган кыргыз тилиндеги китептер жок эле. Бул маселени чечүүдө Ишенаалы Арабаев жана Касым Тыныстанов өзгөчө эмгек сиңиришкен. 1924-жылы И.Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» деген эмгеги Ташкенттен чыккан. Бул кыргыз тилиндеги биринчи окуу китеби болгон. Андан кийин 1925-жылы «Сабатсыз чоңдор үчүн алып-бээни» түзгөн. Ал эми Касым Тыныстанов ошол эле 1924-жылы «Окуу китебин» жана 1927-жылы «Биздин тил» деген китептерин жарыкка чыгарган. Мектептерде негизги окуу куралдары бол-

гон бул китептер, сабатсыздыктын жоюлушунда чон роль ойноду. Кыргызстандын аймагында 1925-жылы 156 сабатсыздыкты жоюу мектептери ачылып, алардын 134ү айылкыштактарда болгон. Бул мектептерде 8 миң адам сабатсыздыгын жойгон. 1926-жылдын аягында Кыргызстандын калкынын жалпы сабаттуулугу 15,1% ды түзгөн. 1930-жылдары сабатсыздыкты жоюу андан ары күч алган. Окуганды жана жазганды үйрөтүүчү ликбездерде 100 миңге жакын адам окуган. Ушул жылы «Сабаттуу бол!» деген газета чыккан. Элдин сабаттуулукка болгон аракетинин аркасында 1939-жылы Кыргызстанда 9 жаштан 49 жашка чейинки калктын сабаттуулугу 82% га жеткен. Улуу Ата Мекендик согуштун алдында Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу негизинен аяктаган.

Билим берүү. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда элге билим берүү системасы калыптанган. Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер ачылган. 1930–31-окуу жылында республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү киргизилип, ал ийгиликтүү аяктап, 30-жылдардын аягында айыл-кыштактарда жалпыга милдеттүү жети жылдык, шаарларда он жылдык билим берүүгө өтүүгө мүмкүндүк берген. Жалпы билим берүүчү мектептердин саны тездик менен өскөн. 1940–41-окуу жылында жалпы билим берүүчү 1645 мектепте 328 миң бала окуган. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу атайын орто жана жогорку жайлары уюштурулган. 1925-ж. Кыргыз агартуу институту, Ош педтехникуму ачылган. 1932-жылы республиканын эң алгачкы жогорку окуу жайы – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту, 1933-ж. зооветеринария институту, 1939-ж. медицина институту ачылган. 1940-жылы Кыргызстанда 33 атайын орто жана 6 жогорку окуу жайы болгон. Бул окуу жайлар жергиликтүү улуттук адистерди даярдаган. Жогорку окуу жайларында билим берген адистер Москва, Ленинград шаар-

И. Арабаев.

Кыргыз алипбеси.
1924-ж.

ларынан келишип, Кыргызстанда билим берүүнүн советтик системасынын өнүгүшүнө салым кошушкан.

Илимдин өнүгүшү. Кыргызстандагы билим берүүнүн өнүгүшүнүн натыйжасы, илимдин калыптанышына өбөлгө болду. Алгачкы илимий мекеме – Кыргыз край таануу илимий-изилдөө институту болуп, ал 1928-жылы ачылган. Алар Кыргызстандын эл чарбасын, тарыхын жана маданиятын изилдешкен.

1943-жылы илимий-изилдөө иштерин өнүктүрүү максатында СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы уюштурулган. Ал илимий адистерди даярдоо жана илимдин өнүгүшүнө чоң салым кошкон. 1954-жылы бул филиал өз алдынча Кыргыз Илимдер Академиясы болуп түзүлгөн. Анын президенти болуп И.Ахунбаев шайланган. Академиянын алдында көптөгөн илимдин тармактары боюнча изилдөө институттары ачылып, анда көптөгөн окумуштуулар эмгектенген. Кыргызстанда илимдин туу чокусуна жеткен ири окумуштуулар чыга баштаган. Алар медицина тармагында атактуу доктор Иса Ахунбаев, тарыхчы академик Бегималы Жамгырчинов, кыргыз тил өнүктүрүү тармагында Б.Юнусалиев жана К.Юдахин, тоо-кен байлыктарын изилдөөдө академик Муса Адышев болгон. Бул адамдардын илимдеги ири жетишкендиктери бүгүнкү илим-изилдөө окумуштууларына өрнөк болуп келе жатат.

Инсан жөнүндө билип ал!

Ахунбаев Иса Коноевич – Кыргыз совет окумуштуусу, хирург, Ысык-Көлдөгү Тору-Айгыр кыштагында 1908-жылы туулган. Эмгек жолун 1935-жылы Орто Азиялык медициналык институтту аяктагандан кийин Бишкек шаардык оорукананын хирургия бөлүмүндө баштаган. 1959-жылы июнда Орто Азияда биринчи болуп жүрөккө операция жасаган. Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери, анын ысымы республикалык клиникалык оорукананын жалпы хирургия бөлүмүнө жана Кыргыз медициналык академиясына берилген.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Маданий революция деген эмне?
2. Сабаттуулук үчүн күрөш кандай жүргөн?
3. Билим берүүдө жетишкендиктер болдубу?
4. Илим жаатындагы иш-аракеттер жөнүндө айтып бер.
5. Көрүнүктүү илимпоздор жөнүндө эссе жазгыла.

VII ГЛАВА. КЫРГЫЗСТАН ЭГЕМЕНДҮҮ МАМЛЕКЕТ

§ 46. Кыргызстан эгемендиги үчүн аракеттер

1

Негизги даталар:

1989-ж. 23-сентябрь – Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары жарыялоо.

1990-ж. 27-октябрь – Парламент тарабынан Кыргызстандын биринчи Президентинин шайланышы.

1990-ж. 15-декабрь – Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгү жөнүндө декларациянын кабыл алынышы.

✓ **Түшүнүктөр:** декларация, парламент, президент.

Кыргызстанда демократиялык кыймылдын өнүгүшү. Кыргызстан Советтер Союзуна 1936-жылы Союздук республика катары киргенден баштап эле, өзүнчө мамлекет катары саясий, улуттук маселелерди чече алган эмес. Мамлекеттин жогорку жетекчилери, республикада жашаган эл аркылуу шайланбастан, Москвадагы компартиянын жетекчилери аркылуу дайындалган. Кыргызстандын экономикасы Москва тараптан гана жөнгө салынуучу. Демек, бардык союздук республикалар СССРдин борбору Москвага түздөн-түз көз каранды болуп турушкан.

1985-жылы 11-мартта, СССРде жогорку партиялык жетекчиликке М.С.Горбачевдун бийликке келиши менен жаңы мүмкүнчүлүктөргө жол ачылды. Мурдагы союзга кирген республикаларда ар кандай көз караштар ойгонуп, жаңы коомдук саясий уюмдарды түзүү демилгеси күч алды. Кыргызстанда да карапайым элдин саясий активдүүлүгү жогорулады. Алар айкындуулук толук киргизилишин, кыргыз тилинин маанисине, элдин тарыхый өткөндөгүсүнө туура баа берүү, элдик каада-салттарды көтөрүү маселелерин талап кылышты. Өзгөчө жаштар тарабынан алгачкы саясий талкуулар жүргүзүлүп, ар кандай ой-пикирлер айтылып жатты. Ошол мезгилде жер маселеси өтө курчуган. Кыргыз жаштары шаар жерлеринен өздөрүнө турак-жай ала алышкан эмес. Үй-жайы жок жаштар шаардын чет жакаларындагы жерлерди 1989-жылы жаз-жай айларында өз бетинче ээлеп алып, үй курууга киришкен. Бийлик бул маселени туура кабыл алып, аны жөн-жай чечүүгө кудурети жетпеди. Жаштарды куугунтуктоого киришти. Буга каршылык кылуу максатында үй-куруучулар 1989-жылы биринчи жолу коомдук-экономикалык кызыкчылыкты көздөгөн «Ашар» уюмун түзүшкөн. Ал ке-

лечекте Кыргызстанда саясий уюмдардын жаралышына өбөлгө түздү.

Мамлекеттик тил мыйзамынын кабыл алынышы. Кайра куруунун жүрүшүндө улуттардын аң-сезими жогорулап, ар бири өзүнүн тарыхын, маданиятын, тилин, салт-санаасын сактоого умтулган. Ар бир улуттун улуттугун аныктаган анын тили. Совет доорунда кыргыз эли улуттук тилинен ачык эле ажырай баштаган. Орус тили үстөмдүк кылган. Бала-бакчадан, мектептен баштап жогорку окуу жайларына чейин орус тилинде окутуу күчөп, улут тили төмөндөгөн.

Бардык тармактарда орус тилинин үстөмдүгү, кыргыз тилинин акырындап жок болушуна шарт түзмөк, муну түшүнгөн жергиликтүү калк тил маселесин көтөрүп чыккан. Кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн ага мамлекеттик тил укугун берүү кыймылы кенири кулач жайды. Тилди сактоо менен улутту сактоо маселеси күн тартибинде турду. Натыйжада, жалпы элдин талабы боюнча, Кыргыз ССР Жогорку Совети 1989-жылы 23-сентябрда «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамды кабыл алды. Анда Кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыяланды. Орус тили улуттар аралык катнаш тили катары таанылып, республикада жашаган бардык улуттардын тилдеринин тең укуктуу жана эркин өнүгүшү камсыз кылынат деп белгиленди.

Тунгуч Президентти шайлоо. Демократиянын жеңиши. СССР эл депутаттарынын 1990-жылы март айындагы атайын чечими боюнча СССРде Президенттик бийлик киргизген. Ага партиянын үстөмдүгүнүн төмөндөшү, улуттар аралык мамилелердин татаалдашы, көп партиялардын пайда болушу, союздук республикалардын эгемендүүлүккө умтулушу себеп болду. Кыргызстанда президенттик пост киргизүү маселеси талкууланып, атайы мыйзам кабыл алынды. Президент – шайлануучу мамлекеттик башчы. Ал өкмөттүн ишине багыт берүү, аны көзөмөлдөө, мыйзам кабыл алуу, эл чарбасын башкарууну уюштуруу иштерине жетекчилик кылуу милдетин аткарат. 1990-жылы 27-октябрда демократиялык толкундун күчү менен Кыргыз ССРинин Жогорку Кенешиндеги шайлоонун негизинде, республиканын биринчи Президенти болуп – Аскар Акаев шайланды.

А.Акаев.

Кыргызстанда компартиянын мамлекеттик жогорку бийликтен кетиши жана бийликке Президент баш болгон де-

мократиялык күчтөрдүн келиши өлкөдөгү кырдаалды өзгөрттү. Өлкө демократиялык өнүгүү жолуна түшүп, эгемендүүлүккө ээ болуу аракети жогорулады. Жогорку Кеңеште эгемендүүлүктү, көз каранды эместикти жактаган депутаттардын саны арбыды.

Натыйжада алар 1990-ж. 15-декабрда «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү декларацияны» кабыл алышты. Кыргызстан Советтер Союзунун курамындагы эгемендүү өлкө болуп калды. Ал Кыргызстан өз байлыгына өзү эгедер, өзү чыгарган мыйзам баарынан өйдө туруп, башка мамлекеттер менен алака түзө алат дегенди билдирген.

✍ **Жазып алып, эске тут:**

Декларация (лат. Declratio – билдирүү, маалымдоо) – бир тараптуу, эки тараптуу акт. Кандайдыр бир маселе боюнча мамлекеттин өз позициясын билдириши.

Парламент – (анг. Parliament – сүйлөө) – мыйзам чыгаруучу шайланма өкүлчүлүктүү орган.

Президент – (лат. Praesidens – төрага) – башкаруунун республикалык формасы бар өлкөлөрдө эң жогорку мамлекет башчысы.

② **Суроолор жана тапшырмалар:**

1. Кыргызстандагы демократиялык кыймыл кандай өнүктү?
2. Ашар кыймылы эмне үчүн түзүлгөн?
3. Кыргыз тили жөнүндөгү мыйзамдын мааниси эмнеде?
4. Президентти шайлоо кандай жүрдү?
5. Эгемендүүлүк жөнүндө декларация качан кабыл алынды?

§ 47. Көз карандысыз Кыргыз мамлекетинин негизделиши

1 **Негизги даталар:**

1991-ж. 19-август – Москвадагы мамлекеттик төңкөрүш.

1991-ж. 31-август – «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын декларациясынын» кабыл алынышы.

1991-ж. 21-декабрь – СССРдин жоюлушу.

1991-ж. 19–21-августтагы мамлекеттик төңкөрүш. СССРдеги демократиялык кайра куруулардын негизинде, союздук республикалар демократиялык багытка тез өтүштү. Көпчүлүктөрү эгемендүүлүккө ээ болушту, кээ бирлери мисалы Балтика боюндагы өлкөлөр союздан чыгуу максаттарын көздөдү. Мурдагыдай борборго – Москвага түздөн-түз баш ийүү болбой калды. СССРдин жашап турушуна корку-

нуч туулду. Ушундай абалда жалпы союздук жетекчилик СССРди сактап калуу маселесин көтөрүп чыкты. Анда бардык улуттардын укуктарынын тендигин камсыз кылган, жаныланган эгемендүү республикалардын союзу катары СССРди сактап калуу сунуш кылынган. Көпчүлүк республикалар макул болгон, бул союзга 20-августта кол коюлмак. Бирок мурдагы борбордук бийликтин бекемдигине жана жогортодон башкарууга көнгөн айрым партиялык жетекчилерге бул жаккан эмес. Алар союздук республикаларды мурдагыдай эле борбордон бекем башкарып турууну көздөшкөн. 1991-ж. 19-августта СССРдин Президенти М.С.Горбачевдин эс алууга кеткенинен пайдаланып мурдагы бийликтин талапкерлери мамлекеттик төнкөрүш уюштурушкан. Алар Мамлекеттик чукул чаралар комитетин (МЧЧК) түзүп, Москвада өзгөчө абалды киргизишкен. Кээ бир коммунисттик партиянын өкүлдөрү төнкөрүштү колдошкон. Бирок мамлекеттин башында турган Президент, Жогорку Кеңеш, демократиялык күчтөр буга катуу каршы турушту.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы М. Шеримкулов өзүнүн билдирүүсүндө МЧЧК тарабынан киргизилген «Өзгөчө абал Кыргыз Республикасында эч кандай күчкө ээ болбойт» деп билдирип, көтөрүлүшчүлөрдү айыптады жана аны колдобой турганын билдирди.

Президент тарабынан республиканын эгемендүүлүгүн коргоо, демократиялык өнүгүүнү сактап калуу иш-аракеттери жасалды.

Кыргызстан — көз карандысыз мамлекет. СССРдин кыйрашын Москвадагы окуя тездетти. 1991-ж. 19-августта Чукул уюштурулган мамлекеттик комитеттин СССР Президенти М.С. Горбачевду бийликтен четтетүү аракети ордунан чыкпай, Союздук өкмөттүн буга катышкан жетекчилери камакка алынган. Союздук өкмөттүн иши убактылуу токтотулган. Союздук республикалардын өзүнчө башкарууга өтүшүнө шарт түзүлгөн. Алар биринен сала бири өздөрүнүн көз карандысыздыгын жарыялай башташты. 1991-жылы 31-августта Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин сессиясы тарыхый документти — «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларацияны» кабыл алды.

Ал боюнча Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыяланды. Ошентип дүйнөнүн картасында жаңы, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет — Кыргыз Республикасы пайда болду, 31-август Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын майрамы катары белгиленип калды.

Көз каранды эместиги жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасы жалпы союздук органдардын көзөмөлүнөн кутулуп, бардык бийликти өз колуна топтой баштады. Көз каранды эместиктин шарттарында 1991-ж. 12-октябрда Аскар Акаев жалпы элдик шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланды.

1991-жылы 8-декабрда Минскиде Украина, Белоруссия, Россия Федерациясынын жетекчилеринин көз каранды эмес мамлекеттердин кызматташтыгы жөнүндөгү түзүлгөн келишими СССРдин кулашынын башталышы болду. Ал эми 21-декабрда мурдагы союздагы 11 мамлекет өз ара көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештигин түзүшү менен СССР кулады. Мурдагы республикалар Союзу эч кандай кан төгүүсүз, жаңжалсыз, тынчтык жол менен жоюлуп, анын ордуна көз каранды эмес мамлекеттердин жаңы биримдиги – Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) түзүлдү.

?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Мурдагы буйрукчул бийликти сактап калуу үчүн коммунисттер кандай аракет кылышкан? Эмне үчүн эл массасы буга каршы турду?
2. Кыргыз мамлекети Москвадагы окуяга кандай караган?
3. Көз карандысыз мамлекеттин түзүлүшү бизге эмне алып келди?
4. Көз карандысыздык жөнүндө декларация деген эмне?

§ 48–49. Жаңы мамлекеттин калыптанышы. Улуттук символикалар

1

Негизги дата:

1993-ж. 5-май – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы.

Жаңы Конституциянын кабыл алынышы. Мамлекеттин калыптанышы. Кыргыз Республикасы көз карандысыздыкка ээ болуу менен демократиялык мамлекетти курууга киришти. Негизги милдеттер: мурдагы бийлик түзүлүшүн толук кыйратуу, укуктук жана демократиялык мамлекетти куруу, экономиканы кайра жандандыруу, улут аралык мамилелерди жакшыртуу, башка өлкөлөр менен тең укуктуу мамиле түзүү болгон. Бул үчүн адегенде Кыргыз Республикасынын Конституциясын иштеп чыгып, кабыл алуу милдети турган. Конституция – бул мамлекеттин башкы мыйзамы болуп эсептелет. Конституцияда мамлекеттин түзүлүшү, калктын укугу жана эркиндиги, мамлекеттин өнүгүшүнүн ар тараптуу багыты көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасынын жаңы Кон-

ституциясы 1993-ж. 5-майда кабыл алынган. Бул жалпы элдик майрам – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын күнү деп жарыяланды. Конституция боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам эки мөөнөттөн ашык республиканын Президенти боло албайт. Мамлекеттин Президенти болуп жашы 35 менен 65тин ортосундагы, кыргыз тилин билген, 15 жылдан ашык Кыргызстанда жашаган атуул шайлана алат.

Кыргызстанда мыйзам чыгаруу бийлиги беш жылда бир шайлануучу Жогорку Кеңешке таандык болгон. Жогорку Кеңеш мыйзам чыгарууну, алардын ишке ашуусун талап кылуучу жогорку орган. Кыргызстандын 25 жаштан өткөн бардык жараны депутаттыкка шайланууга укуктуу. Депутаттарды шайлоо альтернативалык негизде өтүүгө тийиш.

Аткаруу бийлигине – Өкмөт менен жергиликтүү башкаруу органдары кирет. Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин башында премьер-министр турат. Премьер-министрди Президент тандап, аны Жогорку Кеңеш бекитет. 1991-ж. 22-январда Жогорку Кеңештин сессиясында эгемендүү республиканын биринчи Премьер-министрлигине – Насирдин Исанов бекитилген.

Мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу мамлекеттик бийлик менен катар Конституцияга ылайык сот бийлиги түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында мамлекеттик түзүлүштөн тышкары, адам укугу жана эркиндиги белгиленген. Анда Кыргыз Республикасында жашаган ар бир жарандын укугу жана эркиндиги камсыз кылынат.

Конституциянын кабыл алынышы демократиялуу Кыргызстандын өсүп-өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Мамлекеттик символдор. Эгемендүү өлкөнүн негизги белгилеринин бири – мамлекеттик туу. Ал мамлекеттик мекемелердин имаратына, Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү элчиликтерине илинет. Америкадагы Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) же Франциядагы ЮНЕСКОнун башкы имараттарынын алдында башка мамлекеттердин тууларынын арасында Кыргызстандын да туусу желбиреп илинип турат.

1992-ж. 3-мартта Кыргыз Парламенти Мамлекеттик тууну бекиткен. Туунун авторлору – окумуштуу С. Иптаров, сүрөтчүлөр Б. Жайчыбеков, Ж. Матаев, архитекторлор М. Сыдыков, Э. Айдарбеков.

Кыпкызыл болуп нурданып эркиндикти даңазалаган туу-бузду карасак, анда кылымдар бою ата-бабаларыбыз жашап келген боз үйдүн түндүгүн, жаркырап нурун чачкан күндү

көрөбүз. Түндүк – адам жашоосунун, үй-бүлөнүн ынтымагын ыйык туткан көчмөн элдин белгиси.

Туудагы күндүн нуру – өз алдынча түндүк көтөргөн Кыргыз мамлекетине күн дайым тийип жарык чачып турсун дегенди түшүндүрөт. Мекенди коргоого ант берген Кыргыз жоокерлери ар дайым тууну өөп таазим кылышат.

Кыргызстандын гимни. Эзелтеден ата-бабаларыбыз асабасын желбиретип, эн тамгасын ташка чегип ураан чакырып келгени белгилүү. Гимн ураан сыяктуу – мамлекетти даназалаган салтанаттуу ыр. Күнүгө тандын атышы менен Кыргыз радиосу мамлекеттик гимн менен башталып, түнкү саат 12де гимн менен жыйынтыкталат. Салтанаттуу жыйындар да гимн менен башталат. Ага таазим кылган жыйындын катышуучулары орундарынан туруп оң колун көкүрөгүнө коюп кошо ырдашат. Өлкөнүн Президенти чет өлкөлөргө расмий иш сапарга барганда Кыргызстандын туусу көтөрүлүп, гимни ойнотулуп урмат менен тосуп алышат. Эл аралык спорт мелдештеринде жердешибиз 1-орунду жеңип алса миндеген адамдардын алдында өлкөбүздүн туусу көтөрүлүп, гимни жаңырат.

Гимн 1992-ж. 18-декабрда Жогорку Кеңештин жыйынында кабыл алынган. Анын сөзүн – Кыргыз Эл акыны Ж. Садыков менен акын Ш. Кулуев жазган. Обонун – Кыргыз элине кеңири таанымал композиторлор, СССР Эл артисттери К. Молдобасанов менен Н. Давлесов жаратышкан.

Кыргыз герби. Герб эгемендүү мамлекеттин расмий белгиси. Герб да туу сыяктуу ыйык сакталып, мерчемдүү жерлерге илинип, айрым маанилүү документтерде колдонулат.

Кыргызстандын герби 1994-ж. 14-январда кабыл алынган. Анын авторлору – сүрөтчү А. Абдраев менен милициянын генералы С. Дубанаев. Гербдеги ак мөңгүлүү Ала-Тоо буздан күндүн нуру жаныдан чыгып келе жатат. Андагы тоолор жергебизди билдирсе, көл кыргыз элинин сыймыгы Ысык-Көлдү эске салат. Аларды канаты менен калкалап турган Ак шумкар – Манас бабабыздын шумкары. Байыркы замандан бери Кыргыз эли ак шумкарды ыйык санап аздектеп келет. Гербин эки капталындагы пахта менен буудай жылуулуктун, токчулуктун белгиси.

Кыргыз
Республикасынын
Мамлекеттик
Туусу.

Кыргыз
Республикасынын
Мамлекеттик
Герби.

Бийликтин жаңыланышы. 2005-жылы февралда Кыргыз Республикасынын бир палаталуу Жогорку Кенешине шайлоо өткөрүлгөн. Бул шайлоолор акыйкатсыз жүрүп, демократиялык тартиптер бузулган. Элдин жашоо шарты төмөндөгөн. Өлкөдө саясий кырдаал курчуган, эл массасынын Конституциянын, мыйзамдуулуктун кепили болгон Президент А.Акаевге болгон нааразылыгы күчөгөн.

2005-жылы 24-мартта жалпы элдик революция болуп, Кыргызстанда мамлекеттик бийлик алмашты. 2005-жылы 10-июлда Кыргыз Республикасынын жаңы Президентин шайлоо альтернативалуу түрдө өттү. Демократиялык негизде өткөн шайлоонун жыйынтыгында эл өзүнүн добушун Курманбек Бакиевге берген. Ошентип демократиянын деми менен К. Бакиев – Кыргыз Республикасынын Президенти болуп калды.

Бакиев Курманбек – Жалал-Абад облусундагы Сузак районунун Тейит айылында туулган. Куйбышев политехникалык институтун (Россия) бүтүргөн. Заводдо инженерден баштап директордук орунга чейин иштеген. 1990-ж. баштап мамлекеттик жооптуу кызматтарда иштеген. Чүй облусунун губернатору, өлкөбүздүн премьер-министри кызматында иштеген. Жогорку Кенештин депутаты болгон. 2005-ж. Кыргыз Республикасынын Президенти.

К.Бакиев.

Кыргызстандагы демократиялык өнүгүп-өсүү андан ары уланган. 2007-жылы 21-октябрда жалпы элдик талкуу менен Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган. 2005-жылы октябрда шайланган парламент ушул эле жылы таркатылды. 2007-ж. декабрда партиялык тизме боюнча 90 депутаттан турган бир палаталуу Жогорку Кенеш – жаңы парламент шайланган. Мурдагы парламенттен айырмаланып, ар улуттун өкүлдөрү, жаштар жана аялдар депутаттык орунга ээ болушту. Бүгүнкү күндө Жогорку Кенеш жаңы мыйзамдарды кабыл алып, мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн иштөөдө.

? Суроолор жана тапшырмалар:

1. Жаңы мамлекеттин калыптанышы үчүн эмнелер зарыл.
2. Конституциянын кабыл алынышы тууралуу эмнелерди билдинер.
3. Мамлекеттик символдор жөнүндө айтып бергиле.
4. Бийликтин жаңыланышы жөнүндө айтып бергиле?
5. К. Бакиев жөнүндө эмне билдинер?

§ 50. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын экономикалык абалы

1

Негизги даталар:

1991-ж. декабрь – Жогорку Совет тарабынан «Менчиктештирүү жөнүндө мыйзам» кабыл алынат.

1993-ж. 4-май – Кыргыз Республикасынын Улуттук акча бирдиги – сом кабыл алынат.

✓ **Түшүнүктөр:** базар экономикасы.

Базар экономикасына багыт алуу. СССРдин кулашы менен экономикалык оор абал пайда болду. Себеби, СССРдин курамындагы союздук республикалар экономикалык жактан бири-бирине көз каранды болгон. Кыргызстанда союз мезгилинде курулган завод-фабрикалар, эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин иштебей токтоп калды. Анткени алардын иштеп турушуна мүмкүндүк болбоду. Алсак, Бишкектеги Фрунзе атындагы машина куруу заводу, союзга кирген республикалардан ар кандай керектүү тетиктерди алып, анан продукция чыгаруучу. Союз таркагандан кийин заводго келүүчү керектүү тетиктер өз убагында келбей, заводдун токтошуна алып келген. Көптөгөн адамдар жумушсуз калды. Мамлекет экономиканы көтөрүү, элди жумуш менен камсыз кылуу жолун издей баштаган. Адамдардын эмгекке болгон кызыкчылыгын ойготуш үчүн аларга экономикалык эркиндик берүү талап кылынды. Союз мезгилинде кайсы тармакта болбосун ишканалардын бардыгына план берилип, планы аткарыш үчүн чыгарган товардын сапатына көңүл бөлүнгөн эмес. Жумушчулардын жакшы иштегени, же ишке жөндөмү жогоу деле бирдей эмгек акы алыпчу. Бул адамдардын, өзгөчө чыныгы мээнеткечтердин эмгекке кызыкчылыгын жоготкон. Албетте, мунун баары экономикага өз таасирин тийгизген. Эгемендүүлүктүн жолуна түшкөн Кыргызстан экономикалык абалын толук өзгөртүүгө аракет жасады. Өкмөт экономикалык реформаларды жүргүзүүнү иштеп чыкты. Бул пландуу өнүгүүдөн баш тартып, базар экономикасына өтүү эле. Базар экономикасы – бул өнүгүүнүн бирден бир жолу, анда ишканалар кандай товар чыгарат, дыйкан эмне ни эгет толук эркиндик берилип алар чыгарган продукциясын эркин баада сата алышат эле. Бул адамдардын эмгекке болгон кызыкчылыгын пайда кылмак. 1990-ж. октябрда Жогорку Кеңеш эл чарбасын базар экономикасына өткөрүү программасын кабыл алды. Анда тең укуктуу менчиктөөнү киргизүү, ишканаларга экономикалык эркиндик берүү каралган.

Ага карата Жогорку Кеңеш 1991-ж. декабрда «Менчиктештирүү жөнүндө мыйзам» кабыл алат. Мамлекеттик мүлк комитети түзүлөт. Анын милдети – мыйзам чегинде мамлекеттик менчиктеги бардык мүлктү жеке менчикке берүү болгон. 1992-жылдан баштап мамлекеттеги ири завод-фабрикалар, тейлөө мекемелери, турак-жайлар, курулуштар жана жерлер жеке менчикке өтө баштады. Эгемендүү Кыргызстанда менчиктин көп түрдүүлүгү орун алды. Адамдар жеке менчикке ээ болду, алардын кааласа жеке иштөөсү же биргелешкен ишканаларды түзүүсүнө шарт түзүлдү. 1993-жылы 4-майда Улуттук акчаны чыгаруу чечими кабыл алынып, 10-май Улуттук акча бирдиги киргизилди.

Айыл чарбасындагы, реформалар. Кыргызстандын эл чарбасынын негизин айыл чарбасы түзгөн. Калктын көпчүлүгү айылдарда жашап, талаачылыкта жана мал чарбачылыгында эмгектенишкен. 80-жылдардын аягында колхоз жана совхоздор өзүн актабай калды. Колхозчулар эмгектенүүгө кызыгышкан эмес, себеби, алар мамлекет үчүн, планды аткаруу үчүн гана иштешип, тиричилик абалдары начарлаган. Колхоз-совхоздордогу айдоо аянттары азайган, алардын түшүмдүүлүгү начарлады, малдын саны азайды, жайыттар кыскарган. Айыл чарба техникаларына мамиле начарлап, көңүл коштуктан атайы сатылып алынган техникалар тез бузулду. Эмгек өндүрүмдүүлүгү төмөндөдү. Булардын бардыгы жаңы шарттарда айыл чарбасында реформаны баштоо керектигин далилдеди. Кыргызстанда 1991–1993-жылдар ичинде жер реформасы жүргүзүлдү. Анын натыйжасында колхоз-совхоздордун мүлктөрү менчикке берилип, жерлер ижарага өттү. Көптөгөн фермердик чарбалар пайда болду. Эми дыйкандар жерди кандай пайдалануу, эмне себи, эмне эгүү, түшүмдү каалагандай сатуу укуктарына ээ болушту.

1998-жылы 17-октябрда жерге жеке менчик укугу тууралуу маселе жалпы элдик референдумга коюлуп, аны калктын басымдуу көпчүлүгү колдошту. Натыйжада, дыйкандар жердин чыныгы ээси болуп калды. Ар бир үй-бүлө жерге ээ болуп, алган жер үлүшү укум-тукумга мурас катары өтөт. Дыйкандар өндүрүштүн негизги каражаттарына гана эмес, өзүнүн эмгегинин натыйжасынын толук укуктуу ээсине айланды.

 Жазып алып, эске тут:

Базар экономикасы – элге экономикалык эркиндиктин берилиши, менчиктин эркин соода укугу.

? Суроолор жана тапшырмалар:

1. СССР кулагандан кийин, республикаларда экономика эмнеге начарлап кетти? Базар экономикасы деген эмне экен?
2. Кыргызстанда өнөр жай жана айыл чарбасын менчиктештирүү кандай башталган?
3. Экономикалык эркиндик адамдардын эмгекке болгон мамилесин өзгөрттүбү?

§ 51. «Кыргызстан жалпыбыздын мекенибиз».
Улуттар арасындагы биримдик

1 Негизги даталар:

1994-ж. 21-январь. – Кыргызстан элдеринин биринчи курултайы өткөрүлгөн.

1994-ж. 26-сентябрь – Бишкекте Достук үйү ачылган.

Кыргызстан – көп улуттуу мамлекет. Эгемендүү Кыргыз Республикабызда азыркы күндө 80ден ашык ар улуттардын өкүлдөрү жашайт.

Кыргызстан көз карандысыз мамлекет болгондон баштап, өлкөдө жашап жаткан ар улуттун элине камкордук көрүлүп, алардын Кыргыз эли менен бирдикте тең укукта, эркин өнүгүшүнө шарт түзүлүүдө. Кыргыз жеринин сулуулугу, элинин меймандостугу башка элдердин бул аймактарга отурукташып калышына шарт түзгөн. Илгертеден эле Кыргыз эли Борбордук Азия элдери менен карым-катнашта жашап келишкен. Алардын ортосундагы байланышка коншуколондук салым кошкон. Ар кандай шарттарга байланыштуу Чыгыш Түркстандан Россиянын борбордук бөлүктөрүнөн ар түрдүү улуттар Кыргызстанга көчүп келишкен.

Кыргызстан акырындык менен көп улуттардын мекенине айлана баштаган. Кыргызстандагы өнөр жайын өнүктүрүү мезгилинде да СССРге кирген союздук республикалардан көптөгөн улуттагы адистер келип, биротоло отурукташып калышкан. Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы улуттардын баары тендикте жашап жатышат. Алардын бардык укуктары мый-

Көп улуттуу Кыргызстан.

Майрамга арналган салтанат.

зам денгээлинде бирдей. 1993-жылы кабыл алынган Конституциябызда: — «Кыргыз Республикасында адамдын кадыр-баркы ыйык жана кол тийгис... мыйзам жана сот алдында бардык адамдар бирдей» деп жазылган.

Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы (1994). Кыргызстанда жашаган улуттардын биримдигин чыңдоо жана аларга кам көрүү максаты мамлекетибиздин көңүл борборунда болуп калды. Кыргызстанда улут аралык мамилелерди бекемдөө үчүн 1994-жылы 21-январда Бишкек шаарында Кыргызстан элдеринин биринчи курултайы чакырылат. Ага республикабызда жашаган бардык улуттун өкүлдөрү катышып, келечектеги улуттук биримдик иштери талкууланды. Курултайда Кыргызстан элинин Ассамблеясы түзүлүп, «Биримдиктин, тынчтыктын жана ынтымактын декларациясы» кабыл алынды. Ассамблея тил жана улуттук маданиятты өнүктүрүү боюнча иштерди алып барат. Алар майрамдарда өз улуттарынын салтын, маданиятын даназалап, ар кандай оюн-зоокторду уюштурушат.

Улуттук маданий борборлор үчүн 1994-жылы 26-сентябрда Бишкекте Достук үйү ачылган. Кыргызстандагы ар улуттун өкүлдөрүнүн биргелешип иш алып баруусуна, өз маданиятын өнүктүрүшүнө бул үйдүн ачылышы кеңири жол берди. Ар кыл улуттар каада-салтын, маданий өнүгүүсүн өнүктүрүү менен Кыргызстан элдеринин ынтымагына чоң салым кошууда.

⑦ Суроолор жана тапшырмалар:

1. Конституцияда улуттардын укугу кандай корголгон?
2. Кыргызстан элдеринин курултайы кандай маанилүү иш-аракет жасаган?
3. Кыргызстан Элдеринин Ассамблеясы жөнүндө айтып бергиле?

§ 52. Эгемендүү Кыргызстандын тышкы саясаты

1 Негизги даталар:

1991-ж. 27-декабрь – АКШнын Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын таануусу.

1992-ж. 2-март – Кыргыз Республикасынын БУУга мүчө болуп кириши.

1996-ж. – «Шанхай беш илтигинин» түзүлүшү.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүн дүйнө өлкөлөрүнүн таанышы. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин эл аралык мамилелерге өз алдынча катышуу укугуна ээ болду. Кыргызстандын тышкы саясатынын максаты өз алдынча мамлекет катары дүйнөгө таанылуу жана башка өлкөлөр менен тынчтыкта жанаша жашоо эле.

Кыргызстан тез арада эл аралык аренада колдоого ээ болуп, кенири таанылды. 1991-ж. 27-декабрда Америка Кошмо Штаты Кыргызстандын көз каранды эместигин тааныды. Ал эми 1992-жылы 1-февралда Борбордук Азиянын жана Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу – Бишкекте АКШнын, Вашингтондо Кыргыз Республикасынын элчиликтери ачылды. Бул Кыргызстандын дүйнөдө кадыр-баркын көтөргөн. Кытай Эл Республикасы, Түркия, Германия, Россия жана башка мамлекеттер Кыргызстандын көз карандысыздыгын таануу менен элчиликтерин ачышкан. 1991-жылдан 1998-жылдарга чейин Кыргызстандын көз карандысыздыгын 135 мамлекет тааныган. Дүйнөнүн 91 мамлекети менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Кыргызстандын борборунда чет элдик мамлекеттердин 11 элчилиги жана өкүлчүлүгү ачылган. Кыргызстан болсо дүйнөнүн 17 өлкөсүнө өз элчилигин ачууга жетишти, алар Кыргызстандын кызыкчылыгын коргошот.

Кыргызстан жана дүйнөлүк уюмдар. Кыргызстан көз карандысыздыкка жетишкенден кийин эл аралык уюмдарга кирүүгө жол ачылган.

1992-жылы 2-мартта Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) мүчөлүгүнө кабыл алынып, ошол эле күнү Америкадагы БУУнун имаратынын алдында анын мамлекеттик желеги илинди. Дүйнөнүн бардык мамлекеттери мүчө болгон БУУга кирүү эгемендүү Кыргызстан үчүн зор тарыхый окуя болуп эсептелет. Бул уюмга кирүү менен Кыргызстан өз проблемаларын дүйнөлүк коомчулукка билдирип турууга мүмкүнчүлүк алды. Ошону менен катар эле Кыргызстандын айрым демилгелери, сунуштары БУУнун жыйындарында колдоого алынып келүүдө. Алсак, 2002-жылды Эл аралык тоо жылы деп жарыялоо боюнча Кыргызстандын демилгесин БУУнун жыйыны толук колдогон. 1992-ж. Кыргызстан дагы бир дүйнөлүк кадыр-барктуу уюм ЮНЕСКОго мүчө болуп калды. Дүйнөлүк маданий мурастардын өнүгүшү үчүн кам көргөн бул уюм Кыргызстандын маданий, илим-билим жаатында өнүгүшүнө зор колдоо көрсөтүп жатат. 1995-ж. «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракеси анын колдоосу алдында өттү. 2000-ж. Ош шаарынын 3000 жылдык салтанатына да ар тараптуу жардам берди. Учурда Кыргызстан 40тан ашык Бүткүл дүйнөлүк жана эл аралык уюмдардын мүчөсү. 1998-ж. күздө КМШ өлкөлөрүнүн ичинен, Кыргызстан биринчи болуп Дүйнөлүк соода уюмунун мүчөсү болуп калды.

Кыргызстандын КМШ өлкөлөрү менен байланышы. СССР таркагандан кийин анын курамына кирген бардык республикалар көз карандысыз мамлекетке айланышкан. 1991-

жылы 21-декабрда мурдагы Советтик республикалардын он бири Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүшкөн эле. Алар бири-бири менен тең укуктуу кызматташтыкты өнүктүрүүнү макулдашышкан.

Кыргызстандын тышкы саясатында КМШ өзгөчө Борбордук Азия мамлекеттери менен байланышты чындоого жана бекемдөөгө чон маани берип келет. Анткени алар кылымдар бою жанаша жашап тыгыз байланышта болуп келишкен. 1991-жылы Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан жана Түркмөнстан менен достук, кызматташтык, экономикалык жардамдашуу боюнча келишимге кол койгон. Бул байланыштар өнүгүү жолуна түшүп, 2000-жылы Россия, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан Евроазиялык экономикалык шериктештик уюмун түзүшкөн. Анын негизги максаты бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү эле. Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы мамиле күн сайын чыңалууда. Борбордук Азияда стабилдүүлүктү сактоо жана эл аралык терроризмге каршы күрөшүү үчүн 1996-жылы Шанхайда курамына Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Россия, Тажикстан кирген «Шанхай беш илтиги» түзүлгөн. 2001-жылы Өзбекстан кошулуп «Шанхай кызматташтык уюму» деп аталып калды.

Тышкы саясаттагы эң маанилүү окуя – 2007-жылы 16-августта Шанхай кызматташтык уюмуна кирген өлкөлөрдүн саммитинин Бишкекте өтүшү болуп калды. Бул жыйынга 10 мамлекет башчылары катышып, маанилүү чечимдерди кабыл алышты. Ошентип Кыргызстандын кадыр-баркы дагы бир ирет жогорулады.

② Суроолор жана тапшырмалар:

1. Эл аралык уюмдар менен Кыргызстандын мамилеси кандай өнүгүүдө?
2. Тышкы саясатта кандай маанилүү ийгиликтер жаралды?
3. Кыргызстан Борбордук Азия мамлекеттери менен кандай мамиле түзүүдө?

§ 53. Эгемендүүлүк мезгилиндеги маданият, илим-билимдеги жаңылануулар

1

Негизги даталар:

1993-ж. — «Билим берүү жөнүндө мыйзамдын» кабыл алынышы.

Маданият тармагындагы жаңылануулар. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн жарыяланышы менен маданият тармактарын өнүктүрүү иштери колго алынды. Кыргызстандын өкмөтү «Маданият» деген мамлекеттик программа иштеп чыкты. Ал боюнча маданият ишмерлерине атайы көңүл буруу, мамлекет тарабынан аларды колдоо каралган. Белгилүү маданият ишмерлерине арналган эл аралык фестивалдар өткөрүлгөн. Алсак, белгилүү опера ырчысы Кыргызстанды даназалоого салым кошкон Болот Минжылкыевди эскерүүгө арналган фестиваль өткөрүлүп, буга көптөгөн белгилүү опера ырчылары келишкен. 1996-жылы ачылган Кыргыз Республикасынын Сүрөт академиясы эл аралык сүрөт көргөзмөсүн уюштурган. Ага дүйнөлүк атактуу сүрөтчүлөр чакырылган. Театрларыбызда кыргыз тарыхы, тарыхта изи калган улуу инсандарды чагылдырган спектаклдер коюлуп жатат. Кыргыз музыкасы өркүндөп, азыркы жаштардын табитине ылайык ырлар жаратылуу менен катар эле элдик фольклорго да көңүл бөлүнүүдө. «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин коштоосунда Эл артисти Саламат Садыкова кыргыз элдик музыкасын жана комузун дүйнөгө таанытууда. Эл аралык кинофестивалдарда таланттуу кинорежиссер А.Абдыкалыковдун «Бешкемпир» жана «Маймыл», Э.Абдыжапаровдун «Айыл өкмөтү», «Боз салкын», Т.Бирназаровдун «Белгисиз маршрут» фильмдери байгелүү орундарга жетишти. Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу «Гүл» аттуу мультфильм эл аралык фестивалга катышуу укугун алды.

Кыргыз Республикасынын
Эл артисти С.Садыкова.

«Манас-Ордо». Талас жергеси.

«Манас» эпосунун 1000 жылдык салтанаты. Эгемендүүлүктүн шарапаты менен байыркы тарыхыбызга болгон мамиле жаны көз карашка ээ болду. Элибиздин сыймыгы болгон «Манас» эпосу жаны доордо улуттун биримдигинин жана рухий кайра жаралышынын, маданиятынын, улуттун өзүн-өзү таануусунун символуна айланды.

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Указы менен 1995-ж. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө жарыяланды. Бириккен Улуттар Уюму жана Эл аралык тарыхый мурастарды колдоо, өркүндөтүү уюму 1995-жылды «Манас жылы» деп белгиледи. Мааракеге карата Талас жеринде «Манас-Ордо», Бишкек шаарында «Манас-айылы» тарыхый-маданий комплекстери ачылды.

Адабияттын өнүгүшү. Кыргыз мамлекети эгемендүүлүк жылдарында көркөм адабиятта да чоң алга жылуулар болду. Залкар жазуучуларыбыз Төлөгөн Касымбековдун «Кел-кел», кайра жазылган «Сынган кылыч» романы, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асаба» тарыхый романы, Качкынбай Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романдары басылып чыгып, кыргыз элинин сүйүктүү чыгармаларына айланды.

Кыргызстанды өзүнүн өлбөс-өчпөс чыгармалары менен дүйнөгө тааныткан Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» деген жаңы романы жазылып, дүйнө тилдерине которулуп чыга баштады. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнө элинин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Ар бир китебинин котормосун чет элдиктер өтө кызыгуу менен окушуп, Улуу жазуучу катары кабылдашат. Чыгармалары дүйнөгө таанымал Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун 70 жылдыгы 1998-жылы Түркияда, 1999-жылы Кыргызстанда чоң салтанат менен белгиленди. 2000-жылы залкар жазуучубуздун мааракеси дүйнөлүк кадыр барктуу уюм ЮНЕСКОнун алкагында белгиленди.

2008-жылы жазуучунун 80 жылдык мааракеси жалпы Кыргызстанда зор салтанат менен өткөрүү каралган.

Илим-билимдеги жаңылануулар. 1993-жылы «Билим берүү жөнүндө» мыйзам кабыл алынып, анда жаштарга заманбап билим берүү маселелери каралган. 1996-жылы болсо «Билим» деп аталган Улуттук Билим берүү программасы иштелип чыккан. Анда окуучулардын дүйнөлүк тилдерди өздөштүрүү, компьютердик билимге ээ болуусу боюнча шарт-

Эл жазуучусу
Ч.Айтматов.

тар каралган. Мурда мамлекеттик мектептер гана болсо эми шартка жараша менчик мектептер пайда болду. Лицей, гимназиялар, колледждер ачылып балдар жаны программада окутула баштады. Окуучулар дүйнөлүк тилдерди өздөштүрүүсү үчүн көп тил үйрөтүүчү борборлор ачылып жатат. Бишкекте гана эмес, Кыргызстандын алыскы регионундагы балдардын заманбап билим алуусуна «Себат» билим берүү мекемеси да көп салым кошууда. Мындагы окуучулар дүйнөлүк олимпиадаларга катышып, кыргыз элинин атын чыгарууда. Ар бир бүгүнкү окуучу чет тилдерди үйрөнүүгө, компьютердик билимге ээ болуусуна толук мүмкүнчүлүк ачылууда. Мамлекет билим берүү боюнча өтө чоң иштерди жасоодо. Жогорку окуу жайлары жаңыланууда. Кыргызстандын бардык облустарында жогорку окуу жайлары ачылган. АКШ, Түркия, Россия өндүү өлкөлөрдүн университеттери ачылып кыргыз жаштары дүйнөлүк билимге ээ болууда. Бүгүнкү шартта окуучулардын милдети – мыкты билимге ээ болуп, Кыргызстандын келечектеги өнүгүүсүнө салым кошуу.

① Суроолор жана тапшырмалар:

1. Маданият, илим-билим жаңылануулары жөнүндө эмне билдинер?
2. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы кандай өткөн?
3. Адабияттагы өзгөрүүлөрдү байкай алдынарбы?

§ 54 – 55. Чет өлкөдө жашаган боордоштор

1 Негизги даталар:

1992-ж. Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк биринчи курултайы.

2003-ж. Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк экинчи курултайы.

Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк курултайы. Кыргыздар – Борбордук Азияда жашаган эл. Биздин байыркы тарыхыбызды, жашаган аймактарыбызды далилдеген көптөгөн тарыхый булактар бар.

Байыркы кытай маалыматы боюнча кыргыз аты б.з.ч. III кылымга таандык. Кыргыздар Азиянын кеңири аймактарында көчмөнчүлүк кылган баатыр эл болгон. Акыркы миң жылдыктарда тарыхый мекени болгон Кыргызстандын азыркы аймагында биротоло туруктуу жашап калышкан. Азыркы мезгилде чет өлкөлөрдө да боордошторубуз жашайт.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин башка өлкөлөрдө жашаган кыргыздар менен тыгыз байланыш түзүүгө мүмкүнчүлүк ачылды. 1992-жылдын 24-августунан 1-

сентябрга чейин Бишкек шаарында Бүткүл Дүйнөлүк Кыргыздардын биринчи курултайы өттү. Ага чет өлкөдө жашаган кыргыздардын өкүлдөрү келишти. Бул окуя боордоштору-буздун тарыхын изилдеп үйрөнүүгө өбөлгө түздү.

Кытайда жашаган кыргыздар. Чыгыш Түркстанды байыркы мезгилден бери эле кыргыздар мекендеп келишкени тарыхый булактардан белгилүү. Биз жашаган азыркы аймактар Россияга өткөндөн баштап, Кытай менен Россиянын ортосунда чек араны тактоо иштери башталган. Кийин 1884-жылы эки өлкөнүн ортосунда чек ара такталып, бул аймактарда жашаган кыргыздардын негизги бөлүгү Россияга, бир тобу Кытайга карап калган. Ушул мезгилден баштап Кытай букаралыгына өткөн кыргыздар Кытайлык кыргыздар деп аталган. Кытайлык кыргыздар Кашкар, Үрүмчү, Кулжа аймактарында отурукташкан. Азыркы мезгилде 160–170 миңдей кыргыздар жашайт. Кыргыздар жашаган аймак Кызыл-Суу, Кыргыз Автономдуу округ деп аталат. Борбору Артыш шаары. Ал жердеги кыргыз мектептеринде окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлүп, кошумча кытай тилин үйрөнүшөт. Көрүнүктүү манасчы Жусуп Мамай «Манас» эпосун кагазга түшүрүп, жети томдук китеп кылып чыгарган. Белгилүү тарыхчы Анвар Байтур Кытайдагы кыргыздардын тарыхын изилдеген.

Тажикстанда жашаган кыргыздар. Кошуна Тажикстандын тоолуу Бадахшан областына караштуу Жерге-Тал, Мургаб райондорунда кыргыздар жашашат. Бул аймактарда байыркы мезгилден бери эле кыргыздар жашап келгени жазуу даректеринен белгилүү. Акыркы маалыматтарга караганда Тажикстанда 106 миңден ашык кыргыз жашайт. Алар жашаган айылдарда кыргыз мектептери бар. Окуу китептерин, газета-журналдарды Кыргызстандан алып турушат. Орто мектепти бүткөн окуучулар Кыргызстандын жогорку окуу жайларынан билим алышууда.

Өзбекстанда жашаган кыргыздар. Учурда Өзбекстандын дээрлик бардык областтарында кыргыздар жашайт. Алардын басымдуу бөлүгү Анжиян, Наманган, Фергана, Жызак, Кокон, Ташкент, Самарканд, Сыр-Дарыя областтарында турушат. Көпчүлүк кыргыз айылдары тоо арасынан орун алган. Алардын аталыштары да кыргыз тилинде сакталган.

Соңку маалыматтар боюнча Өзбекстанда 160 миңдей кыргыз бар. Анда жашаган кыргыз балдары кыргыз орто мектептеринде окушат. Бүгүнкү күндө Өзбекстанда 40ка жакын кыргыз тилиндеги мектептер бар. Окуу китептери жана башка тиешелүү окуу куралдары Кыргызстанда даярдалат.

Түркия жана башка өлкөлөрдө жашаган кыргыздар. Алыскы Түркияда да кыргыз топтору жашоодо. Алар Түркиянын Ван көлүнүн жанында андан тышкары Адана шаарына жакын аймактарда орун алышкан. Ван көлүнүн жанындагы кыргыздар Ооганстандан Рахманкул хандын аракеттеринин натыйжасында көчүп барышкан. Ал эми Адананын жанындагы кыргыздар большевиктердин куугунтугунан Оштон Кытайга, андан Түркияга өтүп келишкен. Түркияда баш-аягы болуп 4 миңге жакын кыргыздар жашайт.

Чет өлкөдө жашаган кыргыздардын дагы бир басымдуу бөлүгү Россияда жашашат. Эгемендүүлүккө чейин Россиянын ар кайсыл аймактарында 10 миндей кыргыз жашаган. Ал эми азыркы учурда Россиянын көпчүлүк шаарларындагы базарларда миндеген кыргыздар соода-сатык иштерин жүргүзүп жатышат. Алардын арасында расмий түрдө каттоодон өтүп, жыл бою ал жерлерде туруктуу жашагандар бар. Айрым маалыматтарга караганда андай кыргыздардын саны 500 миңден ашты. Россиядан тышкары мурдагы Союздук республикаларда калып, жашап жаткан 20 000ден ашык кыргыздар бар. Аз сандагы кыргыз үй-бүлөлөрү Европа өлкөлөрүндө, Америкада, Пакистанда, Австралияда, Иорданияда да жашашат.

Кыргыз диаспорасынын өкүлдөрү өздөрү жашаган мамлекеттер менен Кыргызстандын ортосунда достук карым-катнаш курууда көпүрө кызматын аткарууда.

2003-жылы 28–30-августта Чолпон-Ата шаарында Бүткүл Дүйнөлүк Кыргыздардын экинчи курултайы өткөрүлдү. Ага дүйнөнүн 22 мамлекетинде жашап жаткан кыргыздардан 200 жакын өкүлдөр келишти.

Кыргызстан көз карандысыздыкка ээ болгондон бери сыртта жашаган боордоштор менен карым-катнаш жакшырды.

② Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргызстан чет өлкөдөгү кыргыз боордоштору менен кандай байланыш түзүүдө?
2. Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк курултайынын мааниси кандай?
3. Чет өлкөдө жашаган кыргыздар жөнүндө эссе жазгыла.

ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦА

- 800–100 мин жыл мурда – Кыргызстанда таш дооруна тиешелүү алгачкы адам издери табылган.
- Б.з.ч. 1-миң жылдыктарда – Орто Азияда сактар жашаган.
- Б.з.ч. VI–V кк. – сактар эки чон уруу союздарына бириккен.
- Б.з.ч. 160-ж. – Усундардын Борбордук Теңир-Тоо жана Жети-Сууга келиши.
- Б.з.ч. 1-миң жылдык. Фергана ороон. Даваң мамлекети түзүлгөн.
- Б.з.ч. 1-миң жылдык. Борбордук Азияда хунндардын тарыхый аренага чыгышы.
- Б.з.ч. 201-ж. Хунндардын кыргыз ээликтерин басып алышы.
- Б.з.ч. VI к. Кыргыздардын Эне-Сайдагы мамлекетинин түзүлүшү.
- 552-ж. Улуу Түрк кагандыгынын түзүлүшү.
- 745-ж. Уйгур кагандыгынын түзүлүшү.
- 840-ж. Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн түзүлүшү.
- X к. Карахандар мамлекетинин түзүлүшү.
- 1206-ж. Монгол мамлекетинин түзүлүшү.
- 1348-ж. Моголстан мамлекетинин түзүлгөн.
- 1370-ж. Амир Темирдин мамлекетинин түзүлүшү.
- 1510-ж. Мухаммед Кыргыздын кыргыздардын ханы болуп жарыяланышы.
- 1709-ж. Кокон мамлекетинин түзүлүшү.
- 1855-ж. Бугу уруусунун Россиянын букаралыгына өтүшү.
- 1916-ж. Улуттук-боштондук көтөрүлүш.
- 1917-ж. декабрь. 1918-ж. июнь. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу.
- 1924-ж. Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү.
- 1926-ж. Кыргыз АССРинин түзүлүшү
- 1936-ж. Кыргыз ССРинин түзүлүшү
- 1941–1945-жж. Улуу Ата Мекендик согуш.
- 1950–1961-жж. И.Раззаковдун Кыргызстанды башкаруу мезгили.
- 1961-ж. Т.Усубалиевдин Кыргызстан КП жетекчилигине келиши.
- 1985-ж. А.Масалиевдин Кыргызстан КП жетектөөгө келиши.
- 1990-ж. 27-октябрь. Кыргызстандын биринчи Президенти болуп А.Акаевдин шайланышы.
- 1990-ж. 15-декабрь. Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгү жөнүндө декларациянын жарыяланышы.
- 1991-ж. 31-август. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө декларациянын кабыл алынышы.
- 1993-ж. 5-май. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы.
- 2005-ж. 24-март. Элдик революция күнү.
- 2005-ж. 10-июль. – К.Бакиев Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланышы.
- 2007-ж. 16-август. Шанхай Кызматташтык Уюмуна кирген өлкөлөрдүн Бишкекте саммитинин өтүшү.
- 2007-ж. 21-октябрь. Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алуу.
- 2007-ж. 16-декабрь. Партиялык тизме боюнча бир палаталуу Жогорку Кеңешти шайлоо.
- 2008-ж. Президент тарабынан Кыргызстанда Ч.Айтматовдун жылы деп белгиленүүсү.

М А З М У Н У

Кириш сөз. Ата Мекенибиз – Кыргызстан 5

I БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КИРИШҮҮ

I глава. Тарыхты изилдөөнүн башаттары

§ 1. Тарых сабагы эмнени окутат?	8
§ 2–3. Жазуу булактарынын жаралышы жана алардын тарыхтагы ролу	11
§ 4. Археология жана нумизматика илимдеринин тарыхтагы орду	16
§ 5. Тарыхый убакыттын чен-өлчөмү (Хронология илими)	21
§ 6. Тарыхты окутуудагы картанын орду	25

II БӨЛҮМ. КЫРГЫЗСТАН БАЙЫРКЫ ДООРДОН БҮГҮНКҮ КҮНГӨ ЧЕЙИН

II глава. Биздин мекен байыркы мезгилде

§ 7. Кыргызстандын аймагындагы алгачкы жамааттык коом	28
§ 8. Сак уруу союздары	33
§ 9. Усун мамлекети	37
§ 10. Даван мамлекети	41
§ 11. Байыркы кыргыздар хунндардын (гуни) тушунда	45

III глава. Кыргыздар түрк доору мезгилинде. (VI–XII кк.)

§ 12–13. Кыргызстандын аймагындагы түрк кагандыктары	48
§ 14. Эне-Сайдагы Кыргыз мамлекети	52
§ 15. Барсбек – кыргыз каганы	56
§ 16. Уйгур кагандыгы	60
§ 17. Улуу Кыргыз дөөлөтү	62
§ 18. Карахандар мамлекети	66
§ 19. Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын	69
§ 20. Улуу Жибек жолу	72

IV глава. Кыргыздардын көз карандысыздык үчүн күрөшү

§ 21. Чынгыз хандын каар заманы	75
§ 22. Моголстан мамлекети	78
§ 23. Амир Темирдин дөөлөтү	81
§ 24. Мухаммед Кыргыз (Тагай бий)	84
§ 25–26. Кокон хандыгынын үстөмдүгү	86
§ 27. Баскынчыларга каршы күрөш. Тайлак баатыр	90
§ 28. Кокон хандыгындагы так талашуулар	93

V глава. Кыргызстан Россиянын курамында

§ 29. Кыргызстандын Россия менен алгачкы байланышы	96
✓ § 30. Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы	99
§ 31. Түштүк Кыргызстанды Россиянын басып алышы	102
§ 32. Улуттук-боштондук үчүн күрөш	105
§ 33. Кыргыз элинин маданияты	108

VI глава. Кыргызстан Совет бийлигинин мезгилинде

§ 34-35. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу	111
§ 36-37. Экономикадагы социалисттик курулуштун башталышы	115
§ 38. Улуттук мамлекеттүүлүктүн калыптанышы жана өнүгүшү	118
§ 39-40. Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында	121
§ 41. Тылдагы күжүрмөн эмгек	124
§ 42. Эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү (1946-1964-жж.) ..	127
§ 43. Кыргызстан «Өнүккөн социализм» мезгилинде (1964-1985-жж.) ..	130
§ 44. Кыргызстан «Кайра куруу» жылдарында (1985-1991-жж.)	133
§ 45. Совет бийлигинин мезгилиндеги маданий революция	135

VII глава. Кыргызстан эгемендүү мамлекет

§ 46. Кыргызстан эгемендиги үчүн аракеттер	138
§ 47. Көз карандысыз Кыргыз мамлекетинин негизделиши	140
§ 48-49. Жаңы мамлекеттин калыптанышы. Улуттук символикалар ..	142
§ 50. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын экономикалык абалы	146
§ 51. «Кыргызстан жалпыбыздын мекенибиз». Улуттар арасындагы биримдик	148
§ 52. Эгемендүү Кыргызстандын тышкы саясаты	149
§ 53. Эгемендүүлүк мезгилиндеги маданият, илим-билимдеги жаңылануулар	152
§ 54-55. Чет өлкөдө жашаган боордоштор	154
Хронологиялык таблица	157

№	Фамилиясы, аты	Окуу жылы	Китептин абалы*	
			жылдын башында	жылдын аягында
	Алиевдин кызы	2015	жакшы	жакшы
	Махбубов			

* 5 баллдык шкала менен китептин колдонулган баасы

Окуу басылмасы

Доталиев Асылбек

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ БОЮНЧА
КЫСКАЧА АՆГЕМЕЛЕР**

Орто мектептин 5-класстары үчүн окуу китеби

Башкы редактору *С. Дуулатова*
Көркөм редактору *Б. Жайчыбеков*
Корректору *Р. Сакелова*
Компьютердик калыптоочу *У. Дуулатова*
Техникалык редактору *В. Крутякова*

Терүүгө 20.06.2007. Басууга 22.06.2009. Офсет кагазы 80 гр./м².
Форматы 60x90 ¹/₁₆. Мектеп ариби. Түстүү ыкма менен басылды.
10,0 физ. басма табак. Нускасы 73 484 . Заказдын № YD156

«IMAK OFSET BASIM YAYIN SANAYI ve TICARET LTD. STI.»
басмаканасында басылды.Туркия Республикасы, Стамбул шаары,
Йенибосна кичи району, Ата Түрк проспектиси, Гөл көчөсү, № 1.

